

BOGNÁR BULCSU

A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS HARMADIKUTAS ÉRTELMEZÉSEI

Tudásszociológiai és társadalomelméleti
vizsgálódások



Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>



A magyar társadalomfejlődés harmadikutas értelmezései. Tudásszociológiai és társadalomelméleti vizsgálódások

Third Way Interpretations of Hungarian Social Development. Studies in the sociology of knowledge and social theory

Bognár Bulcsu

<https://orcid.org/0000-0002-5169-9400>

Szociológia / Sociology (12846), Eszmetörténet, szellemtörténet, tudomány- és technikátörténet / History of ideas, intellectual history, history of science and techniques (12981), Társadalom- és gazdaságtörténet / Social and economic history (12979)

harmadikutas társadalomfejlődés, tudásszociológia, társadalomelmélet

third-way model of social development, sociology of knowledge, social theory

ISBN 978-963-646-467-7 (pdf)

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-467-7>



<https://openaccess.hu/>

Bognár Bulcsu

A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
HARMADIKUTAS ÉRTELMEZÉSEI

Bognár Bulcsu

A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS
HARMADIKUTAS ÉRTELMEZÉSEI

*Tudásszociológiai
és társadalomelméleti vizsgálódások*

A kötet megjelenését a BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék támogatta.

Lektorálta: Bartha Ákos és Halmos Károly

Tartalom

Előszó	7
I. Szabó Dezső és Németh László harmadikutas programja	13
Szabó Dezső szabadon lebegő társadalma. Az életmű tudásszociológiai értelmezése	15
A tudásszociológiai perspektíva – a társadalmi tapasztalat történeti átalakulása	16
Szabó Dezső nézőpontja és annak társadalmi meghatározottsága	18
Szabó Dezső útkeresései – programtervek a nemzedéki alternatívák kontextusában	21
Szabó Dezső kísérlete a politikai ideológiák szintézisére – szellemi pozíciójának kialakulása	23
A tudásszociológiai pozíció hatása a „magyar forradalom” koncepciójára	26
A parasztságra alapozott társadalmi változás tudásszociológiai összefüggései	28
A „szabadon lebegő társadalom” – a Szabó Dezső-i értelmezés korlátai	32
Eltérő nemzedéki perspektívák. Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolata	36
Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa és a korabeli politikai elit	37
Szabó Dezső társadalomszemlélete és az új nemzedék perpcióis sémája	38
A népi szociográfusok Szabó Dezső-képe	41
Az eltérő társadalmi pozíciók következményei	44
A nemzedéki tapasztalat vakfoltjai	48
A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése	50
Németh László harmadikutas elképzelése – a Kert-Magyarország programja	50
Az „új nemesség” társadalmi genezisének kérdése	54
A minőség szocializmusának további társadalomelméleti vonatkozásai	58
A minőség forradalma a korabeli társadalmi utópiák kontextusában	62
A minőségforradalom visszhangtalanságának okai. Németh László elképzelése az 1945 utáni magyar közpolitikában	65
A minőségszocializmus jegyei – Németh László harmadikutas programja	66
A minőség forradalma és az 1945 utáni társadalmi változások	68

A harmadik út esélye – az 1956-os forradalom	70
A Kert-Magyarország programja a Kádár-rendszerben	72
A minőségyszocializmus esélyei a rendszerváltás után	75
II. Hajnal István és Erdei Ferenc a magyar társadalomfejlődésről	79
A magyar társadalomfejlődés sajátosságai a történeti irodalomban. Hajnal István osztály- és Erdei Ferenc kettős társadalma	81
A forma és az élet – a Hajnal-féle társadalomelmélet jegyei	82
Az okszerűség és a szokásszerűség társadalmi – az európai nagy történeti régiók	85
A magyar társadalomfejlődés a Hajnal-féle történeti modellben	87
A nemesség és a polgárság a magyar társadalomban	89
A zsidóság és a városi társadalomfejlődés	90
A polgári társadalom Hajnal-féle interpretációja	93
A paraszttársadalom Erdei-féle értelmezése	95
A politikum hatása Erdei kettős társadalmára	97
A társadalom átalakításának vezetőereje a kettős társadalomban	101
Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig. Erdei Ferenc útja a <i>Város és vidéke</i> szociográfiáig	105
Erdei 1945 előtti szociografikus munkássága a társadalmi mezők tükrében	105
Az önfeladás politikája és ennek lehetséges magyarázatai	107
Erdei 1945 utáni agrárprogramjának alapelemei	111
A politikai mező átstrukturálódása – a reformelképzelések megjelenése	112
Az alföldi tanyás modell újragondolása – a Futóhomok új kiadása	114
Az új agrárpolitika jegyei – a Város és vidéke alapelemei	117
A társadalmi terek újragondolásával város és vidékének egységéért. Erdei Ferenc 1945 utáni koncepciójának alakváltozásairól	121
Erdei felfogásának forrásai – az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés	121
Az 1945-ös közigazgatási reformterv	122
A reformterv politikai és elméleti korlátai	126
A politikai mező kínálta mozgástér és a történetiség elve	128
Helyi társadalom és központi irányítás	130
A kollektív gazdaságok újragondolása	133
A termelés és közigazgatás a lokális tér- és társadalomszerkezet alapján	135
Az urbanista országrendezés modellje és társadalmi kontextusa	137
Irodalom	141

Előszó

A kelet-közép-európai, szűkebben pedig a magyar társadalomfejlődés jegyeinek megragadása számtalan értelmezést eredményezett az elmúlt évszázadokban. Ez a kötet a XX. századi esztétörténeti és szociológiai gondolkodás azon három, sok vitát kavarázó szerzőjének a felfogását értelmezi, akik a magyar társadalom jellemzőit a nyugati és a kelet-európai mintától alapvetően különbözőnek tekintették, és akik a honi társadalomfejlődés sajátos jegyeinek megragadására törekedtek. Mindezekén túl pedig olyan átfogó reformpolitika szükségessége mellett foglaltak állást, amely a térség egyedi jegyeit fejezi ki, és amely a magyar társadalomfejlődésből fakadó lehetőségek kiaknázására törekedett. Szabó Dezső, Németh László és Erdei Ferenc egyaránt az itteni hagyományokat, értékrendet és habitust kifejező össztársadalmi változást vizionáltak, és alapvetően a társadalom hagyományos csoportjaira (a parasztságra, a középosztályra) támaszkodó reformot és egy ezt megalapozó ún. harmadikutas politikát képviseltek. Ennyiben mindannyian annak a népi mozgalomnak voltak elindítói vagy képviselői, akik a magyar társadalomfejlődés problémáira az urbánusoktól markánsan eltérő válaszokat fogalmaztak meg.

A fenti tartalmi jegyek mellett természetesen sok vonatkozásban eltérő szerzők koncepciójával foglalkozik ez a könyv. Többnyire közös vonás bennük, hogy elképzelésük jelentős hatást gyakorolt a közgondolkodásra. Szabó Dezső, Németh László és Erdei Ferenc egyaránt olyan értelmezéssel álltak elő, amely új módon vetette fel a társadalom átalakításának kérdését. Koncepciójukat összekapcsolja az, hogy a magyar társadalomfejlődés sajátos jegyeiből kiindulva képzeltek el a társadalom alapvető átalakítását. A kötet elemzései szemléletük értelmezésére és értékelésére vállalkoznak. A könyv egyes fejezetei azt kutatják, hogy ezek a hasonlóképpen harmadikutas koncepciók mennyire tudták sikeresen megragadni a magyar társadalomfejlődés sajátosságait. Másrészt az elemzések azt vizsgálják, hogy a harmadikutas szerzők sokszor radikális politikája mennyire adott jó válaszokat a kor nagy kérdéseire, és azok mennyire voltak képesek reális alternatívát kínálni a fennálló politikai viszonyokkal szemben.

A kötetben tárgyalt Szabó Dezső a két háború közötti korszak legtöbbet hivatkozott közírójaként generációk szemléletét formálta. Életműve ma is parázs viták tárgya. Nem történt azonban még kísérlet arra, hogy Szabó

harmadikutas koncepcióját a társadalmi hatások tükrében vizsgálják. Az életmű tudásszociológiai elemzése a Szabó Dezsőre ható tágabb és szűkebb társadalmi tényezőket veszi górcső alá a családi környezettől kezdődően a generációs hatásokon keresztül a társadalmi csoporthovatartozás befolyásoló szerepéig. Mindezek az elemzési szempontok segíthetnek abban, hogy a szabói koncepció jegyeit új megvilágításban szemlélhessük. Ez az értelmezési keret egyúttal annak megértésében is segíthet, hogy Szabó Dezső miért a magyar parasztságban látta nemzeti radikális programjának legfőbb társadalmi bázisát. A tudásszociológiai elemzés emellett közelebb hozhat minket a koncepció vakfoltjainak a felfejtéséhez is.

Meglehetősen ellentmondásos volt Szabó Dezsőnek, a harmadikutas politika prófétájának a viszonya az őt részben követő, részben vele vitatkozó népi szociográfusok táborához. A kötet második fejezete ezt a kapcsolatot szintén a különböző tudásszociológiai helyzetek, az eltérő társadalmi pozíciók elemzésével vizsgálja. Itt nem csupán a szintén a parasztságot középpontba állító népieknek (Erdei Ferencnek, Féja Géának, Illyés Gyulának, Kovács Imrének, Szabó Zoltánnak, Veres Péternek) Szabó Dezsőhöz fűződő viszonyát rekonstruálom, hanem az eltérő helyzetértelmezés okait vizsgálom a különböző generációs pozíciók, illetve a társadalom részterületeiben betöltött eltérő szerepek mentén. Mindezt abban a reményben teszem, hogy Szabó Dezső és a népiek közötti ambivalens kapcsolat okait új nézőpontból értelmezhesük.

A parasztságra alapozott társadalmi reformnak Szabó és a népiek mellett Németh László volt a legjelesebb képviselője. Az ő elhíresült minőségforradalmának elemzése áll a némethi életmű értelmezésének a középpontjában. Itt szintén a szerzőre ható társadalmi környezet szerepét vizsgálom, arra keresve a választ, hogy az miképp formálta a Németh László-i társadalomfelfogást és a reformjavaslatait. Ugyanakkor azt is igyekszem bemutatni, hogy a társadalom tengelyének tekintett értelmiségnek milyen feladatot szánt a némethi koncepció, és ez az elképzelés miképp kívánta megvalósítani a térség társadalomfejlődését kifejező reformokat. A tudásszociológiai elemzés másfelől Németh „konzervatív forradalmának” érvényességét kutatja a vele vetélkedő megközelítésekkel való összehasonlításban.

A Németh Lászlóval foglalkozó rész ezen túl a minőségforradalom nagyszabású koncepciójának 1945 utáni utóéletét taglalja. Ebben a fejezetben azt kutatom, hogy a második világháború zárásának erős cezúrája milyen mozgásteret adott a némethi koncepció megvalósítására. Az értelmezés itt arra fókuszál, hogy a jelenig tartó történeti korszakokban mennyire tudott a minőségforradalom a fennálló viszonyok alternatívájaként megjelenni, és mennyire volt képes a közgondolkodást formálni. Az életmű hatásának vizsgálata kitér a rendszerváltás utáni időszakra is, bemutatva, hogy a bal- és jobboldali székértáborok

küzdelmében hogyan változik meg a konzervatív oldal egykori szellemi atyjának, Németh László elképzelésének a megítélése.

A könyv második fejezete a közírói értelmezések után a térség és a magyar társadalomfejlődés azon történeti, szociológusi interpretációja felé fordul, amely arra törekszik, hogy a különutas társadalomfejlődés szakszerűbb értelmezését adja. Ez az egység alapvetően Erdei Ferenc felfogását taglalja, de kitér a rá nagy hatást gyakorló Hajnal István megközelítésére is. Ezt az elemzési szálát az indokolja, hogy Erdei korszakokat meghatározó koncepciója sok tekintetben Hajnal társadalomelméletét tekintette egyik legfőbb inspirációjának; vagyis alapvető jegyeiben ezen alapul. Emellett Hajnal történelemszemlélete az európai történeti régiók megragadásával új impulzusokat adott Erdei magyar társadalomfejlődésről szóló értelmezésének is. A fejezet nem csupán ennek a jelentős elméletnek a rekonstrukciójára törekszik, hanem azt is megvizsgálja, hogy Hajnal interpretációja a magyar társadalomfejlődésről mennyire tudta sikeresen megragadni ennek a társadalmasulásnak a sajátosságait. Ezen túl Hajnal és Erdei megközelítésének párhuzamait és eltéréseit is górcső alá veszem, mivel úgy látom, hogy eme elemzési szemponton keresztül közelebb kerülhetünk Erdei második világháború előtti felfogásának sarokköveihez is. E vizsgálatok homlokterében Erdei elhíresült „kettős társadalom”-felfogása áll. Másrészt a fejezet azt boncolgatja, hogy mivel magyarázható Erdei elemzésének sikere, miközben Hajnal István jóval kidolgozottabb és szakszerűbb társadalomértelmezése csak szűk körben vált ismertté.

Az Erdei-életművel foglalkozó korábbi értelmezéseim alapvetően a szerző 1945 előtti munkásságára fókuszáltak. A mostani kötet egyik újdonsága, hogy régebbi kutatásaim kiegészítéseképpen részletesebben elemzem Erdei 1945 utáni társadalomtudományos munkásságát. Noha időközben már terjedelmes monográfia is született Erdei egész pályájáról, a második világháború után elkezdett írások esztörténeti, társadalomelméleti elemzésére nem történt érdemi kísérlet. Értelmezésem szerint ez a hiátus alapvetően összefügg Erdeinek az 1945 utáni és legfőképpen az ötvenes évekre tehető politikusi működésével, vagyis azzal, hogy ötvenes évekbeli, vállalhatatlan szerepvállalása nem csupán Erdeit, a politikust diszkreditálta, hanem az eközben folyamatosan alkotó agrárkutatót, szociológust is. Így aztán Erdeit a kommunistákkal elvtelenül együttműködő, hitel-telen politikusi tevékenysége alapján ítélték meg, és Veres Péterrel együtt a népi szociográfusok azon csoportjának tagjaként szemlélték, akik feladták a két háború közötti progresszív szemléletüket.

Ez a stigma nyilvánvalóan ráégett Erdei Ferenc későbbi munkásságának megítélésére is. Annak ellenére, hogy Erdei közéleti, kutatói tevékenysége az első Nagy Imre-kormány időszakától és kiváltképpen 1957-től kezdődően új irányt vett. A magát újra társadalom- és agrárkutatóként definiáló szerző alapos

gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései elsősorban a korabeli agrártársadalom kitörési pontjait keresték. Ekkori elemzései pedig nem csupán az új gazdasági mechanizmus kiindulópontját jelentették, hanem sok vonatkozásban visszakanyarodtak a háború előtti szociográfiák alapkérdéseire, mindenekelőtt az alföldi tanyás mezővárosok értelmezéséhez.

A kötet új elemzései azt mutatják be, hogy Erdei 1957 utáni munkái és különösképpen az életművet záró *Város és vidéke* című szociográfiája ezt a társadalomfejlődési modellt már határozottan másképp szemléli. Az egész életmű sarokkövének tekinthető tanyás mezővárosi társadalomfejlődés újraértékelése alapvetően formálja át Erdei szemléletmódját. A kötet gondolatmenete pedig amellet érvel, hogy ennek eredményeképpen Erdei pályája végére megalapozottabb társadalmelemzéshez jut el. A könyv ezzel foglalkozó fejezetei ezt a perspektívaváltást követik nyomon, és Erdei ekkori írásait értelmezik, mindenekelőtt kései szociográfiájának, a *Város és vidékének* új koncepcióját. Az elemzés újszerűségét az adja, hogy Erdei elképzelésének vizsgálatába – tér- és társadalomfelfogásának árnyaltabb megrajzolása érdekében – bevonja a térszociológia perspektíváját is.

A tematikusan hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódó fejezeteket egységes perspektíva fogja össze, amennyiben Szabó Dezső, Németh László és Erdei Ferenc munkásságát egyaránt tudásszociológiai és társadalomelméleti nézőpontból vizsgálom. Az elemzések arra törekednek, hogy a harmadikutas szerzők felfogását ne csupán önmagukban mutassák be, hanem kitérjenek a megközelítések megszületésének társadalmi kontextusára, mindenekelőtt azokra a történelmi körülményekre, ahol egymásra ható valóságértelmezések, eszmék közege formálja a szerzők nézőpontját. Ekképpen a vizsgálat azt is megkísérli bemutatni, hogy az egyes nézőpontoknak, eszméknek mi a viszonyuk más, velük vetélkedő nézőpontokhoz, és miképp hatnak a korabeli diskurzusok az eszmék formálódására. Az eszmetörténeti szempontok beemelésétől azt remélem, hogy a szerző perspektívája ezáltal komplexebben ragadható meg.

Ugyanakkor az elemzések az egyes értelmezések eszmetörténeti jelentőségének bemutatásán túl hangsúlyosan foglalkoznak az egyes elméletek, értelmezések társadalmi kontextusával. A cambridge-i eszmetörténeti iskola vizsgálódásaiban is elnagyolt társadalomtudományos perspektíva pedig annak megvilágításában segíthet, hogy lehetőség nyíljon annak megragadására, hogy az eszmék diskurzusán túl a szerzők társadalmi beágyazottsága, szociokulturális helyzete miképpen formálja az eszmék tartalmát. Ez az ún. tudásszociológiai nézőpont annak megértését szolgálhatja, hogy a szerzők társadalomfelfogása milyen társadalmi közeg nézőpontját tükrözi vissza, és társadalmi helyzetük miként hagy nyomot koncepciójuk tartalmain. Az elemzések társadalomelméleti szála tehát segít annak megvilágításában is, hogy a szociokulturális viszonyoknak az eszmék

tartalmait meghatározó jegye mellett a társadalmi környezet milyen vakfoltokat eredményez a valóság megragadásában.

Ezek az elemzési szempontok részint a történettudomány, részint a szociológia illetékességi területéhez kapcsolódnak. Abban a reményben bocsátom közre ezeket az elemzéseket, hogy mindkét tudományterület elemzői számára új szempontokat és megfontolandó következtetéseket hozhatnak.

I.

SZABÓ DEZSŐ ÉS NÉMETH LÁSZLÓ
HARMADIKUTAS PROGRAMJA

Szabó Dezső szabadon lebegő társadalma

Az életmű tudásszociológiai értelmezése

A magyar társadalomfejlődés sajátosságainak megragadása ugyan régóta része a közgondolkodásnak, de különösen a két világháború közötti időszakban kerül az érdeklődés homlokterébe. Az első világháború kataklizmája és a nemzeti sorstragédiaként megélt trianoni határrevízió rendkívüli erővel vetette fel a nemzeti múlt és jelen kérdését. Az önidentitását kereső társadalom közléte ekképpen részletesen foglalkozott a társadalomfejlődés témakörével és legfőképpen azzal, hogy a történelem milyen mozgásteret s milyen kitörési pontokat jelöl ki a nemzeti társadalom számára. Ennek a diskurzusnak kétségtelenül egyik legnagyobb hatású közírója Szabó Dezső volt, akinek társadalomelemzése és a sajátos magyar útról szóló programja akkor és azóta is sok vihart kavart.

A XX. század magyar eszmétörténetének jelentős alakjai közül kevés szerző munkássága osztja meg annyira az értelmezőket, mint Szabó Dezsőé. A már életében is nagy vitákat kiváltó szerző utóélete pedig egyenesen tudatos hamisításokkal terhelt. A rendszerváltás is csak elindította azokat az eszme- és politikatörténeti elemzéseket (Gróh 2002; Petrik 2003; 2005; 2008; 2009; Kovács 2010; 2014; Boros 2020), amelyek az 1945 utáni kommunista kultúrpolitika tendenciózus értékeléseit (A „népi” írókról, 1958; Nagy 1964; Huszár 1984) igyekeztek a tárgyyszerűbb olvasatok irányába elmozdítani.¹ A mai értelmezők számára legalább ilyen izgalmas vizsgálódást jelenthet, ha megkísérelnénk ezen torzítások, negligálások és a jelenbeli szándékok motiválta megközelítések jellemzőit felszínre hozni. Egy ilyen elemzési irány nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy a különböző ideológiai szekértáborok mostani nézőpontját megértsük, hiszen Szabó Dezsőhöz vagy a két háború közötti népiekhez fűződő viszonyon keresztül az ideológiai pozíciók és azok strukturális jegyei is jobban értelmezhetővé válnának.

Jelen gondolatmenet azonban mégsem ezt, hanem egy harmadik irányt választ, amikor Szabó Dezső közírói munkásságának társadalmi meghatározottságait elemzi. Ebben a fejezetben azt a kérdést igyekszem körbejárni, hogy Szabó

¹ A rendszerváltás előtt Budai Balogh Sándor tanulmányai (Budai Balogh 1981; 1982a; 1982b) jelentik a kivételt. Ezeknek és a későbbi értelmezéseknek fontos előzménye az emigráció irodalma (pl. Gombos 1975), amely Szabó Dezső megközelítésében ellenpontot jelentett a kommunisták tudatos ferdítéseivel szemben.

perspektívája mennyiben viseli magán korának eszmeáramlatait, és mennyire tükrözi azt a sajátos társadalmi pozíciót, amely szellemi ébredését és világlátását meghatározta. Másfelől arra keresem a választ, hogy a társadalmi hatások, úgy is, mint a gondolkodás struktúráit meghatározó tényezők, milyen ideológiai pozíciókat nyitnak meg a kor értelmezői számára. Harmadrészt azt a kérdést fogalmazom meg, hogy ezeken a feltárandó meghatározottságokon túl miben ragadható meg Szabó Dezső sajátos értelmezése, vagyis mi avatja őt a két háború közötti korszak egyik legjelentősebb közírójává, akinek életműve nemzedékek sorát orientálta.

A tudásszociológiai perspektíva – a társadalmi tapasztalat történeti átalakulása

A fentiekből kiderül, hogy az elemzésem elsősorban tudásszociológiai kérdéseket feszeget. Kiinduló tézisem tehát az, hogy egy gondolkodási rendszer magán viseli a társadalmi hatásokat, vagyis az individuális nézőpont mindig a kor társadalmi viszonyai, vagy szűkebben az osztályhelyzet és más társadalmi tényezők által meghatározott. Ezt a tudásszociológiai hagyományban (Jerusalem, Durkheim, Mannheim, Bourdieu, Luhmann stb.) osztott alapvetést alkalmazom Szabó Dezső szellemi pozíciójának megrajzolásához. Itt elsősorban Mannheim Károly és Niklas Luhmann tudásszociológiájának belátásaira támaszkodva igyekszem közelebb kerülni az életmű megértéséhez. A mannheimi tudásszociológiai pozíció jelenti az elemzés előzményét. A marxi alapvetésekből kiindulva (amely a társadalomban elfoglalt osztályhelyzet és a politikai tudat között állít fel kauzális viszonyt), de azon túllépve, Mannheim amellet érvel, hogy nem lehet megállni az uralkodó osztályok egyes eszméi érdekekhez kötődésének leleplezésénél, hanem a teljes, összeideológiai pozíciókat kell összefüggésbe hozni a léttel (Mannheim 1996).

A tudásszociológiai nézőpontból kiindulva úgy vélem tehát, hogy az ismeretek és szemléletformák léthez kötöttségének tételével érvényesebben lehet megragadni a Szabó Dezső-i politikai perspektívát. Másképp fogalmazva, úgy látom, hogy a folyamatok jelenkori és történeti alakulását az elméleten kívüli tényezők hatáselemzésének bevonásával tudjuk alaposabban megérteni. A szabói nézőpont differenciáltabb megragadásához ekképpen az szükséges, hogy láthatóvá tegyük, a társadalomban elfoglalt pozíció milyen sajátos érdekhelyzetet eredményez, és az milyen perspektívában engedi látni a társadalmi valóságot. Annak vizsgálatára fókuszálók tehát, hogy ez a – többi léthelyzettől különböző – perspektíva milyen rálátást enged meg a társadalomra, és milyen – a léthelyzetből fakadó – értelmezést ad a világ kérdéseire.

Szabó Dezső közírói perspektíváján egyaránt nyomot hagy az életmű létrejöttékor fennálló szűkebb és tágabb társadalmi kontextus. Utóbbi alatt azt az alapvető társadalmi változást értem, amit metaforikusan a francia forradalomhoz szokás kapcsolni. A modernitás kialakulásának hosszú folyamata a társadalom megragadásának évszázadok alatt rögzült nézőpontját teszi kérdésessé. A rendi társadalom primátusának megkérdőjelezése lerombolja a szellemi tájékozódás korábban megkérdőjelezhetetlen keretét, és olyan perspektívát eredményez, ahol a pozíciók és az értékek újraértelmezése fogalmazódik meg. Mindez olyan új eszméket is szül, amelyekben a közösség integrálódásának korábbi birodalmi és dinasztikus perspektívája helyett eddig nem vagy csak sokadlagos tényezőként jelen lévő ideológia kerül előtérbe. A nacionalizmus eszméje mellett (vö. Anderson 2006) az új korszak egy olyan individuális nézőpontot állít a középpontba, amely a modern társadalom integrálódásának új alapegységét képezheti.

Mindezen ideológiai változások hátterében leginkább a társadalmi rend megváltozott szerkezete áll.² Olyan döntő átalakulásról van szó, amelynek eredményeképpen bekövetkezik a korábban magától értetődőnek tekintett társadalmi és szellemi tartalmak fellazulása. Ez új nézőpontok kialakulásának a lehetőségét eredményezi. Bizonyos értelemben a hosszú XIX. század a francia forradalom jelentette kihívásokra igyekszik választ adni azokkal az új szellemi pozíciókkal, amelyek újrarajzolják az egyén és közösség viszonyáról gondoltakat is. Mannheim Károly úgy látja, hogy ebben az időszakban a két legerőteljesebb szellemi pozíció a romantikus konzervatív és a liberális racionalista megközelítés (Mannheim 2000). Ez a két, a jobb- és baloldali politikát meghatározó nézőpont hozza létre azt a dualizmust, amely homlokegyenest ellentétes magyarázatot és jövőképet fogalmaz meg a kortársak számára. A romantikus konzervatív, közösségelvű és a liberális racionalista, individuum-központú megközelítés egymással vetélkedő értelmezéseket szül a társadalom újjászervezésének kívánatos útjáról.

A társadalom integrációja a kor kulcskérdéseinek egyike. A XIX. század nemcsak új eszméket és identitásokat hoz magával, hanem a francia forradalom után bekövetkező politikai és társadalmi válságok megoldása is szükségessé válik. A kor eszméi (nacionalizmus, individualizmus, marxizmus, szociáldarwinizmus stb.) nemcsak újszerűségükkel, hanem radikalizmusukkal is jellemezhetők. Az ancien régime megtörése más vonatkozásban is átalakulásokat hoz. A megszokott ismétlődése helyett a változás magától értetődőségét hozó új szemantika

² Nem állítom ezzel azonban azt, hogy társadalmi struktúra és ideológiai pozíció hatása egyirányú folyamatként írható le. Noha Mannheim inkább ezen az állásponton volt, Luhmann tudásszociológiája (Luhmann 1993a) már számba veszi azt a hatásmechanizmust is, amikor az ideológiai változások hatnak a társadalmi struktúrára, vagy amikor az ideológiai pozíciók még egy korábbi társadalmi struktúra szemantikáját képviselik. (Ehhez lásd Luhmann leírását az „európai” szemantikáról – Luhmann 1996; 1998: 879–958.)

(Luhmann 1999a; 2009; Karácsony 1995: 119–136) az új helyzetekkel való szembenézés mellett a múlttal való foglalkozást is magával hozza. Az elmúltra való reflexió és az emlékezet (Nietzsche 1989; Koselleck 2003) a történetiség nézőpontját teremti meg. Ez nemcsak a szaktudomány megjelenését (Ranke és mások), hanem a jelenségek magyarázatára adott történeti vagy genealogikus elemzéseket is megszüli, ahol az értelmezők a jelen felfejtésében a történeti hatásokat és azok determináló következményeit állítják a középpontba.

Ennek az alapvető átalakulásnak része az identitások módosulása is. A megváltozott társadalmi környezet új önértelmezéseket hív életre a társadalom makro- és mikroszintjén. Mint utaltam rá, a társadalom makroszinten egyre inkább elszakad a dinasztikus viszonyok kínálta önértelmezésektől, és egyre inkább a nemzeti narratíva vagy a közös osztályhelyzet kínálta keretben írja le önmagát (vö. Joyce 1994). A közösségi önértelmezés ezen szegmense újraformálja az egyének identitásait. Az individuum ekképpen vagy a nemzet, vagy az osztályhelyzet által meghatározott közösség részeként értelmezi és nevezi magát például magyarnak, romának, németnek vagy a munkásosztály, a polgárság stb. tagjának. A megváltozott identitáskonstrukció sajátos eleme az, hogy az írásbeliség kultúrájának új virtuóza (vö. Luhmann 2005; Bognár 2015), az értelmiség ezekre az identitásokra és egyúttal a társadalmi helyzetre is reflektálva új önértelmezéseket tud kialakítani. Ebben mindenekelőtt az a permanens válság játszik szerepet, amely a korszakban folyamatosan napirenden tartja a társadalom újrászervezésének, új típusú integrálásának kérdését. Ez a sajátos társadalmi helyzet és az értelmiség kevésbé rögzített pozíciója hozza magával azt, hogy e csoport tagjai vetik fel – léthelyzetükből következően – az új értelemadás lehetőségét. Ez magyarázza az „értékek átértékelésének” (Nietzsche) szándékát, és e mentén érthető meg az a profetikus hang és váteszszerep, amely a korszak új átfogó és radikális értelmezéseiben jelen van.

Szabó Dezső nézőpontja és annak társadalmi meghatározottsága

A XIX. századi társadalmi változás új léthelyzeteket és identitáskonstrukciókat hozó hatása kimutatható a korszak sok más jeles alkotója mellett Szabó Dezső világlátásában is. Korának gyermeke abban az értelemben, hogy a társadalmi viszonyokat ő is válságosnak tekinti (Szabó Dezső 1996). Osztozik abban is a korszaklellemmel, hogy a krízis megoldására immár neki is csak a modernitás jelentette új értelmezések kínálnak lehetőséget. Magától értetődő az is a számára, hogy nem lehet az új problémákra régi típusú válaszokat adni (Szabó Dezső 2003). A gyors és alapvető változások elérésének vágya hozza magával azt a radikalizmust, amely alapjaiban kívánja újrendezni a társadalmi viszonyokat, ezzel szemben

állva évszázadok korábban kérdésessé nem tett önértelmezésével (Szabó Dezső 1991). „Korszerű” abban a tekintetben is, hogy a történetiség szempontja része a perspektívájának: ő is azok közé tartozik, akik folytatják azt a (nálunk Kemény Zsigmonddal fémjelezhető) hagyományt, amely a társadalmi folyamatokat immár a történeti fejlődés eredményeképpen értelmezi (pl. Szabó Dezső 2003a: 417–480). Ez vezet ahhoz, hogy Szabó Dezső a nyugati civilizáción túl a magyar társadalomfejlődés jegyeit és az egyes társadalmi csoportoknak e folyamatban betöltött szerepét is górcső alá veszi (Szabó Dezső 1991f; 2003l: 752–782).

A Szabó Dezső-i perspektívának része közösség és egyén viszonyának a korra jellemző újraértelmezése. A sok útelágazással jellemezhető munkásságának alapvető kérdése annak meghatározása, hogy az individuumot milyen viszony fűzi a kollektivitáshoz. Az egyes alkotói korszakok erre a kérdésre különböző válaszokat adnak, de ezt mindig a társadalom új típusú integrációjának kikerülhetetlen kérdéseként tematizálja. A válaszadás pedig – a korszellemet idéző módon – egzisztenciális kérdésként, sorskérdésként jelenik meg, amely nem csupán a kollektivitás (az emberi közösség, a nemzet, a magyarság) alapvető sorsát, hanem az ehhez kapcsolódó egyént is meghatározza (Szabó Dezső 2003g). Ez a perspektíva pedig e tekintetben már magyarázza is azt a profetikus hangot, amely Szabó egész munkásságának jellemzője lesz. Az új értelemadó pozícióját magától értetődően képviselve, saját megközelítését az egész közösség számára kikerülhetetlen helyzetértelmezésnek és a jövőre vonatkozó útmutatásnak tekinti, e tekintetben is osztozva a korszellem más képviselőivel (Nietzsche, Ady, Tolsztoj stb.).

Mindezen hatások azonban a gondolkodás struktúráinak csak tágabb, makroszintjét határozzák meg. Az életmű tudásszociológiai értelmezésekor tekintetbe kell venni a mezzo- és mikroszintű hatásokat is. Előbbinek a nemzedéki tapasztalatokat, utóbbinak a közvetlen társadalmi környezet hatásait tekintem. Itt azokról a nemzedéki élményekről van szó, amelyek a világ megtapasztalásának többé-kevésbé azonos mintázatait közvetítik egy generáció számára. Vagyis egy nemzedék tagjai olyan hasonló léthelyzeteket tapasztalnak meg elsődleges hatásokként, amelyek a formálódó szemléletük alapvető forrásává válnak, mivel ezen impulzusok alapján alakul ki a világ megragadásának mintázata. („Az első élményekben benne rejlik az a tendencia, hogy természetes világképként rögzüljenek” – ahogy Mannheim [2000: 226] fogalmaz.) Az élmények egy generációban való tipikus rögzülésének a nemzedéki közös társadalmi-történeti létter ad lehetőséget. Ez eredményezi azt is, hogy az egyén az adott társadalmi-történeti egység sorsában részesedik. Tehát a szellemi hatások megrajzolásában a nemzedéki élményeknek kitüntetett szerepe van.

Szabó Dezső a századforduló forrongó ifjúságához tartozik. Annak a nemzedéknek a tagja, amely a millenniumi Magyarország hősi múltba forduló nézőpontjával szemben egyre inkább Nyugat felé tájékozódik, és amelynek

perspektívája már határozottan túlmutat a korábbi generációk által kijelölt mozgástéren. A perspektíaváltás sok tényezőből fakad. Ez a nemzedék már a hazai viszonyok alaposabb ismeretével felvértezve értelmezi a magyar társadalmat, és az így nyert társadalomképet immár személyes tapasztalatok alapján tudja ütköztetni a nyugat-európai társadalomfejlődés sajátosságaival. A korabeli, nyugati szellemi irányzatok hatása és azok adaptálása is ennek a generációnak a sajátja. Legfőképpen pedig e nemzedék szellemi ébredésének idejére esik, hogy jelentősebb megkésettiséggel, de Magyarországon is bekövetkezik a szellemi nézőpontok, Nyugaton már a XIX. század elején jelen lévő, megkettőződése.

A magyar társadalomfejlődés és eszmetörténet sajátossága ugyanis az, hogy a közéleti diskurzust és a politikai elit nézőpontját egészen a XIX. század végéig a liberális nézőpont primátusa jellemzi.³ Eszmetörténetileg a döntő változás akkor következik be, amikor a hagyományos elit pozícióját megingató agrárváltság és a rendi társadalomban nem privilegizált társadalmi csoportok (az ún. „modern polgárság”) sikeressége új helyzetet eredményez. A kapitalista átalakulás idején ez hozza magával azt, hogy a hagyományos politikai elit egyes csoportjainak vezetésével kibontakozik az elvi antiliberális politikai képviselő (Szabó M. 1989a). A magyar konzervatív politikai gondolkodás előretörése teremti meg azt az ideológiai dualizmust, ahol a jelen kérdéseire a romantikus konzervatív és liberális racionalista alternatíva fogalmazódik meg immár Magyarországon is.⁴ Szabó Dezsőék generációja az első nemzedék, amely ebben a szellemi közegben és a nyugati tapasztalatokkal, eszmékkel felvértezve igyekszik tájékozódni.

Ennek a generációnak közös jellemzője, hogy egyaránt reflektálnak a hagyományos nemesi elit és az újszülött polgárság kettőssége által meghatározott helyzetre és az ország pozíciójára a nyugati társadalomfejlődéshez viszonyítva. Az „új idők új dalaival” jelentkező Ady, a nyugatosok új nemzedéke, a Vasárnapi Kör eszmei radikalizmusa, a Társadalomtudományi Társaság konzervatívjai (pl. Geöcze Sarolta), az anarchoszindikalizmus hazai képviselői (Szabó Ervin, Batthyány Ervin) hasonlóképpen azt a nemzedéki léthelyzetet jelenítik meg, amely új módon fogalmazza meg a politikai közösség képviselőtének a kérdését (vö. Nagy 1993a). Az eltérő irányokban a közös nemzedéki tapasztalatokon túl természetesen megjelenik a különböző osztályhelyzetek szerepe. A különbözőségek ellenére a nemzedék tagjai között egyaránt megfogalmazódik a szándék, hogy a kor kihívásaira a korábbi generációkhoz képest radikálisan más választ adjanak és a társadalom integrálódásának kérdését is alapvetően másképp szemléljék.

³ A XIX. századi magyar konzervativizmus lényegében a kor liberális felfogását követte a társadalmi reform tartalmait illetően. Sajátos jegye nem elvi síkon fogalmazódott meg, hanem a társadalmi reform gyorsaságát illetően (Szabó M. 1989a).

⁴ A magyar konzervatív hagyomány különböző generációinak megközelítéséről lásd Karácsony András rövid összefoglalóját (Karácsony 2023).

Megközelítésem szerint ez az a generációs közeg, amely Szabó Dezső szellemi pozícióját is alapvetően meghatározza. Világlátásának nemzedéki élménye, hogy a hagyományos nemesi elit nézőpontja immár nem képes adekvát válaszokat adni a társadalmi kérdésekre. A nemzet ezer évét saját történelmeként ünneplő rendi csoport világlátása elleni fellépés határozza meg Szabó Dezső korai közírói tevékenységét. Harcos publicisztikái, Adyhoz hasonlóan, a magyar ugar elmaradottságát ostorozzák, és a hagyományos elitnek a társadalom vezetésére való alkalmatlanságára mutatnak rá (Szabó Dezső 2003e; 2003g). Az országos ismertséget hozó munkák Szabó számára látszólag azt az utat jelölik ki, amely a hasonló társadalmi csoportból érkező Ady számára is logikusan adódik.

Szabó Dezső útkeresései – programtervek a nemzedéki alternatívák kontextusában

Mint láttuk, a hagyományos elit társadalomképének és politikájának tagadása Szabó Dezsőt az ekkorra már kétpólusúvá vált közélet másik csoportosulásához, a nyugatosokhoz viszi. A romantikus konzervatív nézőponttal szemben kínáló liberális racionalista perspektíva jelöli ki a századforduló után induló polgári radikálisok körének pozícióját. A *Nyugat* folyóirat vonzásában bontakozhat ki Szabó Dezsőnek az a közírói munkássága, amely nem csupán élesen támadja a hagyományos elit csoportjait (mindenekelőtt a politikai elitet és a nagybirtokosságot jelentő arisztokráciát) és szakrális intézményrendszerét (az egyházakat), hanem naprakészen reflektál a legújabb modern törekvésekre (a szimbolizmusra, a futurizmusra) is. Ezek a munkák avatják a szerzőt a modernitás egyik leghatásosabb szószólójává.

Másfelől Szabó Dezső szellemi pozíciója nem csupán a hagyományos elittel szembeni fenntartásokkal jellemezhető. Az erdélyi (kolozsvári) kismemesi családból származó szerző társadalomképe magán viseli e közeg csoportosajátosságait és kiútkereséseit. E társadalmi rétegnek a nemzeti hagyománnyal való azonosulása a szűkebb családi közegben együtt jár 1848 szellemének élénk jelenlétével és a nemzeti gondolat kurucos képviselésével (Szabó Dezső 1996; Veres 2013; Kovács 2014). Mindezeket a kondíciókat az Erdélyben erőteljesebben jelen lévő és a családban is alapvető tájékozódást jelentő vallásosság hatása egészíti ki. Ez (az Adynál is meglévő) gyerekkori, elsődleges szocializációs közeg (vö. Berger–Luckmann 1998) teremti meg azt a gondolkodás struktúráit alapvetően befolyásoló léthelyzetet, amin a későbbi társadalmi hatások megszűrődnek. Ezek a társadalmi meghatározottságok magyarázzák azt a dinamikát, amely a saját világértelmezését kereső Szabó Dezsőt a kétpólusú nyilvánosság hol egyik, hol másik csoportjához kapcsolja.

A társadalmi léthelyzet által kijelölt útkeresés mutatkozik meg a fiatal Eötvös-kollégista első nyugati élménye, franciaországi ösztöndíja kapcsán is. Fontosak számára az ott szerzett impulzusok, de a nyugati társadalomfejlődés személyes megtapasztalása érzékelhetően nem hat rá a reveláció erejével, mint Ady esetében. Mindketten élesen szembesülnek a hazai elmaradottsággal, és maga Szabó is fontos szellemi impulzusokat kap itt, de Adynál jóval visszafogottabb a Nyugaton látottak értékelésében.⁵ Másfelől a nyugati társadalomfejlődés személyes megtapasztalása, annak minden modernsége ellenére, legalább annyira előhívja benne a kritikát, mint a pozitív értékelést. Ebben feltehetően az is szerepet játszik, hogy az individualitást középpontba helyező társadalomkép épp annak a társadalmi csoportnak a vezető szerepét és annak a kollektivitásnak az érvényességét kérdőjelezi meg, amelyből maga is származott. Azaz a tradíciót és a nemzeti társadalom folytonosságát megjelenítő nemesség és a nemzeti egység válik kérdésessé a Nyugaton tapasztalt társadalomfejlődés közegében.

Ezek a léthelyzetből következő meghatározottságok játszanak szerepet abban, hogy Szabó Dezső szellemi útkeresése azokra az irányzatokra talál rá, amelyek fenntartásaikat fogalmazzák meg a nyugati individualizmussal és a liberális társadalomeszménnyel szemben. Feltehetően a nemzeti tematika hangsúlyos képviselőjével és a szűkebb családban jelen lévő vallásossággal magyarázható az, hogy a századforduló szellemi áramlataiból Barres nemzeti konzervativizmusa és Sorel hatalomelmélete lesz rá legnagyobb hatással. A nemzeti társadalomra építő és a vallásosság társadalomintegráló szerepét megtartó barresi nézőpont jól illeszkedik a társadalmi primátusát veszítő egykori kisnemesség léthelyzetéből következő szellemi pozícióhoz. Ebben a perspektívában a piedesztálra emelt nemzet mellett a tradíciót megjelenítő vallásosság is fontos szerepet kap. Másrészt a nemzeti közösség értelmezésében jelen van az az etnikai elv is, amely e nézőpont követői számára a pozíciójukat veszélyeztető új társadalmi csoportokkal – elsősorban a korban nálunk a modern polgársággal azonosított zsidósággal – szemben is muníciót szolgáltat. Sorel elmélete pedig a hatalom értelmezésének azt a radikalizmusát jelenti, amely a döntő társadalmi változásokat célzó generáció számára is útmutatást adhat a mélyreható társadalmi reform véghezviteléhez.

E szellemi hatásoknak van szerepük abban, hogy Szabó pályakezdése nem csupán a lényeges társadalmi fordulatot akadályozó hagyományos elit, az arisztokrácia elleni támadásokkal jellemezhető, hanem közismertsége legalább ennyire összefügg azzal, hogy erőteljesen bírálta az új gazdasági elitben fontos

⁵ Ebben feltehetően az is szerepet játszott, hogy amíg Ady csekély nyelvtudással és így szűk tájékozódási lehetőségekkel tudta a kor Franciaországát értelmezni, addig Szabó Dezső anyanyelvi szintű nyelvismerete és a kortársakat is lenyűgöző széles műveltsége biztosította azt, hogy a korabeli szellemi áramlatokat mélységében fel tudja térképezni, és differenciáltabb képet alakítson ki a regionális különbségek vonatkozásában is.

szerepet betöltő zsidóságot. Támadva a kor többségi elvi liberalizmusát, a zsidóság gazdasági térnyerésében össztársadalmi érdekeket veszélyeztető tendenciákat lát, és az állami beavatkozás szükségessége mellett érvel. Szabó Dezső nézőpontjában politikai antiszemitizmusa a nemzeti társadalom kollektív értékeinek és érdekeinek védelmében fogalmazódik meg, és a gazdasági versenyben alulmaradottak iránti szolidaritás hatja át.⁶ Az első világháború végétől kezdődően pedig a barresi ideológiai pozícióval megegyezően Szabó Dezső is egy olyan, etnikai elveken alapuló társadalomértelmezés mellett érvel, amely a közösséget kifejező csoportosulás (a magyarság) helyzetének javítását segítő radikális társadalompolitikát fogalmaz meg.

Jóllehet Szabó Dezső társadalomképében a francia szellemi hatások jelen vannak, a pályakezdéstől az utolsó írásokig, mégis túlságosan leegyszerűsítő értelmezés volna (és a tudásszociológiai pozíció komplexitását sem visszatükröző nézőpontot eredményezne), ha Szabót egyszerűen a barresi politikai konzervativizmus magyarországi epigonjaként azonosítanánk (vö. Szabó M. 1989b). Ennek már önmagában is ellentmond a nyugatosok körében folytatott tevékenysége és elköteleződése a modernitás értékei mellett.⁷ Másrészt ezt az időszakot nem lehet csupán Szabó következtetlenségeivel, jellemhibáival vagy indulataival (a hagyományos Magyarország elleni harchoz szükséges szövetségek keresésével) magyarázni. Ugyanis ezekben az években e motivációk mellett felfogásának olyan elemei mutatkoznak meg, amelyek az alaki változások ellenére is folytonosságot mutatnak az egész életműben.

Szabó Dezső kísérlete a politikai ideológiák szintézisére – szellemi pozíciójának kialakulása

Szabó Dezső nyugatos korszakát – tudásszociológiai elemzésünkhöz híven – utkeresése részének tekintjük, amellyel nemzedékének alapvető kérdésére igyekszik választ kapni: hogyan biztosítható a jelenkor válságos helyzetében a társadalom integrációja? A krízis leküzdéséhez szükséges radikalizmus generációs élmény Szabó Dezső nemzedékének tagjai számára,⁸ de az azonos kiindulás még nem válaszolja meg a „miként” kérdését. A vallásos kisnemesi középrétegből érkező, pályakezdő

⁶ Másrészt Szabó Dezső harcosan szemben áll a két háború közötti korszak politikai antiszemitizmusával (Szabó Dezső 1991i; 1991m).

⁷ Ezeket az összefüggéseket és úgy általában Szabó Dezsőnek a *Nyugat* folyóiratbeli munkásságát (az 1911 és 1916 között ott közölt több mint nyolcvan tanulmányát!) Szabó Miklós más tekintetben tárgyaserű, de végső értékelésében erősen tendenciózus értékelése nagyvonalúan átugrotta.

⁸ Sajátos módon ebben még a nemzedék konzervatívjai is osztoznak, amikor Geöcze Saroltáék a korábbi generációk elvi liberalizmusával szakítva (ha nem is teljes mértékben előzmények nélkül), de alapvetően újszerűen nyúlnak a társadalom égető problémáihoz (Geöcze 1901).

Szabó a társadalmi viszonyok alapvető átértékelését megfogalmazó programját először a hagyományos elittel (az egyházakkal) szövetségben szeretne volna végrehajtani,⁹ de ennek kudarca után gyorsan a másik póluson találjuk,¹⁰ változatlan szándékkal: megtalálni a radikális változáshoz szükséges politikai szövetségeket. Jászi Oszkár polgári radikalizmusa egy ideig ekképpen olyan alternatívát kínál a számára, amely nem csupán a közös ellenségnek tekintett csoportokkal és értékekkel (az arisztokráciával, a politikai elittel és az egyházak múltba forduló tradicionalizmusával) szemben jelent alternatívát, hanem tartalmi kapcsolódásokat is kínál. (Ez lesz az alapja annak az együttműködésnek, amelyet a pályáján végigtekintő Jászi utólag is az egész életére nézve fontosnak tekint.¹¹)

Jászi radikalizmusa a szocialista (marxista) értelmezéssel vitatkozva igyekszik meghatározni azt a csoportot, amelyre az új társadalmat építő programját alapozhatja. Megfontolandó társadalomelméleti érvekkel (és többek között Mannheim munkásságától sem függetlenül) úgy látja, hogy erre nem a munkásosztály, hanem a „dolgozó szellemi középosztály”, a társadalom tengelye alkalmas. Ez az a csoport, amely a társadalom egészével kapcsolatban van, s amely rendelkezik azokkal a szellemi muníciókkal, amelyek a radikális fordulat véghezviteléhez elengedhetetlenül szükségesek (Jászi 1918). Ez az a gondolat, amely mélyen hat Szabóra, aki annak egyfajta sajátos továbbgondolásával alkotja meg később immár saját, a parasztságra alapozott „magyar forradalom”-koncepcióját.

Szabó Dezső formálódó elképzelése más tekintetben is magán viseli Jásziék körének hatását. Útkeresése ugyanis nem csupán a radikalizmus képviselőitől legfőbb csoportját igyekszik megtalálni, hanem a társadalom integrálásának sikeres módját is. Az ekkor már a hagyományos társadalmi csoportokkal szakító Szabó feltehetően közös jegynek tekintette azt is, hogy Jászi olyan polgári radikalizmust képviselt, amely igyekezett a nemzetfogalmat is rehabilitálni. Kovács Dávid meggyőző elemzése arra mutat rá, hogy Jászi nem csupán kikerülhetetlennek tekintette a nemzet eszméjét a társadalom átalakítására, hanem elengedhetetlennek tekintette a magyar állam szuverenitását és a magyarság történelmi vezető szerepének az elismerését is (Kovács 2014: 51–55). Mindezek a jegyek alappillérei Szabó Dezső felfogásának is.

⁹ Erről a szándékról nem csupán a székesfehérvári időszak publicisztikája árulkodik, hanem *Az elsodort falu* azon szimbolikus jelene, amikor Szabó egyik regénybeli alteregója (Farkas Miklós) felkeresi a püspököt, hogy megossza vele megváltó társadalompolitikai koncepcióját, és támogatását kérje annak megvalósítására.

¹⁰ Nyilván a kapcsolatkeresés kudarcának lényeges szerepe van az indulatait nem elfojtó Szabónak a *Nyugatban* publikált egyházellenes kirohanásaiban (pl. Szabó Dezső [1912] 2003b).

¹¹ Jászi a rá legnagyobb hatást gyakorló szerzők között sorolja fel Szabó Dezsőt. Ezzel nem kis fejtörést okoz a róla monográfiát író Litván Györgynek, aki belső konfliktusát azzal oldja fel, hogy kevésbé elegáns módon kihagyja a két szerző kapcsolatának ismertetését és értékelését a munkájából (Litván 2003).

Szabó Dezső korszerűsége mutatkozik meg abban, hogy érzékelve a modernitás beköszöntét, magától értetődő volt számára, hogy a korábbi integráló erők jórészt elveszítik a képességüket a társadalom egységének biztosítására. A kibontakozó individualizmus, az egymásnak feszülő társadalmi csoportok konfliktusa azonban mind olyan tényező, amellyel szemben szükségesnek tűnt számára a társadalom integrációjának megerősítése. A rendkívül művelt és kora szellemtörténetében jól tájékozódó Szabó számára ehhez Schopenhauer filozófiája teremti meg a fogódzókat (Kovács 2014: 22–24). Szellemfilozófiájának keresztény gyökereihez híven, Schopenhauer a szolidaritás alapját a részvétben találja meg. Úgy látja, ez képes kimozdítani az egyre individuálisabban tájékozódó társadalmat az egoizmusából és képes megteremteni a társadalmi integráció alapjait.

A részvét és az ebből levezetett társadalmi szolidaritás lesz az a gondolat, amely kapcsolódásokat teremt Szabó Dezső gyerekkorának vallásos világértelmezéséhez. Másfelől ez alapozza meg a szolidaritás kibontakoztatásának azt a koncepcióját is, amely sok szálon kapcsolódik Jásziék integráció-felfogásához. Szabó Dezső részvétet hangsúlyozó értelmezése ugyanis egyfajta modern humanizmust fogalmaz meg, ami túllép az osztályok és nemzetek jelentette korlátokon, s az osztályok, nemzetek közötti konfliktusok helyett a pacifizmus politikájával igyekszik kibékíteni a szembenállókat, valamint az emberiség közös képviselőletét tekinti a sikeres társadalmi reform alapjának (Szabó Dezső 2003f).

A schopenhaueri részvéten alapuló szolidaritás elképzelése és az ebből levezetett humanizmus ekképpen mutat párhuzamokat a nyugatosok körének nézőpontjával. Másrészt jól tükrözi azt a sajátos tudásszociológiai helyzetet, amely Szabó Dezsőt jellemzi. A radikális változást megcélzó nemzedéki élmény, a kor modernitásának hatása és szűkebb csoportjának vallásossága egyaránt jelen van formálódó elképzelésében. Szabó Dezső a gyerekkor világának nemzeti tradicionalizmusán és vallásosságán szűri át az újabb tapasztalatokat, hogy ezekből a hatásokból a kiindulást csak részben tükröző új szemléletet alakítson ki. Az elsődleges szocializációs közeg világszemléletét részben felülírják a későbbi tapasztalatok, ami abban is megmutatkozik, hogy a fiatal Szabó Dezső elveszíti istenhitét. Az „Isten halott” századfordulós világában gyakori beállítódás azonban Szabó Dezsőnél csak a személyes hit dimenzióit szorítja háttérbe. Ez nem eredményez egy evilági vallásosságot, mint az egy generáció alatt szekularizálódó zsidó középosztály tagjainál, akik közül többen a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak szószólói lesznek. Szabó társadalomképében a vallás megőrzi társadalomszervező erejét, anélkül hogy annak tartalmaiban a személyes istenhitnek elsődleges szerepe lenne (Szabó Dezső 2003c).

Ez a gondolati elem szintén francia hatásokat tükröz, de itt hangsúlyozottan nem a barresi elképzelésről, hanem a francia szociológia klasszikusairól van szó. Szabó Dezső August Comte (Comte 1979) és Emile Durkheim (2003) által

megfogalmazott azon koncepció híve lesz, hogy a modern társadalom integrációja nem mondhat le az individuumokon túlmutató erőkről. Ezek képesek ugyanis megteremteni a sui generis társadalom egységét. Szabó Dezső is osztja azonban azt a felfogást, hogy a modernitás körülményei között a hagyományos vallásosság ezt már nem tudja kialakítani, mivel az Istenhez fűződő viszony is individualizálódik. A szociológia francia hagyománya mellett érvel, hogy immár egy szekularizált vallásosság (a társadalomba vetett hit) tudja megteremteni a közösség integrációját. Ez képes az individualitásból fakadó sokféleséget megzabolázni és a társadalom egységét biztosítani. Mint láttuk, ez a felfogás a humanista nyugatosok értelmezésével mutat rokon jegyeket. Másfelől a részvétet középpontba állító humanizmus képviselte vezet ahhoz az éles bírálathoz, amelyet Szabó Dezső az első világháború elején pappírra vet (Szabó Dezső 2003c), és ami egyre inkább eltávolítja a liberális racionalista tábor tagjaitól. A döntő fordulat azonban a világháború eseményeivel, a kiszípolyozott, reményét vesztett ország állapotával (vö. Papp 2021) és az ebből származó új, de az egész későbbi pályáján végigvitt koncepcióval függ össze. Ebben Szabó Dezső most már a „magyar forradalom” szükségességét hirdeti, egyaránt szembekeverve a hagyományos elit által képviselt romantikus konzervativizmussal és az újsütetű polgárság liberális racionalizmusával.

A tudásszociológiai pozíció hatása a „magyar forradalom” koncepciójára

Szabó Dezső koncepciója hűen tükrözi tudásszociológiai helyzetét. A válság megoldása érdekében történő kapcsolatkeresései a közéleti és politikai elit konzervatív és liberális csoportosulásaival meggyőzik arról, hogy ezek a szekértáborok csak olyan ideológiai pozíciót képesek elfoglalni, amely saját partikuláris társadalmi érdekeiket tükrözi. A magának váteszszerepet tulajdonító, saját koncepcióját az össztársadalmi totalitást megjelenítőnek gondoló Szabó Dezső számára ezek után csak egy lehetőség marad: a fenti csoportokkal való radikális szembenállás kinyilvánítása és azok vélt vagy valós partikularitásának leleplezése. Ebben a Szabó Dezső-i gondolatban visszaköszönnek saját társadalmi csoportjának és szűkebb környezetének szándékai: a mindenkori csoportérdekek fölött az össznemzeti érdekek képviselte egy olyan koncepcióval, amely hangsúlyozottan a társadalom egységes képviseletét fogalmazza meg (Szabó Dezső 1991c; 1991d; 2003: 752–782). Másfelől Szabó gondolkodásának az is része, hogy a nemzet helyzetét történeti perspektívából is megvilágítsa. Ez a szándék különösen erős egy olyan szerző részéről, aki a történeti-nemzeti hagyományokat már gyerekkori családi közegében is alapvető tájékozódási pontként szemlélte (Szabó Dezső 1996).

Nem véletlen tehát, hogy a történetiség szempontja lényeges elem a Szabó Dezső-i megközelítésben. Ezentúl annak a strukturális elemzésnek a szándéka is megjelenik nála, amelyet az új társadalomtudományok (elsősorban a szociológia) nézőpontja hoz magával, és amely generációja tájékozódásának egyik legfontosabb, a modernséget és az újszerűséget megjelenítő perspektívája lesz.

Ezek a léthelyzetből következő jegyek teszik érthetővé, hogy Szabó Dezső indulatos kirohanásai a társadalom vezetésére bejelentkező társadalmi csoportokkal szemben nem csupán felszíni jelenségeket megragadó pamfletek, hanem protoszociológiai kísérletek arra, hogy e csoportok sajátos jegyeit megragadhassa (Szabó Dezső 2003l). Szabó ugyanis az egyes csoportok alkalmatlanságának lendületes és színes ábrázolása során megpróbálja rekonstruálni e csoportok történetiségét. Az elemzései ekképpen arra törekednek, hogy azok egyrészt rekonstruálják az egyes társadalmi csoportokat kijelölő történelmi helyzeteket. Másrészt annak bemutatására fókuszál, hogy ezek a történelmi kondíciók mennyiben határozzák meg az adott csoportok cselekvéseit és ideológiai pozícióját. A hagyományos elit, vagy a zsidósággal azonosított modern polgárság társadalomtörténelmi kondícióinak számbavétele vezet el ahhoz a következtetéséhez, hogy ezek a csoportok nem alkalmasak a társadalom vezetésére. Ez a belátás közírói és irodalmi munkásságában (*Az elsodort falu; Segítség; Feltámadás Makucskán;* stb.) egyaránt jelen van.

Az egyes társadalmi csoportok részint szaktudományos (történelmi és társadalmi) elemzése, részint gyilkos erejű publicisztikája tartozik Szabó Dezső legismertebb munkái közé (Szabó Dezső 2003h; 2003i; 2003l). A jövő politikáját megfogalmazó programja számára azonban ezek az írások csak eszközök. Ő a társadalom radikális átalakításához a maguknak ezt a szerepet vindikáló csoportok helyett akarja megadni azt a réteget, amely valóban „tengely” lehet a változásnak. Mint közismert, Szabó Dezső a parasztságban találja meg ezt a társadalmi csoportot. E fordulat értelmezése azonban megkívánja azt, hogy az első világháború, mint sorseseemény (Tengelyi 1998), hatására is kitérjek.

A nagy háborút közvetlen közléről megélő Szabó Dezső számára az események a társadalmi elitről elmondottakat igazolják vissza. A nemzetet a háborúba vezető és a munkásokat, parasztokat veszejtő vagy őket kiszolgáltató helyzetbe hozó hagyományos elit és a háborúban gazdaságilag jelentősen gyarapodó modern polgárság Szabó Dezső számára egyaránt elvetendő, mint olyan társadalmi erők, amelyek a közösség határhelyzetében is csak a saját partikuláris osztályérdekük mentén cselekednek. Vagyis demonstratív módon a magánérdekeket a közösségi érdekek elé helyezik. Azonban a világháború és az utána következő összeomlás nemcsak a kétpólusú társadalom elitjének az ország vezetésére való alkalmatlanságát bizonyítja be számára, hanem Szabó értelmezése szerint a humanizmus ideológiájának csődjét is megmutatta. A liberális racionalisták

ugyanis (kevés kivételtől eltekintve) az összembari szolidaritás helyett a nemzeti érdekeket választották, amikor a háborús propaganda szolgálatába álltak. Vagy ha nem ezért, akkor Szabó szerint amiatt vádolhatók, hogy a nemzeti sorskérdések idején az internacionalizmus uszályába kerültek, amely éppen a humanizmus tagadásával (a kommunista hatalom támogatásával) igyekezett úrrá lenni a válságon.

Ebben a történeti konstellációban Szabó Dezső nem alaptalanul érezte úgy, hogy a részvét és a szolidaritás hiánya éppen annak a közösségnek vált a kárára, amiért osztályhelyzete folytán a leginkább elköteleződött: azaz értelmezésében a háború hozta világégésnek a nemzeti társadalom lett a legfőbb kárvallottja. A gyermekkor vallásos világképe, a nemzedéki radikalizmus és osztályhelyzetéből következő nacionalizmusa játszik szerepet abban, hogy a korábbi humanista diskurzussal radikálisan szakítva, a kétpólusú politikai elitől világképében és programjában is erősen elkülönülve Szabó Dezső a magyarság harcos szószólójává válik. Szándéka szerint egy olyan totalitást igyekszik ezzel megjeleníteni, ami túllép a romantikus konzervatív és a liberális racionalista álláspont partikularitásán (Szabó Dezső 2003b; 2003g). A profetikus hang egy új értelemadás szándékával, az „értékek átértékelésével” lép fel mindazokkal szemben, akik változatlanul a magán- vagy csoportérdekek szolgálatában cselekednek.

A parasztságra alapozott társadalmi változás tudásszociológiai összefüggései

Mint láttuk, a világháború és a forradalmak arról győzik meg Szabó Dezsőt, hogy a társadalom vezetésére sem a hagyományos elit, sem a polgárság újabb csoportjai, sem a munkásság nem képes.¹² Szabó megközelítésének újszerűsége abban állt, hogy a fenti csoportok kudarcát nem a külső tényezőkben (a háborús vereségben, a kisanant egyetemes fellépésében, a győztesek politikai rövidlátásában stb.) keresi, hanem a csoportok társadalomtörténetileg kondicionált alkalmatlanságában. Vagyis Szabó szerteágazó publicisztikája elsősorban azzal magyarázza a fennálló helyzetet, hogy ezek a csoportok egyaránt képtelenek a térség társadalomfejlődésének sajátos jegyeit kifejezni. Ennek legfőbb okát pedig abban látja, hogy ezek a csoportok mind idegen képletek. Vagyis számára olyan csoportosulások, amelyek nem a társadalom organikus fejlődése nyomán alakultak ki, hanem pillanatnyi hatalmi érdekek, politikai változások eredményeképpen váltak társadalmi tényezőkké.

¹² Szabó Dezsőnek a munkásságról szóló értékelése némileg más, mint a társadalom két elitjének, illetve a középosztálynak a jellemzése. A munkásságtól csak a vezető szerepet vitatja el, de azt olyan társadalmi csoportnak tekinti, amely a parasztság szövetségeseiként az új társadalom alapja lehet (Szabó Dezső 1991j).

Szabó számára ezeket a csoportokat idegenségük köti össze (Szabó Dezső 2003i; 2003k; 2003l). Ama történelmi változások által meghatározottak, amelyek elszakították őket a társadalom többségét kifejező csoportoktól. Ezt egyaránt érvényesnek gondolja az arisztokráciára, amelyet elsősorban a külső, birodalmi érdekek formáltak, vagy a pár generációs jelenlétükkel eleve a hagyományos társadalmi csoportoktól különböző, őket nem kifejező társadalmasulást képviselő csoportokra, mint a zsidósággal azonosított polgárságra, amely saját csoportérdekei mentén szervezi meg a gazdaságot. A húszas évek publicisztikája ezt a korábban meglévő Szabó Dezső-i értékelést egészíti ki a közhivatalokban túlsúlyban lévő hagyományos polgárságról szóló értelmezésével. Ez a középréteg nem tud önálló akarató polgársággá válni (így nem képes a társadalom tengelye sem lenni), hanem csoportérdekei mentén korrumpálódik, és asszimilálódik a felső társadalmi csoportokhoz (Szabó Dezső 2003j; 2003m; 1991g). Ezt a csoportot leginkább a hazai németekkel azonosítja, és – különösen a harmincas évek erősödő náci veszélye idején – a német birodalmi érdekek szolgálatában mozgósítható csoportnak, vagy legalábbis a térség organikus társadalomfejlődésétől idegen képletnek tekinti (Szabó Dezső 2003n; 2003o).

A fenti történelmi tabló után, nem meglepő módon, Szabó Dezső számára csak egyetlen társadalmi csoport marad, amelyre a válságból kivezető és a társadalom egészét kifejező politika támaszkodhat. Nézőpontja szerint a parasztság viseli magán a térség társadalomfejlődésének sajátosságait, és ez számára az egyetlen csoport, amelynek organicitása nem megkérdőjelezhető. Szabó számára azt a társadalmi képletet jelenti, amely a társadalom felső rétegének ad hoc változásai ellenére őrzi a térség hagyományát, és olyan kollektív erőt képez, amely tömegessége folytán is képes lehet új irányt adni a társadalomfejlődésnek. A szerves társadalmi fejlődést középpontba állító elképzelése számára nem utolsó szempont az sem, hogy ez a réteg őrzi leginkább magyarságát.

Szabó Dezső tehát a nemzeteken átívelő humanizmus helyett az első világháború végétől a parasztságban megtestesülő magyarság képviselőre vállalkozik. Noha ebben az elképzelésben látszólag éles váltás van a korábbiakban képviseltekhez képest, elemzésem mégis inkább a folytonosságot hangsúlyozza Szabó felfogásában.¹³ Amellett érvelek, hogy a parasztság reprezentálta magyarság koncepciója Szabó léthelyzetének, nemzedéki pozíciójának és az ezeken keresztül őt ért szellemi hatásoknak az eredményeként formálódott. Vagyis felfogásában azoknak az egymással kölcsönös viszonyban lévő strukturális hatásoknak van elsődleges szerepe, amelyek kijelölik az ebben a közegben szocializálódó egyén szellemi magatartását. Másfelől ezek a jegyek biztosítják az alaki változások

¹³ Ezzel együtt joggal vehető fel, hogy a magát mindig „egyenest úton” érzékelő Szabó Dezső munkássága során nemegyszer változtat az álláspontján, és harcias megnyilatkozásaiban a korábitól lényegesen eltérő koncepciókat fogalmaz meg. Lásd erről részletesebben: Földes 2013.

ellenére is a lényegi elemek folytonosságát az életműben. A Szabó Dezső-i „magyar forradalom”-elképzelésben ugyanis visszaköszönnek azok az elemek, amelyek már a háború előtt is formálták társadalomképét.

A parasztságot középpontba állító felfogása magán viseli kora baloldali mozgalmainak hatását, amelyek egyaránt a társadalom elnyomott többségének képviselőit vállalkoztak. Másfelől koncepciójában megjelenik a tradicionális kis- és középnemesi réteg felelősségérzete a nemzeti társadalomért. Szabó Dezső eredetiségét mutatja az, hogy a mások számára kibékíthetetlen hatásokat tudja egységgé formálni. A kortársain túlmutató módon ezeket az osztályhelyzetből és a nemzedéki léthelyzetből jövő hatásokat nem doktriner módon formálja programmá. (Utóbbi inkább a hazai baloldali mozgalmak tagjaira jellemző, akik a társadalomfejlődés sajátosságaira érzéketlenül munkáshatalommal és proletárdiktatúrával akarják megoldani a válságot egy agrárországban.) Szabó ennél jobban képes a koncepcióját a térség hagyományaihoz illeszteni, amikor a hagyományos társadalom legnagyobb csoportját nevezi meg a társadalom tengelyének. Emellett pedig elképzelésében jelen van az a keresztényi hagyomány is, amely az elesettekkel, alulmaradottakkal való szolidaritásban találja meg a cselekvő értelmiség feladatát. A parasztságra alapozott felfogás egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az etnikailag leginkább magyar társadalmi csoport középpontba állításával a nemzeti társadalom egységét is megragadja.

Mindezek az elemek lesznek az alapjai annak a már Adyval elinduló, kulturális értelemben vett „faji” gondolatnak, amely túllép a kétpólusú politikai elit perspektíváján (Szabó Dezső 2003d; 2003k; 2003l; 2003m; 1991c). Szabó Dezső szándéka nyilvánvalóan az, hogy az egész nemzetet formálja radikálisan újjá és tegye alkalmassá a modernitás jelentette kihívásokra. Ebben az értelemben a parasztság csak tengelye, legfőbb társadalmi csoportja és nem célja társadalompolitikai elképzelésének. A szabói program arra törekszik, hogy a faji jegyeit elvesztő felsőbb csoportok helyett a térség hagyományát őrző és ezáltal a megújulás zálogának tekinthető parasztság világlátása formálja át a társadalom egyéb csoportjait. A parasztságban meglévő kondíciók, kulturális jegyek elterjesztése és általánossá tétele az eszköz ahhoz, hogy a hirtelen politikai és gazdasági változások, válságok miatt utat vesztett társadalom megújíhódhasson. Ennek megfelelően Szabó faji gondolata elsősorban kulturális jegyeket hangsúlyoz, és világos távolságot mutat a korszak szélsőjobboldali (nemzetiszocialista) fajfogalmától. Szabó társadalompolitikai programja is inkább a pozitív diszkriminációra helyezi a hangsúlyt (Szabó Dezső 1991b). A feladat számára az, hogy a parasztságban megmutatkozó kulturális (faji) jegyeket felszínre hozza és a közpolitika domináns tényezőjévé tegye (uo. 182–206).¹⁴

¹⁴ Ebben a jegyben is látható, hogy Szabó Dezső nem egyszerűen a barresi politika mechanikus lekövetője. Számára ugyanis nem az etnikai jegyeken van a hangsúly, hanem azon a kulturális

Szabó Dezső koncepciójában nyilvánvalóan jelentős szerepe van a társadalom terheit viselőkkel való szolidaritásnak. A parasztság azt a népi tömböt jelenti, amely a történelem évszázadai alatt sosem volt tényező, de amelyet tömegessége egyre inkább politikai szereplővé teheti. A népiség gondolatának XIX. századi, inkább szépirodalmi és esztétikai kategóriaként való megjelenése után Szabó Dezső az, aki politikai szereplőként, sőt a társadalmi megújulás alapjaként tekint rá. Tudásszociológiai elemzésem arra irányítja a figyelmet, hogy ez a koncepcióváltás, vagy másképpen a harmadikutas gondolat megszületése, egyaránt tükrözi Szabó osztályhelyzetét és generációs léthelyzetét. A parasztságot középpontba állító társadalmi vízió a tradicionális nemesi társadalomhoz tartozás és a nemzedéki élmény alapján születhetett meg, másfelől ennek a nézetnek a megfogalmazásához a társadalom radikális megújítása érdekében a modern ideológiák (marxizmus, szociáldarwinizmus, evolucionizmus stb.) alapján is tájékozódnia kellett. Ezeknek a tényezőknek egyaránt szerepe van abban, hogy Szabó nem egyszerűen saját szűkebb társadalmi csoportjának ideológiai képviselőjére vállalkozik, hanem a társadalom egészét legjobban kifejező, az egész társadalom megújítására képes csoport ideológusává válik.

A léthelyzetnek a világlátást formáló jegyeinek a hatása a fentiek mellett más tényezőkben is megmutatkozik. A parasztságot középpontba állító megközelítés (a szociáldemokrata, marxista hagyományhoz hasonlóan) a társadalom többségi csoportját teszi a modern(izálódó) társadalom alapjává. Ez a nézőpont azonban további elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel. Noha Szabó Dezsőt szokás valami hagymázás parasztromantika képviselőjének tekinteni (és ezáltal olyan szerzőnek, aki a romantikus konzervatív alakját testesíti meg – vö. Szabó M. 1989b; Huszár 1984), számára azonban teljesen világos, hogy a parasztság évszázados „társadalomalatti” helyzete, a felette álló társadalmi csoportoknak való kiszolgáltatottsága, továbbá a közügyekből való kiszorítottsága nem múlik el nyomtalanul. Szabó tisztában van azzal, hogy a parasztság jelenbeli állapotában nem alkalmas a neki tulajdonított vezető szerepre. Szabó – az akkor kibontakozó zeneetnológiai kutatások legelesebb alakjaival, Kodálllyal és Bartókkal megegyezően¹⁵ – inkább olyan „tisztá forrást” lát a parasztságban, amely alapja lehet a társadalom saját hagyományát tükröző átalakításnak. A feladat tehát nem egyszerűen az, hogy a felette álló társadalmi csoportok diszkvalifikálásával helyzetbe kell hozni a parasztságot, hanem annak a felismerése a fontos, hogy a lényegi

mintázaton, amely a térség hagyományát (és jövőjét) kifejezi, és amelynek jegyei elvileg minden etnikum számára elsajátítható.

¹⁵ Feltehetően innen eredhet Bartók Béla elismerése Szabó Dezső iránt. Mindenesetre Bartók is azok között van, akik 1939-ben nyilvánosan köszöntik a 60. születésnapját ünneplő szerzőt (Budai Balogh 1981). Szabó Dezső és Kodály Zoltán barátsága még az Eötvös-kollégium idejére datálódik (Budai Balogh 1982a).

társadalmi változás csak e társadalmi csoporton kívülről jövő beavatkozással valósítható meg.

A Szabó Dezső-i helyzetértékelésnek több folyománya is van. Egyrészt ebből a helyzetből az következik, hogy a parasztság társadalmi kondicionálására lesz szükség. Vagyis a koncepcióban – a korszellemnek megfelelően – a nevelésnek lesz kitüntetett szerepe. A parasztságban (és ezáltal a térség társadalomfejlődésében) benne rejlő potenciál kibontakoztatása csak külső, elsősorban állami beavatkozással lehetséges (Szabó Dezső 2003k; 2003o; 1991a; 1991k). A koncepció etatizmusa jól mutatja a századforduló generációjának azt az alapvető beállítódását, hogy már nem hisz a liberalizmus individualizmusában, és a modern államapparátus bevonásával törekszik a társadalom átformálására. Szabó etatizmusának sajátos jegye azonban az, hogy az állami beavatkozásra nem a társadalom felülről történő megszervezése (vö. Habermas 1993) érdekében gondol, hanem az állami részvétel a társadalom újjászervezése és a társadalom tengelye köré szervezett átfogó reform érdekében történik. Szabó hangsúlyozottan nem a társadalom hagyományos és újszerű elitjének hatalomgyakorlási technikájaként támogatja az állami beavatkozást, hanem immár a társadalom azon mérnökeként, aki képes az osztályérdekek partikularizmusán túllépve a társadalom totalitásában gondolkodni (Szabó Dezső 2003q; 1991a).

A „szabadon lebegő társadalom” – a Szabó Dezső-i értelmezés korlátai

Szabó Dezső generációs élményei és osztályhelyzete olyan sajátos elegyet jelentenek, amelyek egyaránt arra kondicionálják, hogy a társadalom egészének képviselőjére vállalkozzon. Kisnemesi származásának kettős természete is már magában rejti ezt a társadalmi perspektívát. Egy olyan csoport tagja, amely mint önálló csoportosulás nyilvánvalóan súlyát veszítette a modern átalakulás következtében. (Léthelyzetéből fakadóan esetleg az állami hivatalnokréteg szószólója lehetett volna, és valami idejérműlt nemzeti politika képviselője, de ez olyan perspektíva, amely korának generációja számára nem jelentett komolyan vehető alternatívát.) Másrészt annak a kisnemesi rétegnek a tagja, amely a nemzeti társadalom közéletében évszázadok óta jelen van, és amely önértelmezése szerint mindig a társadalom egészének képviselőjére vállalkozott. Miközben a történeti változás egyre inkább súlytalanná teszi ezt a csoportot társadalmi vonatkozásban, a politika gyakorlásában szerzett készsége óhatatlanul felszínre hozza azt a habitust, amely politikai síkon immár ösztársadalmi igényeket fogalmaz meg. Ez a hatás keveredik azzal a generációs élménnyel, amely immár nem osztályérdekekre, hanem a világegész megragadására és újjáformálására koncentrálni.

Ezek a tényezők alakítják ki azt a sajátos léthelyzetet, amelynek perspektívájában a szűkebb csoport-hovatartozás háttérbe szorul, és az egyik határozott társadalmi képlethez sem tartozó személyek úgy érezhetik, hogy világlátásuk túlmutat az egyes léthelyzetek partikularitásán. Szabó Dezső önértelmezése ennek a léthelyzetnek a folyománya. A kisnemesi származású entellektüel túllép társadalmi csoportja nézőpontján, és némi tájékozódási idő és kapcsolatkeresés után egyaránt szakít a társadalom vezetéséért versengő két csoportosulást, a hagyományos arisztokráciával fémjelzett nagybirtokos elit és a modernséget kifejező új polgárság perspektívájával. Viszonylagos személyes függetlensége, műveltsége és összeurópai perspektívája azt a benyomást kelti benne, hogy a partikularitásokba fulladt nézőpontokkal és az azok mögött megbújó részérdekekkel szemben ő az, aki képes lesz ezektől elszakadva a társadalom egészének megragadására és hiteles képviselésére. Ez a léthelyzet és az ebből fakadó önértelmezés jogosítja fel az átfogó értelemadásra, az izmusok ötvözeteként olyan társadalompolitikai vízió megfogalmazására, ami a térség lényegét igyekszik megragadni. és legfőképpen ez vezet ahhoz, hogy önmagát a viszonyok radikális, de értő átalakítására képes, „társadalommérnöki” pozíciójába helyezze.

Szabó Dezsőt ennyiben a mannheimi „szabadon lebegő értelmiség” sajátos kelet-közép-európai alakjának tekinthetjük. Annak a köztes helyzetű társadalmi csoportnak a tagja, aki évszázadok óta folyamatosan érintkezésben van a társadalom többségét képező parasztsággal, illetve a felette lévő, a nagypolitikát irányító csoportokkal. Középstátusza és a rendi viszonyokból következő presztízse is lehetőséget kínál arra, hogy a polgárság új elemeivel is kapcsolatba lépjen. A különböző életvilágokkal érintkező, azon átjáró csoport tagjaként ezért képes magába olvasztani mindazokat a szellemi áramlatokat, amelyek az egyes rétegeket elválasztják. Ez a sajátos léthelyzet teremt lehetőséget arra a mannheimi „relacionizmusra”, amely a különböző léthelyzetek ideológiai pozícióját magába olvasztva törekszik a társadalom egészének képviselésére.

A Szabó Dezső-i relacionizmus sajátossága az, hogy úgy olvasztja magába a különböző társadalmi csoportok ideológiai tartalmait (az organikus társadalom-szemléletet, az elesett csoportok képviselését, az etatizmust, a szabadságjogokat stb.), hogy közben elvitatja a szemléletére ható csoportok jogát a társadalom egészének képviselésére. A Szabó Dezső-i relacionizmus ekképpen a partikularitásokon túlmutató össztársadalmi perspektívát nem az érintett csoportok bevonásával, hanem a – soreli hatalomkoncepcióhoz híven – egy szűk elit vezetésével találja kivitelezhetőnek; miközben a század nagy hatást kiváltó politikai radikálisaihoz (a marxistákhoz, fasisztákhoz, nemzetiszocialistákhoz) hasonlóan a társadalom legnagyobb csoportjának nevében lép fel.

Stokás ezt a sajátos megoldást egyszerűen az összeférhetetlenségnek, hálátlan-nak, bosszúvágyónak stb. nevezett Szabó Dezső jellemének tulajdonítani.

Remélhetőleg közelebb kerülünk a valósághoz, ha egy nagy hatású szerző koncepcióját nem pszichologizálással, hanem léthelyzetének és nézőpontjának felfejtésével igyekszünk megragadni. Ekképpen inkább azt vizsgálom, hogy milyen társadalmi hatások formálták ezt a társadalomszemléletet. Mi eredményezte azt, hogy a „magyar forradalom” koncepciója úgy akar a társadalom legnagyobb tömbjére építő, átfogó változást hozni, hogy a társadalom vezetésére minden szóba jöhető csoportot alkalmatlannak ítélt? A válaszhoz közelebb hozhat, ha visszaautunk a kelet-közép-európai térség társadalomszerkezetének sajátosságaira mint olyan tényezőre, amely Szabó megközelítését is nyilvánvalóan formálta. Ez a megszakítottságokkal terhelt társadalomfejlődés (Benda 1991; 1997), vagy másképpen fogalmazva, a pillanatnyi elhatározások, nyers hatalmi viszonyok (Hajnal 1942; 1988; 1993) alapján formálódó társadalmasulás jelenti azt a viszonyrendszert, amely az egyes társadalmi csoportok mozgásterét kijelöli. Minden bizonnyal a kelet-közép-európai társadalomfejlődéssel függ össze az, hogy a nem a méltányos szolgáltatások rendjén alapuló társadalomszerveződés olyan társadalmi csoportokat hoz pozícióba, amelyek elszigetelt egységekként kisebb csoportszolidaritással jellemezhetők, mint a nyugati régió szerveesebben fejlődő társadalmaiban lévők.

Mindez egy „zsombékokon” ülő társadalmat (Concha 1927) eredményez, ahol a vágyott egység legfeljebb kívülről teremthető meg, s a társadalomfejlődés azokkal a problémákkal terhelt, amelyek az organikus fejlődés nélküli képletekben általában előfordul. Szabó Dezső felfogására ennyiben az a társadalmi környezet hat, ahol a társadalomfejlődés sajátosságai egymástól jobban elkülönülő rétegeket alakítanak ki. Feltehetően ezzel függ össze az is, hogy a társadalom egységének megteremtésére tett erőfeszítések csak az egyes csoportok nézőpontjának hatását tükrözhetik, de maguknak az érintett csoportoknak a képviselőit nem tudnak vállalkozni. Koncepciójának, minden eredetisége mellett, éppen ebben rejlik a buktatója: Szabó Dezsőnek úgy kellene az egész társadalmat magába foglaló reformot megvalósítani, hogy annak jelentős (és a hatalom gyakorlásában jártas) csoportjait nem tudja ebbe az egységbe bevonni. Szabó nemzeti radikalizmusát tehát az jellemzi, hogy az egy olyan „szabadon lebegő társadalmat” vizionál, amely nem történetiségében létezik valós entitásként, hanem amely csak a radikális átalakulás után tud(na) formát és arcot ölteni.

A kelet-közép-európai térség társadalomfejlődésének folyománya tehát az, hogy a folytonosság, az organikus építkezés hiánya sokkal inkább teret ad annak a politikai radikalizmusnak, amely nem az amúgy is képlékeny, a hagyományt kevésbé megtestesítő társadalmi csoportokra akar támaszkodni. Ehelyett társadalompolitikai víziójában a fennálló hatalmi elitekkel szembeni társadalmi átalakulást fogalmaz meg, amely megközelítése szerint a térség hagyományát

kifejező társadalomfejlődést jelenthet. A régió „társadalmának mérnökei” tehát a jövő érdekében akarnak végképp szakítani a jelennel, hogy a múlt (talán sosem volt) aranykorát megteremthessék. Ez a tudásszociológiailag értelmezhető helyzet hozza magával azt, hogy egy össztársadalmi igényeket megfogalmazó program, miként Szabó Dezső is, csak a társadalomban jelen lévő ideológiák, de nem a mögöttük lévő csoportok szintézisére tud törekedni. Ebből fakad radikalizmusa, és ez eredményezi gondolkodásának ellentmondásos tartalmait és műveinek ambivalens megítélését is.

Eltérő nemzedéki perspektívák

Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolata

A társadalom radikális átalakítását célzó Szabó Dezső-i „magyar forradalom” értelmezése után koncepciójának a két világháború közötti időszakban kifejtett hatását vizsgálom. Közismert, hogy Szabó Dezső közírói és irodalmi munkássága jelentős hatást gyakorolt a korszak közéletére. Vargabetűkkel tarkított munkássága, ha változó intenzitással is, de folyamatosan az érdeklődés homlokterében állt. Írásai és előadásai azonban különösen a fiatalokat szólították meg. Ők képezték a húszas évek elején kialakuló rajongótáborát, és ők voltak azok, akik eszméinek megvalósítására eltökélten vállalkoztak. Nem készült még el a kérdéskör monografikus feldolgozása, de az egyébként nagyon különböző irányt képviselő szerzők – Lukács György (1945; 1947), Gombos Gyula (1975), Borbándi Gyula (1989) és Szabó Miklós (1989; 2000) – is egyetértenek abban, hogy Szabó Dezső munkássága nagyban hatott a harmincas évek népi szociográfusaira is.

Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa a harmincas években jelentkező új generáció tagjainak többsége számára „útmutatóul” (Monostori 2018a; 2018b; 2018c) szolgált. Azonban Németh László alapos reflexióin (Németh 1992j; 1999a) kívül a népi mozgalom tagjai meglehetősen kevés alkalommal hivatkoznak Szabó életművére. Elszórt megjegyzéseikből inkább csak a munkásságához fűződő ambivalens viszonyuk világlik ki, mintsem az utat kijelölő előd iránti feltétlen csodálat. Ebben a fejezetben két összefüggést vizsgálok. Egyrészt azt értelmezem, hogy miért hatott Szabó munkássága elementáris erővel az őt követő generációra. Másrészt arra keresem a választ, hogy a Szabó köpönyegéből kibújó népieknek miért voltak fenntartásai a harmadikutas gondolat megalkotójával szemben. Hasonlóan a korábbi fejezethez, a jelzett kérdésköröket itt is tudásszociológiai nézőpontból elemzem; közelebről pedig az egyes generációk eltérő társadalmi helyzetének és különböző percepciók sémájának a hatását vizsgálom.

A szellemi hatások, szembenállások értelmezésekor ez a megközelítés nem vitatja el a vizsgált szerzők munkássága aprólékos, filologikus feldolgozásának szükségességét és mindazokat az elemzési szempontokat, amelyek a történeti és eszmétörténeti kutatást kijelölik, azonban a szerzőkre, generációkra ható társadalmi tényezőket is hangsúlyozottan számba veszi. Abból indulunk tehát ki, hogy minden szerző és irányzat gondolkodása tükrözi a társadalmi hatásokat, vagyis a tudásszociológiai értelmezés azt állítja, hogy a világ megragadásának perspektívája

és a szemléletformák léthez kötöttek (Mannheim 1996). Ez a belátás mentén több tényező vizsgálata válik fontossá. Ilyen például az, hogy a társadalomban elfoglalt pozíció milyen érdekhelyzetet eredményez, és milyen nézőpontból engedi látni a társadalmi világot. Emellett tekintetbe veszi a mezo- és mikroszintű hatásokat is. Korábbi fejtegetéseimhez kapcsolódva, előbbinek a nemzedéki tapasztalatokat, utóbbinak a közvetlen társadalmi környezet hatásait tekintem. A nemzedéki élmény foglalja magába azokat a hatásokat, amelyek a világ megtapasztalásának többé-kevésbé azonos mintázatait közvetítik egy generáció számára (Mannheim 2000). Az élmények egy generációban való tipikus rögzülése a nemzedéki közös társadalmi-történeti élettér ad lehetőséget. Ez eredményezi azt is, hogy az egyén az adott társadalmi-történeti egység sorsában részesedjen. Úgy gondolom, hogy ezeknek a jegyeknek a számbavétele közelebb hozhat Szabó Dezső és a népi szociográfusok sajátos viszonyának értelmezéséhez.

Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa és a korabeli politikai elit

Már sokan rámutattak arra, hogy Szabó Dezső átfogó politikai programja a fennálló társadalom éles bírálátát tartalmazza (Gróh 2000; Petrik 2003; 2005; 2008; 2009; Kovács D. 2010; 2014; 2017; 2021). Az előző fejezetben részletesen bemutatott útkeresései ahhoz a belátáshoz vezetnek, hogy a társadalom vezetésére egyaránt alkalmatlannak találja a társadalom hagyományos és polgári csoportjait is, mint olyan társadalmi képleteket, amelyek idegenségük folytán nem tudják a térség (Kelet-Közép-Európa) társadalomfejlődését hitelesen kifejezni. A koncepció tehát hangsúlyozottan elvitatta a jogot és képességet azoktól a társadalmi csoportoktól, amelyek hagyományosan vagy a kapitalista átalakulás következtében vállalkozhattak volna a társadalom vezetésére (Szabó Dezső 1991; 2003).

Az éles szembenállás politikája és annak radikalizmusa jellemzi tehát Szabó Dezső társadalomszemléletét. Ez a perspektíva határozza meg a szabói felfogás társadalmi percepcióját is. Az elképzelés olyan erővel támadta a társadalom vezető rétegeit, hogy ez a program aligha lehetett valós alternatíva a fennálló hatalmi elit számára. Ezen az sem változtat, hogy a húszas évek elején, ha csak rövid időre is, Szabó Dezső a rendszer ideológiájának tűnik. Ez azonban a pillanatnyi politikai helyzet és válság időszakos következménye, és a konszolidáció bekövetkeztével Szabó megítélése nagyot változik. Kétségtelenül van azonban egy olyan időszak, amikor a társadalom elitje is nagyobb fogékonyságot mutat radikális programja iránt. A nagy háború világegése, a forradalmak és a kisantant szorításában teljesen kifosztott ország talán történetének legnagyobb válságát éli meg. Alapvető tudásszociológiai belátás, hogy az össztársadalmi válságok hatnak a szellemi kondíciók tartalmára és egymáshoz fűződő viszonyára is. Ebben

a kétségbeejtő helyzetben időszakosan nagy erővel képes hatni egy olyan politikai program, amely a társadalom alapvető átrajzolását ígéri. A baloldali radikális mozgalmak látványos kudarca után ez avatja a Szabó Dezső-i nemzeti radikalizmust az egyedüli forradalmi erővé és teszi rövid időre rendkívül népszerűvé.

A húszas évek elejének válságába tehát úgy robban be Szabó Dezső *Az elsodort faluval* és számos publicisztikájával, hogy a hősért kiáltó helyzetben sokak számára megváltóként jelenik meg. A rendszer viszonylag gyors politikai konszolidációja azonban kevés teret kínál a forradalmi megoldásoknak. A rendszer stabilizálódásában érdekelt elit pedig gyorsan eltávolodik a társadalom alapvető átalakításának programjától. Ez határozza meg a szabói radikális programhoz fűződő viszonyát is. Ez áll annak hátterében, hogy ezeket az írásokat a hatalmi elit nem annak átfogó programja, hanem pillanatnyi érdekei mentén értelmezi. Tudásszociológiailag értelmezett léthelyzete mentén a válságban az elit elsősorban arra összpontosít, hogy az egymást kölcsönösen kizáró nézetek versenyében kellő muníciót kaphasson az ellenfél szellemi alapjainak felszámolására, és ezzel szilárdítsa meg a maga helyzetét, s teremtsen meg a rendszer politikai stabilitását. Ekképpen a formálódó keresztény-nemzeti kurzus számára Szabó Dezső programjából csak azok a tartalmak voltak fontosak, amelyek a baloldali kormányzatok és a társadalmi bázisukat jelentő, a korszakban a zsidósággal azonosított újsütetű polgárság diszkreditálására alkalmasak. A „zsidó forradalom” helyett „magyar forradalmat” követelő Szabó Dezső nézetéből csak a jelzők kicserélése, de nem a változtatás radikalizmusa volt a lényeges a számukra. A rendszer konszolidációja után pedig Szabó lényeges átalakulást kívánó politikája inkább kínossá, mint kívánatossá válik a politikai elit számára.

Szabó Dezső társadalomszemlélete és az új nemzedék percepció sémája

A keresztény-nemzeti kurzussal egy ideig kapcsolatot kereső, majd annak konszolidációja után azzal radikálisan szakító Szabó Dezső (aki a rendszert nemes egyszerűséggel görény-kurzusnak¹⁶ titulálja) gyorsan a politikai közélet periferiáján találja magát. Hatása azonban éppen ebben az időszakban bontakozik ki. Hívei és követői viszont már nem az establishment tagjaiból rekrutálódnak, akik léthelyzetükből fakadóan ellenérdekeltek a változásoknak.¹⁷ Szabó radikális

¹⁶ Szabó Dezső 1923-ban így fogalmaz: „Sokáig kerestem a megfelelő történelmi terminust az utolsó négyévi mocsárlázra. Végre ezt találtam aránylag legkifejezőbbnek, mert három jellemző sajátágában egyeznek: a görény sunyi, lop és bűdös.” (Szabó Dezső 1991: 196.)

¹⁷ Ezzel maga Szabó Dezső is tisztában van. Ez jelenik meg abban a kíméletlen elutasításban is, amelyben nem csupán a hatalmi elitet, de a hozzá forduló köztisztviselőket is részesíti, akiket a fenn-

politikai programja azonban mindazokat maga köré tudja gyűjteni, akiket társadalmi pozíciójuk nem a fennálló viszonyok továbbörökítésére predesztinál. Ehhez a csoporthoz sorolhatók a paraszti társadalom köréletben tájékozódni tudó tagjai, de csoporthovatartozástól függetlenül általában a húszas éveknek azok a fiataljai is, akik léthelyzetükből következően lényegesen más nézőpontot foglalnak el, mint a világháború előtt szocializálódó nemzedékek tagjai.

Ennek a generációnak alapvető élménye a válság megtapasztalása. Az ebből fakadó nyitottság a változásra, a radikálisan újszerű megoldásokra élesen szemben áll a korábbi generációk azon törekvésével, hogy visszaállítsák azt az változatlan világot, amibe szocializálódtak. Miközben a korábbi nemzedékek legfőbb vágya a fennálló viszonyok konzerválása (ez volt a korszak sajátos válasza a forradalmak okozta sokkélményre), addig a húszas évek nemzedéke éppen a hatalmi pozícióit őrző generációk beállítódásával szemben határozza meg magát. Másfelől a forradalmak kudarca e nemzedék tagjai számára háttérbe szorítja a baloldali radikalizmust mint lehetséges alternatívát. A trianoni nemzeti tragédia pedig elsődleges élményként hívja elő bennük a nemzeti elköteleződést. Úgy látom, hogy ezeknek a társadalmi kondícióknak van elsődleges szerepe abban, hogy a húszas évek ifjainak jelentős része a Szabó Dezső-i politika elkötelezettjévé válik.

Szabó Dezső programja sikeresen szólítja meg a helyét kereső, léthelyzetében radikalizmusra kondicionált nemzedék tagjait. A döntő társadalmi változást hirdető Szabó programját az teszi különösen vonzóvá, hogy erre a forradalmi átalakulásra a hatalmi elit mindegyik csoportját alkalmatlannak ítéli (Szabó Dezső 1991d; 2003h; 2003i). A társadalom radikális átszabásának elképzelése tehát új perspektívát és új elitet kíván. Az ideológiailag ekképpen kialakult légüres térben a helyét kereső ifjúság magában látja azt a forradalmi erőt, amely a forradalom levezénylésére alkalmas. Elsősorban ezek a társadalmi kondíciók teszik a fiatalságot Szabó Dezső lelkes követőjévé. Tegyük hozzá, hogy ezek a generációs remények nem csupán a hazai viszonyokra voltak jellemzőek. Az első világháború viláégése, az utána következő válság Európa más térségeiben is radikalizálja a fiatalokat. A hazai helyzet sajátosságát az adja, hogy a magyar fiatalság nemzedéki elköteleződése jóval egységesebb a lényeges változás irányában, mert itt a baloldali forradalmak kudarca után kevésbé fogalmazódhatott meg a szociáldemokrata vagy a kommunista alternatíva. Másfelől a trianoni rendelkezéseknek az etnikai, kulturális közösséget alapvetően sújtó tartalmai is egy „nemzeti forradalom” szükségességének gondolatát hívják elő. Az ekkor szocializálódó fiatal nemzedék léthelyzete tehát több vonatkozásban is a nemzeti radikalizmus Szabó Dezső-i víziója melletti elköteleződés esélyét növeli.

álló hatalmi gépezet kiszolgálóinak tart. Úgy látja ugyanis, hogy a középréteg nem tud önálló akaratú polgársággá válni, hanem csoportérdekei mentén korrumpálódik, és asszimilálódik a felső társadalmi csoportokhoz (Szabó Dezső 2003j: 579–614; 1991: 167–182).

Az etnikai jegyek kiemelése nem csupán a korszakra jellemző nemzeti retorikát jelenti, hanem azt a bűvópatakként már korábban is megjelenő gondolatot is felszínre hozza, hogy a társadalmi változás megvalósítása csak egy olyan programmal képviselhető sikeresen, amely távolságot tart a nyugat-európai és a keleti társadalomfejlődéssel szemben is (Szabó Dezső 1991f). Az előbbiben a kapitalizmus nyers érvényesülését, utóbbiban a despotikus hatalom rendszerét látó perspektíva ezek helyett azt a harmadikutas nézőpontot választja, amely végre a térség társadalomfejlődésének jegyei szerint próbálja újrendezni a viszonyokat. A fennálló elittel szemben megfogalmazott elképzelésnek a parasztságra alapozott jövőképe (Szabó Dezső 1991g; 1991h; 1991i) pedig mindazokkal a jegyekkel rendelkezik, ami miatt az vonzó lehet a háború, a forradalom és az azt követő újabb válságban helyét kereső fiatalság számára. A parasztságra épített magyar forradalom az ezeréves elhibázott társadalomfejlődés minden problémájának megoldására vállalkozik. Ehhez pedig Szabó Dezső munkássága adja meg az ideológiai muníciót.¹⁸

Szabó hatására osztozik a népi mozgalom fiatal nemzedéke a fennálló hatalmi csoportok elutasításában. Tőle ered az a történelemszemlélet, amely a két háború közötti hatalmi elit alkalmatlanságát immár történeti érvekkel is igyekszik alátámasztani (Szabó Dezső 2003a; 2003k). Szintén Szabó Dezső közvetítésével ér el hozzájuk az a gondolat, hogy a politikai életet uraló hagyományos (nemesi származású) elit és a zsidósággal azonosított újszülött polgárság diszkvalifikálása is azok „idegenségével”, a térség hagyományát nem kifejező szellemiségükkel magyarázható. A fentiek miatt köszön vissza a népiek történeti tablójában Szabó Dezső kurucos történelemszemlélete (Szabó Dezső 1996). Egy olyan történelemkép fogalmazódik meg, amely a társadalom többségét kitevő parasztságban manifestálódó magyarság évezredes elnyomását mutatja be, és amelynek kibontakoztatása értelemszerűen csak a magyarságot akadályozó társadalmi csoportok hatalmi szerepének megszüntetésével lehetséges (Bognár 2011b; Veres 2013; Kovács D. 2014).

Ez a nézőpont jelenik meg másfelől a népi mozgalom aktív politikai tevékenységében is. Talán elég itt csak a Márciusi Frontra utalni, amelynek politikai képviselőiben megtaláljuk a népi szociográfusok zömét (Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kovács Imrét, Veres Pétert és másokat). A radikális társadalmi változást többek között az általános, titkos, korlátozás nélküli választójog bevezetésétől, az 500 kataszter holdon felüli birtokok kisajátításától, a bankok, kartellek, monopóliumok „magyarságsorvasztó” uralmának megszüntetésétől

¹⁸ Szabó is nyomon kíséri az őt követő nemzedék szárnypróbálgatásait és későbbi munkásságát. Maga is érzi, hogy a népi mozgalomra nagyban hatott munkássága, de az általa inkább csak epigonnak tartott fiatalokkal nemigen keresi a kapcsolatot. Az ellenük folytatott – koncepciók jegyeitől sem mentes – sajtóperek idején azonban kiáll mellettük (Szabó Dezső 1991n).

és a minden dolgozni akaró magyar számára biztosított munkától remélő programban (vö. Bartha 2022) visszaköszönnek Szabó Dezső elképzelései, miként erre már Gombos Gyula is felhívta a figyelmet (Gombos 1975: 348–349). Különösen erőteljesek a párhuzamok, ha a Márciusi Front azóta már rendelkezésre álló programvázatait (Huszár 1991) és a jóval kidolgozottabb 1938-as programot összevetjük. Az itt megfogalmazott elképzelések (és az azok megalapozását célzó indoklások is) szinte kivétel nélkül Szabó Dezső leginkább a húszas években megfogalmazott politikai cselekvésstratégiáját tükrözik (Bognár 011b; 2011c; 2011d).

A népi szociográfusok Szabó Dezső-képe

Mindezek alapján azt kellene feltételeznünk, hogy Szabó Dezső osztatlan elismerésnek örvend az új nemzedék tagjai között, és ennek a generációnak legjelentősebb közéleti, politikai mozgalmában, a népi írók körében megkérdőjelezhetetlen autoritás. A valós helyzet ezzel szemben az, hogy a népi mozgalom tagjai meglehetősen ellentmondásosan viszonyulnak Szabó Dezső személyéhez és munkásságához is. A leggyakoribb magatartás az, hogy a nyilvános megnyilatkozásokban alig vesznek tudomást Szabó Dezső pályát kijelölő életművéről. Az alkalmi megjegyzésekben pedig az elismerés szavai mellett legalább ilyen gyakran fogalmaznak meg a fenntartásaikat is. Miként azonban maga a népi szociográfia mozgalma sem volt egységes (Némedi 1985; Bognár 2012; Papp 2012; Bartha 2018), maguk a népiek sem azonos módon viszonyulnak Szabó életművéhez. A generációs azonosságok mellett ugyanis az egyes alkotók eltérő társadalmi környezete vagy más társadalmi mezőhöz (Bourdieu 2002) való tartozása különböző percepciók mintákat rajzolt ki.

A budapesti középosztályi családból származó Szabó Zoltán áll talán legtovább Szabó Dezső szemléletmódjától. Ugyan hat rá az a Szabó Dezsőtől induló elgondolás, hogy a magyarság forrását jelentő parasztság felé kell fordulni (vö. Tokaji Nagy – Szádeczky-Kardoss 2018), de Szabó Zoltán számára ez a társadalmi csoport nem a jövő zálogaként jelenik meg, hanem olyan kiszolgáltatott emberek tömegeként, akiknek sanyarú helyzete orvoslást kíván (Szabó Z. 1936; 1937). Szabó Zoltán tehát a kirekesztett, méltatlan helyzetben tengődő parasztság segítését és a polgári társadalomba való sikeres betagozódását szeretné elérni a bajok és a kiutak megmutatásával (Bognár 2009a). A parasztság iránti társadalmi szolidaritás felébresztése motiválja Illyés Gyula szociografikus munkásságát is. Paraszti származása ugyan inkább valószínűsíti a Szabó Dezsőre jellemző radikálisabb állásfoglalást (ez viszi majd a Márciusi Front tagjai közé, miközben Szabó Zoltán távol tartja magát a közvetlen politizálástól), de Illyés esetében sem

beszélhetünk jelentősebb hatásról. Ennek oka feltehetően az, hogy Illyés elsősorban abban az irodalmi mezőben tájékozódik, ahol Szabó Dezső kétségtelenül nem túl jelentős irodalmi munkássága miatt nem tölt be lényeges szerepet. Így az sem meglepő, hogy Illyés önéletrajzi munkájában (Illyés 1976) nem is említi Szabót. A szociográfiáiban (Illyés 1933; 1962) is visszaköszönnek azok a tartalmi elemek (a magyarsággal azonosított paraszti tömegek elnyomása, a magyar jövődő parasztsághoz kötése), amelyek Szabó publicisztikáin keresztül váltak a közéleti diskurzus részévé, de ezek az elemek Szabó Dezsőre való utalás nélkül vannak jelen a műveiben.

Veres Péter pozíciója némileg különbözik Szabó Zoltán és Illyés nézőpontjától. Ez abból adódik, hogy ő a népi mozgalom radikális szárnyához tartozott (Bognár 2009b), másrészt az ő forradalmisága több ponton érintkezett a baloldali mozgalmakkal. Veres Péter radikális elképzelésében ugyan megjelennek a szabói programpontok, de inkább tagadja Szabó Dezső rá gyakorolt hatását, és a tőle való távolságot hangsúlyozza.¹⁹ Ez különösebben nem meglepő a létező szocializmus idején írt visszaemlékezéseiben, amikor Szabó egész munkássága tiltólistán szerepelt, és amikor minden népi szociográfus fölött Damoklész kardjaként függött a Szabóval való párhuzamba állítás (vö. *Társadalmi Szemle* 1958) és az ezzel együtt járó ellehetetlenítés veszélye. Talán nem véletlen azonban az sem, hogy Veres távolságtartását nem indokolja szemléletbeli különbségekkel vagy Szabó megközelítésének elutasításával. Végképp nem próbálkozik meg azzal, hogy Szabó szemléletétől való távolságát vagy a megközelítésével szembeni fenntartásait indokolja. Veres megjegyzései inkább személyes tartalmúak, és nem is a saját nézőpontját rögzíti, hanem Szabó Dezsőnek a hozzá fűződő viszonyáról ad számot.²⁰

Kovács Imre a fenntartásai mellett is határozottabban elismeri Szabó Dezső pozitív szerepét a parasztságismeret kiterjesztésében. A parasztságra alapozott radikális politikai programot képviselő Kovács (Bognár 2009c; Bartha 2014) Szabó Dezső érdemének tudja be, hogy a magyar középosztály a parasztság felé fordult (Kovács 1992: 27). Értékelése szerint Szabó munkássága utat mutat a helyes politika, a parasztságot középpontba állító radikális társadalmi változások megvalósítása felé. Ebből a szempontból Kovács nem is tartja népi írónak Szabót, mivel szerinte ez a leszűkítő kategória nem tudja érzékeltetni a Szabó Dezső életművében rejlő nagyságot. Kovács a magyar sorskérdések iránti érzéke miatt

¹⁹ E tekintetben különösen érdekes a *Számadás* című önéletrajzi könyve. Itt Veres többször is foglalkozik Szabó Dezsővel, de legfőképpen annak bizonyításával van elfoglalva, hogy hosszú ideig az életművét nem is ismerte („Szabó Dezsőnek még a hírét sem hallottam.” Veres 1963: 151). Később aztán fontosnak érzi azt is megemlíteni, hogy Szabó *Az egész emberért* című munkáját (Szabó Dezső 2003f) mikor is olvasta pontosan (Veres 1963: 391).

²⁰ „Szabó Dezső nem szeretett, mert én voltam a Bőjtke János és nem olyan, mint aminek Szabó Dezső elképzelte.” (Veres 1963: 442.)

tekinti ennél jelentősebbnek a munkásságát (uo. 47). Ezek mellett pedig azt hangsúlyozza, hogy Szabó szerepe különösen a fiatalokra gyakorolt hatás miatt fontos (uo. 27). *A népi irodalom hőskora* című esszéjében (Kovács 1958) ezt a hatást egyenesen Bartókéhoz hasonlítja.

Kovács Imrének Szabó Dezsőről szóló elismerő szavai tehát az ifúságnak, a középosztálynak utat mutató szerzőnek, a magyarság sorskérdései megfogalmazójának, de nem a népi mozgalomra ható gondolkodónak szólnak. Lényegében ezek az elemek jelennek meg Erdei Ferenc megnyilatkozásaiban is. Esetében is jellemző, hogy alig nyilatkozott Szabó Dezsőről a korszakban. Hosszabban csak 1945-ben, immár az ideiglenes kormány belügyminisztereként foglalkozik Szabó jelentőségével (Bognár 2011d), amikor többek között a forradalmi átalakításra szoruló társadalom újjáépítéséhez szóba jöhető szövetségeseket veszi sorba. A korábbi korszak szellemi irányzatain végigpásztázva csak a szekfűi és a Szabó Dezső-i megközelítés elemeit gondolja továbbvihetőnek. A megnyilatkozás különös pikantériája az, hogy az ekkor már kriptokommunista Erdei számára az antikommunista Szabó Dezső és követői jelentik a két világháború közötti időszak legértékesebb értelmiségi csoportját (Erdei 1945). Szabó Dezsőt a keresztény-nemzeti kurzus és a faszizmus elutasítójának, valamint a „népi felszabadulás és a népi forradalom” (Erdei 1945: 36) keresőjének nevezi. Megvédi a szélsőjobboldaliság vádjától, „politikailag ki nem tisztázott népi radikalizmusáról” (uo. 36) beszélve, és bírálatát e tekintetben hangsúlyozottan csak a követőknek címezi.

Vitán felül áll, hogy a népi szociográfusok között Szabó Dezső hatása a legértelmezesebben Féja Géza munkásságában jelenik meg. Féja 1923-ban még egyetemistaként ismerkedik meg Szabóval, és hosszú ideig feltétlen híve lesz. Életművének összegzésekor úgy emlékezik, hogy a „húszas esztendők végtelen sivárságában szellemi eseményt elsősorban Szabó Dezső jelentett” (Féja 1982: 292). Ő testesítette meg számára azt az író, aki legfőbb feladatának a „közigazság” szolgálatát tartotta (Féja 1965: 100). Féja benne látta Ady magatartásának azt a követőjét, aki közéleti szerepvállalásával, a társadalmi bajok feltárásával és a változás programjának meghatározásával az egész nemzetnek képes jövőképet adni. Féja szerint Szabó Dezső a húszas években az Adyval megszakadó hagyomány légüres terét töltötte be. Ezért volt radikalizmusa felszabadító erejű számára is, és ő győzte meg arról, hogy az elbukott forradalmak után a változás csak a „magyar fajta” újjáteremtése útján lehetséges (uo.). Ez teszi hosszabb ideig elkötelezett követőjévé, egészen Szabó Dezső Bajcsy-Zsilinszkyvel való perlekedése (vö. Bartha 2017a) idejéig. Féja visszaemlékezései ezen túl részletes képet festenek Szabó Dezső „bonyolult” személyiségéről. A rá tett hatás elismerésén túl azonban a többiekhez hasonlóan Féja is azt domborítja ki, hogy Szabó jelentősége csak abban állt, hogy a bennük szunnyadó erőt felszínre hozta, de magukra a népi szociográfiákra lényegesebb hatással nem volt.

A népi szociográfia klasszikusai (Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Féja Géza, Veres Péter) tehát meglehetősen különböző módon foglalnak állást Szabó Dezső hatását illetően. Zömében mellékes szereplőként emlegetik, vagy olyan szerzőként, akinek hatása kétségtelenül áthatotta a korabeli közgondolkodást, vagy egyenesen annak legértékesebb részét képezte. Egységesek azonban a tekintetben, hogy úgy látják, a népi mozgalomra vagy személy szerint rájuk ez egyáltalán nem hatott, vagy csak elhanyagolható mértékben. Mindannyian a saját mozgalmuk újszerűségét, a korábbi gondolkodási sémákkal való szakítást emelik ki, és teljes mértékben elvitatják a szociografikus munkásságukban jelen lévő és közös politikai állásfoglalásukban, a Márciusi Frontban pedig pregnánsan megmutatkozó Szabó Dezső-i hatásokat.²¹

Az eltérő társadalmi pozíciók következményei

Általában a Szabó Dezsővel kapcsolatos fenntartásokat, személyét és az életművét érő elutasításokat személyiségével, összeférhetetlen jellemével szokás magyarázni. Közismert, hogy a híveitől feltétlen alázatot elváró, velük szemben sokszor lekezelően viselkedő Szabó az évek során majd minden követőjét elmarta maga mellől.²² Ez a magatartás megmutatkozott a népi mozgalommal kapcsolatos állásfoglalásaiban is. A sértő, sokszor igaztalanul fölényeskedő megfogalmazások nyilván megtették a hatásukat.²³ Különösképpen hatással voltak egy olyan generáció tagjaira, melynek társadalmilag kondicionált világértelmezését éppen a múlttal való radikális szakítás, a hagyomány újraértelmezése és a korábbi generációk teljesítményének megkérdőjelezése jellemzi. Nem tekinthetünk el itt attól a szociálpszichológiai magyarázattól sem, amely szerint sokkal inkább bántó és ellenreakciót szülő az elutasítás akkor, amikor olyan személytől jön a lefitymáló minősítés, akinek az ítélete különösen fontos az érintettek számára (Aronson 2014). Feltehetően Szabó Dezső elutasító magatartása is szerepet játszik abban, hogy a népi mozgalom ifjai bagatellizálják azt a hatást, amelyet Szabó munkássága gyakorolt rájuk.

²¹ Nevesítés nélkül maga Szabó Dezső is utal arra, hogy látszólag tőle függetlenül, de lényegében az ő politikai programjával jelennek meg a közéletben az utána jövő generáció tagjai. Különösen a népi írók törekvései kapcsán érzékeli álláspontjának nem explicitté tett követését (Szabó Dezső 1991o).

²² Szabó személyiségének egyik legrészletesebb rajzát az egykori rajongó, Féja Géza adja az *Egy család története* című esszéjében (Féja 1965: 60–101). Féja hosszú ideig bejáratos volt Szabó Dezsőhöz, így huzamosabban figyelhette meg mesterének jellemét.

²³ Ezzel kapcsolatosan érdemes felidézni Szabó Dezsőnek a népi mozgalom jelentkezésekor tett egyik frivol megjegyzését. Eötvös Flóra, a Szabó Dezső Társaság egyik tagja a következőképpen emlékszik a népi szociográfusokkal foglalkozó párbeszédre: „Egyszer a Gugger-hegyi kiránduláson Bognár József – aki akkor egyetemista volt – megkérdezte a Mestertől, hogy mi a véleménye a népi írókról. Gyorsan válaszolt Szabó Dezső. »Képzelnék most a hegyoldalra egy kecskét, az a Szabó Dezső. Amit pedig elpotyogtat maga után – azok a népi írók.«” (Budai Balogh 1982b.)

Feltehetően azonban többet megmagyaráz Szabó és a népi mozgalom fiatal nemzedékének viszonyáról, ha a kapcsolat jegyeit strukturális összefüggések mentén is megvizsgáljuk. Strukturális jegyeknek tekintem az egyes nézőpontok tudásszociológiai jellemzőit. Azok a tényezők lényegesek az eltérő szellemi pozíciók kialakulásában, amelyeket a különböző társadalmi tapasztalatok és léhelyzetek jelöltek ki. A nemzedéki percepció sajátosságai az eltérő társadalmi tapasztalat közegében alakulnak ki, és más elsődleges szocializációs mintákat formálnak. Meglátásom szerint ezeknek a jegyeknek van döntő szerepe abban, hogy a népi mozgalom tagjai más perspektívával rendelkeznek, és ez magyarázza azt is, hogy a rájuk ható Szabó Dezső-i nézőpontnak más tartalmat és súlyt tulajdonítanak a munkásságuk során.

A népi szociográfusok generációjának percepciós sémája és valóságértelmezése a nemzedék társadalmi tapasztalatain alapszik, és ez határozza meg az egyének társadalmi cselekvésének mozgásterét (Mannheim 2020). Különösen erős hatással rendelkeznek ezek a tapasztalatok, ha a mozgásteret és identitásokat meghatározó olyan „sorseseményekhez” (Tengelyi 1998) kapcsolódnak, mint amilyeneket ennek a generációnak a tagjai megéltek. Mint utaltam rá, e nemzedék öneszmélésének tartalmait az első világháború, a több évszázados társadalmi rendet alapjaiban megkérdőjelező 1918–19-es forradalmak, a történelmi Magyarország feldarabolása és az utána következő válságos időszak formálja. Nem tárgyaltam még azonban azt, hogy ezek a történelmi események mind olyan „sorsesemények”, amelyek nem csupán a generáció tagjainak az identitását alakítják, hanem sokszor létének elemi alapjait is kérdésessé teszik. Ez is szerepet játszik abban, hogy az egymást követő események óhatatlanul a fennálló társadalmi rend viszonylagosságának, időlegességének tapasztalatát kondicionálják e nemzedék tagjaiba, és a korábbiaktól lényegesen eltérő percepciós sémát alakítanak ki bennük.

Ez a tudásszociológiai pozíció meglátásom szerint kettős következménnyel jár. Egyrészt a generáció tagjait olyan szellemi előzmények irányába mozdítja, amelyek maguk is a társadalom radikális átalakítását fogalmazzák meg. A társadalmi tér által kondicionált forradalmiság tehát megkeresi és megtalálja a hőseit. Ez magyarázza egyrészt azt a jelentős hatást, amelyet Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa gyakorol a népi mozgalom generációjára. A népiek tudásszociológiai pozíciója azonban nem csupán a forradalmi előzmények felkutatását eredményezi, hanem annak a generációs élménynek a megtapasztalását is, hogy ők azok, akiknek a korábbi nemzedékekkel szembehelyezkedve új pályára kell állítani a társadalmat is. Ez a felfogás azokkal a lényegileg eltérő generációs sorseseeményekkel kondicionálódik, amelyek megkülönböztetik e nemzedék tagjait a korábbiak tagjaitól. A korábbi nemzedék egy kialakult, a maga módján sikeres társadalmi rend (a dualizmus) elfogadása után volt kénytelen szembesülni az első

világháború és az azt követő forradalmak zűrzavarával. Ennél és az ezt megelőző generációknál tehát a megszokottat, az ismerőst a stabil társadalmi rend jelenti, míg a népiek generációja számára a folyamatos instabilitás jelenti ugyanezt. Ebből fakadóan az előbbi nemzedékek percepciói sémája az lesz, hogy minden forradalmiságot nemzeti tragédiaként szemlél és határozottan elutasít, míg a népieket az eltérő társadalmi tapasztalat arra szocializálja, hogy éppen a radikalizmus és a forradalmiság képviselte teremtheti meg egy újabb, stabil társadalmi rend alapjait.

A népi mozgalom nemzedékét tehát ez a nemzedéki feszültség is hevíti. Sajátos tudásszociológiai helyzetük magyarázza azt, hogy nézőpontjuk óhatatlanul a korábbi nemzedékek világlátásának az elutasítást is jelenti. Ez a szembenállás pedig leginkább abban a generációs élményben manifesztálódik, hogy e nemzedék tagjai úgy érzik, a kívánatos társadalmi változásnak egyedül ők a letéteményesei. (Ez a benyomás olyan erős a népi szociográfusok körében, hogy a mozgalom talán legkonzervatívabb, legkevésbé radikális tagja, Szabó Zoltán is közös élményként fogalmazza meg egy 1934-es írásában [Szabó Z. 1934], hogy a középosztály hagyományos ösztársadalmi felelősségének feladatát immár a fiatalságra, saját nemzedékének tagjaira kell bízni.) Ez a valóságértelmezés ugyan kétségtelenül erősíti e generáció tagjainak személyes felelősségérzetét, másfelől azonban abban is szerepet játszik, hogy küldetéstudatuk óhatatlanul megkérdőjelezi mások, különösképpen az őket megelőző generáció tagjainak váteszszerepét. Meglátásom szerint ez a társadalmilag kondicionált perspektíva távolítja el a népi szociográfusokat a rájuk kétségtelenül ható Szabó Dezső személyétől és idővel néhány tekintetben annak programjától is. Ezek a tényezők magyarázzák azt, hogy a Szabó forradalmiságával induló nemzedék tagjai egyre inkább saját eredetiségüket hangsúlyozták, még akkor is, amikor programjukban változatlanul erősek voltak a tartalmi átfedések.

Nem vitatható ugyanis, hogy a társadalom átalakításának főbb pontjaiban a népiek lekövetik Szabó Dezső elképzeléseit. Azok a tartalmi megegyezések, amelyek a parasztságot középpontba állító radikális átalakulást és a jelen hatalmi elitjének háttérbe szorítását fogalmazzák meg, egyúttal megadják az átalakítás irányát is. Ezzel magyarázható, hogy eddig a pontig szinte epigonként mondják fel a harmincas évek ifjai Szabó Dezső programpontjait. Mindezek az elképzelések azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a társadalom radikális átalakítása után miképpen rendezkedjen be az új politikai hatalom, és mi biztosítja a parasztság vezető szerepét az új típusú társadalomban. Ugyan mindkét kérdés foglalkoztatta Szabó Dezsőt is, de a népiek e tekintetben már Szabónál kidolgozottabb válaszokat adtak.

A romantikus parasztmítosszal szemben Szabó Dezső is tisztában volt azzal, hogy a parasztság évszázadok során kondicionált, alászorított helyzete nem teszi

alkalmassá a társadalmi vezető szerepre.²⁴ Ez csak kiterjedt nevelőmunka eredményeképpen lehetséges. Szabó Dezső is úgy véli, hogy a parasztságban (és ezáltal a térség társadalomfejlődésében) benne rejlő potenciál kibontakoztatása csak külső, elsősorban állami beavatkozással valósítható meg. Noha Szabó sokszor írt a társadalom megreformálásának programjáról, ennek mikéntjéről azonban többnyire csak az általánosságok szintjén mozgó megfogalmazásokig jutott. Jelentős különbség közte és az őt követő fiatalok között az is, hogy Szabó parasztképe gyerekkorának Kolozsvár környéki élményeiből és az országot járó tanár sporadikus tapasztalatából táplálkozik. A népi mozgalom tagjai pedig már részint szisztematikusabb eljárásokkal, terepkutatási tapasztalatokkal, vagyis az ekkor intézményesülő társadalomtudományok módszertanával felvértezve alakítják ki képüket a parasztságról (vö. Elek et al. 1936; Némédi 1985). A népi szociográfusok több tájegységre kiterjedő, a hazai parasztság legkülönbözőbb csoportjait magába foglaló vizsgálatai, illetve alkalmi reflexiói a korabeli szakszerűbb kutatásokra Szabó Dezsőénél cizelláltabb parasztképet eredményeznek. A társadalom tengelyének tekintett parasztság alaposabb ismerete pedig nyilvánvalóan szerepet játszik abban is, hogy a népi mozgalom koncepciója nagyobb kidolgozottságán túl magán viselte azokat a különböző jegyeket is, amelyek az eltérő nemzedéki élményekből fakadtak.

Az eltérő nemzedéki hatások számosak voltak. Egyrészt magában foglalta a már említett nagyobb szaktudományos apparátust, amely Szabó Dezső generációjában még nem volt jelen, illetve azt az eltérő szellemi tájékozódási horizontot, amely a harmincas évek ifjúságának a sajátja volt. Noha maguk a népi mozgalomnak a tagjai sem rendelkeztek egységes szemlélettel (a paraszti kisbirtok mellett érvelő Kovács Imre és a lényegesen átalakított latifundiumoknak nagy szerepet tulajdonító Németh László között is sokféle elképzelés létezett), de a népiek koncepciója jóval bátrabban élt azzal a társadalmi tervezéssel, amely a harmincas években a bal- és jobboldali mozgalmakban egyaránt a korszellem része volt. Ez fogalmazódik meg Erdei Ferencnek a kettős szállásrendszer elvén nyugvó elképzelésében (Erdi 1939; 1940; 1942b), ez érhető tetten az ebből is táplálkozó bibói közigazgatási reformtervezetekben (Bibó 1983a), illetve erről tanúskodik Németh László „minőségforradalmának” (Németh 1992) a társadalom alapvető átalakítását célzó programja is.

²⁴ „Küzdelmünk tehát a parasztságért: küzdelem az egyetemes magyarságért. E küzdelem indító okai közt nincs semmi romantikus képzelgés, semmi érzelmosság. E küzdelem egyszerűen a magyar életosztón valósláglátása. Mi már visszatérhetetlenül távol vagyunk a bűnös város és romlatlan falu romantikus ellentététől. A helyes diagnózis nyugodt megállapításaival látjuk a parasztság hibáit, sokszor nagyon nagy hibáit, szellemi hiányait, lelki betegségeit, rögzött tévedéseit.” (Szabó Dezső 2003: 723.)

A nemzedéki tapasztalat vakfoltjai

Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolatának megrajzolásakor nem szabad megfeledkezni a tudásszociológiailag megrajzolt társadalmi pozíciók viszonylagosságáról sem. A társadalmi hatások ugyanis nem csupán a világ megragadásának perspektíváját formálják, hanem a megismerés vakfoltját is (Luhmann 1993a). Minden léthelyzet sajátos nézőpontja tehát a percepció sémán túl azt is meghatározza, hogy mi az, amit egy adott nézőpontból nem érzékelnek egy társadalmi csoport vagy generáció tagjai. A népi szociográfusok nemzedékének önnön eredetiségükről kialakított képe azon alapszik, hogy a saját szemléletüknek a korábbi generációkhoz (és így Szabó Dezsőhöz képest is) nagyobb tudományos megalapozottságot és így nagyobb objektivitást tulajdonítanak.²⁵ A szakszerűségre való hivatkozással igazolják ama meggyőződésüket, amely szerint a korábbi generáció tagjai a valóságtól elrugaskodott, romantikus társadalom- és parasztszemlélettel rendelkeznek, míg ők a paraszti élet avatott ismerői és így az objektívitas letéteményesei. Ebből a perspektívából válik Szabó Dezső meghaladott gondolkodóvá, ők maguk pedig – ahogy a Márciusi Front 1937-es programjában fogalmaznak – „az első március elsikkasztott szellemi örökségének” egyedüli képviselőivé és a nemzet megmentőivé.

A népi szociográfusok váteszszerepében nem nehéz felismerni a Szabó Dezső-i szellemi pozíció továbbvitelét. Ennél jóval lényegesebb azonban az, hogy a népi szociográfusok léthelyzete nem az önképük részét alkotó szakszerűségre és tudományosságra, hanem éppen ellenkezőleg, harcos politikai állásfoglalásra predesztinálja őket. A tudásszociológiailag elemzett társadalmi pozíciójuk ugyanis nem a társadalom aprólékos, elfogulatlan feltérképezésére kondicionálja őket, hanem a társadalmi rend forradalmi és mindenekelőtt politikai síkon véghezvitt átalakítására. Ez a társadalmi perspektíva avatja magukat a klasszikus korszak szociográfiait is elsősorban politikai állásfoglalásokká, és ez a nézőpont jellemzi magát a szociográfia műfaját is (Némedi 1983; Bartha 2013; 2019), amely a valóság szubjektív bemutatásával mindenekelőtt radikális politikai változásokat kíván kieszközölni.²⁶

Meglátásom szerint a népi szociográfusok nem reflektált szellemi pozíciója eredményezi azt az ismeretelméleti vakfoltot, amely nem engedi, hogy Szabó

²⁵ Ebből a perspektívából rója meg Kovács Imre a nemzedéki harcostársát, Féja Gézát, hogy ő, Szabó Dezső hatására, még mindig a parasztromantika képviselője, amikor írásaiban a mesterénél ugyan realitásabb, de még mindig „valódi parasztszemlélet nélküli” álláspontra helyezkedik (Kovács 1992: 32).

²⁶ Erről szól a népi mozgalom leginkább tudományos igényű munkáit jegyző Erdei Ferenc kutatói krédója is, aki pályája elején így fogalmaz: „Változatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát, és a közgazdaságtant tanulom” (Erdei 1984b). Ez a szemlélet mutatkozik meg leghíresebb társadalomelemzésében is. (Erről lásd részletesebben: Bognár 2003; Halmos 2010b.)

Dezső jelentőségét, rájuk gyakorolt hatását valós súlyának megfelelően érzékeljük. A saját megközelítésük helyességében bízó népi szociográfusok számára magától értetődő, hogy ők már meghaladták a korábbi generációk nézőpontját. Az ebbe vetett feltétlen hitük eltakarja előlük azt, hogy szociográfiáikban milyen határozottan köszönnek vissza Szabó Dezső húszas évekbeli gondolatai. A népi szociográfusok társadalmi léthelyzete tehát jórészt elfedi azt, hogy a paraszti társadalom megragadását célzó terepkutatásaik vagy személyes tapasztalataik értelmezésében nagyon erőteljesen jelen vannak Szabó Dezső utat kijelölő, a korabeli közéleti diskurzusban nagy súllyal jelen lévő társadalomértelmezései. A tudásszociológiai elemzéssel felfejthető beállítódásuk tehát úgy utasítja el Szabó szellemiségét, hogy az világlátásukat mégis több szálon formálja, miként ezt korábbi, részint Erdei Ferencre (Bognár 2011b), részint a Márciusi Frontra (Bognár 2011c; 2011d) vonatkozó elemzéseimben is igazolni igyekeztem.

Ezek az összefüggések magyarázzák azt, hogy miközben Szabó Dezsőnek kétségtelenül jelentős szerepe van a népi szociográfusok öneszmélésében, világlátásában, ők maguk nyilvános állásfoglalásaikban mégis többnyire csak felülmúlt előzményként utalnak rá. Szabó Dezső volt az, akinek a köpönyegéből bújt ki a népi szociográfusok új nemzedéke, megörökölve tőle radikalizmusát és vágyát a „magyar forradalom” megvalósítására. Másfelől az eltérő nemzedéki élmények és a különböző léthelyzetből fakadó más világlátások játszanak szerepet abban, hogy a népi írók ezt a jelentős hatást bagatellizálják. További, részletesebb elemzések szükségesek ahhoz, hogy a tartalmi jegyek hasonlóságait és eltéréseit aprólékosabban számba vegyük. Csak ezután mutatkozhat meg teljesebben az, hogy Szabó Dezső a fiatal nemzedéket igaztalanul epigonnak tekinthető értékelése és a népi szociográfusok őt meghaladni gondoló, egyaránt a nemzedéki léthelyzet által fogant, némileg rövidere zárt értelmezése helyett miképpen rajzolható meg a népi mozgalom tagjai és Szabó összetett kapcsolata.

A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben

Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése

Németh László harmadikutas elképzelése – a Kert-Magyarország programja

Németh László szépírói és publicisztikai munkássága kevés figyelmet kapott az utóbbi évtizedekben, noha az írásai a XX. században generációk sorát orientálták. A megfogytakozó érdeklődés azonban nem érinti az általa is képviselt harmadikutas politikát. Ennek elemei folyamatosan jelen vannak a közbeszédben és a parlamenti pártok egy részének azon törekvésében, hogy a maguk nézőpontját a nyugat- és a kelet-európai modelltől egyaránt távolságot mutató perspektívának tekintsék. A térségünk sajátos társadalomfejlődését kifejező politikai program egyik első megfogalmazójaként Szabó Dezső mellett Németh László rakta le ennek a koncepciónak az alapjait a múlt század harmincas éveiben. A továbbiakban Németh elképzelését két szempontból vizsgálom. Egyrészt azt járom körbe, hogy a Kert-Magyarország felfogása mennyire tudott sikeres alternatívát megfogalmazni a magyar társadalomfejlődés problémáinak megoldására. Másrészt azt elemzem, hogy a korabeli reformjavaslatokkal való összevetésben mennyire állja meg a helyét.

Németh László koncepciója magán viseli a két háború közötti időszak szellemiségét. Megközelítése annak az időszaknak a szülötte, amikor a nagy háború és a forradalmak jelentette világégések után új alapokra próbálják helyezni a társadalom működését. Ez az a korszak, amikor számtalan olyan elképzelés fogalmazódik meg, amely a társadalom átfogó átalakítását célozza meg, és arra törekszik, hogy a társadalomfejlődés zavarait külső beavatkozással szüntesse meg. A forradalmak kudarca után Németh László koncepciójának újszerűségét az adja, hogy Szabó Dezső nyomán (Szabó Dezső 1991; 2003) olyan társadalmi reformprogramot dolgozott ki, amely figyelembe vette a térség sajátos fejlődését. Arra törekedett tehát, hogy elképzelése az itteni, a nyugati és a keleti úttól egyaránt különböző társadalomfejlődés sajátos tartalmaiból induljon ki. A harmadik út koncepciója másfelől magán viseli Németh László azon szándékát, hogy az alapvető társadalmi reformot a „társadalom tengelye”, a középosztály vezesse. Ezzel csatlakozik a korszak „konzervatív forradalmárainak”, mindenekelőtt Ortégának a megközelítéséhez, aki a század munkásmozgalmaiban és a marxista

forradalomban éppúgy az európai kultúrkörre és társadalomfejlődésre leselkedő veszélyt látott, mint a társadalom átalakításának szélsőjobboldali törekvéseiben (Ortega 1995). A „tömegek lázadása” helyett tehát Németh László egy olyan reformban gondolkodott, amely megőrzi az európai kultúrkör erőit, és abból építkezve egyúttal képes a társadalomfejlődés hibáinak a kijavítására is. Németh tehát azt a társadalmi csoportot helyezte vezető szerepbe, amely látja a működés zavarait, és megvan a műveltsége, felkészültsége a „betegség” kezelésére. Értelmezése szerint a félresiklott társadalomfejlődés jelenti a változás legfőbb akadályát, illetve azok a társadalmi csoportok, amelyeknek hagyományos vezető szerepe a társadalmi bajokat évszázadok óta fenntartotta (Németh 1999c). Ez is magyarázza azt, hogy a középosztály vezetésével végbevitt változás a társadalom radikális átalakítását célozza meg.

A Németh László-i minőségforradalom ekképpen a társadalmi rend radikális megváltoztatására törekedett. Különösképpen érvényes volt ez a politikai vezetés kérdésére, mivel a koncepció egyértelműen alkalmatlannak tekintette a hagyományos politikai elitet a társadalmi problémák felszámolására. Az első világháború utáni forradalmak és az irodalmi mezőben szerzett személyes tapasztalatai másfelől arról is meggyőzik Némethet, hogy erre a vezető szerepre az újszerű modern polgárság sem alkalmas, amelynek radikalizmusa érdemben nem oldja meg a társadalom többségét kitevő magyar parasztság problémáit. Németh László annyiban közelebb áll ehhez a baloldali politikai csoporthoz, hogy a változás alapjának a fennálló „neobarokk” társadalom (Szekfü 1989) megszüntetését tekintti. Ez az elsősorban a nagyobb földbirtokok, ipari üzemek és a bankok államosításában megmutatkozó radikalizmus azonban csak a keleti és a nyugati társadalomfejlődéstől egyaránt különbséget mutató harmadikutas elképzelés keretfeltételét biztosítja. Azzal azonban világosan elkülönül a baloldali politikai törekvésektől, hogy a társadalmi reform alapjának a magyar parasztság helyzet-behozását és a mezőgazdaságra alapozott társadalmi átalakulást tekinti.²⁷

Ez a mezőgazdasági termelést és a parasztságot középpontba állító harmadikutas elképzelést megfogalmazó vízió az egész országban megvalósítandó belterjes gazdálkodáson alapul. Ez ugyan egy olyan átfogó földreformot kíván, amely a parasztság kezébe juttatja a termelőterületek többségét (Németh 1992h), de határozottan nem a független paraszt kisbirtokok jelentette szerkezetben gondolkodik. A két háború közötti népi szociográfusok derékhadával (Kovács Imrével, Erdei Ferencsel, Veres Péterrel, Féja Gézával) vitatkozva ugyanis Németh úgy gondolja, hogy a kisbirtokos parasztság „igényeiben előbb polgáriasodott, mint gazdasági ismereteiben” (Németh 1992g: 647). A paraszt kisbirtokosok szegényes

²⁷ Németh László bal- és jobboldaliságának kérdéséről részletesebben lásd Bartha Ákos elemzését (Bartha 2017b).

eszközparkjában, forráshiányában, hiányos szakmai felkészültségében és az értékesítési versenyben tapasztalt hátrányos helyzetében mind olyan tényezőt lát, amely alkalmatlanná teszi ezt a társadalmi csoportot a nemzeti megújulást célzó program vezetésére. Németh ezzel szemben a parasztságra alapozott szövetkezeti gazdasági modell mellett érvel, s a történelmileg kialakult nagybirtokot veszi alapul, hogy ott tömeges telepítésekkel új parasztbirtokosságot hozzon létre.

A Németh László-i koncepció alappillére a gazdasági és társadalmi folyamatokba való radikális állami beavatkozás. Ennek része a katonaság idején folytatott gazdasági kiképzés, amelynek során a telepesek a legújabb gazdasági ismereteket sajátíthatják el (Németh 1992f). A minőségi termelést megvalósító gazdaság tehát államilag létrehozott „minőségyszövetkezetekben” történik, ahol a telepesek intenzív mezőgazdasági termelést folytatnak. Németh László elképzelésében az állami beavatkozás egy köztes, harmadikutas pozíciót jelöl ki a telepesek számára. A nagyobb gazdasági egységekben a kisbirtokok rendelkeznének bizonyos autonómiával, amennyiben a terméseredmény a telepes egyéni munkájától függ, de ugyanakkor a tevékenysége a szövetkezet, a társult vállalkozók szövetségébe is beleilleszkedik. A „Telep-Magyarország” programja ekképpen sokféle egyéni és közösségi kreativitáson alapul. A „befelé csupa önálló gazdálkodás, a birtok kifelé egyetlen gazdasági test” (Németh 1992g: 648) elképzelése tehát a kelet-európai társadalomfejlődés kollektívizmusaánál szabadabb, de a nyugat-európai mintánál kötöttebb modellt képzel el a társadalom újjászervezésére. Németh „minőségyszocializmusa” a részleges önállósággal rendelkező egyéni gazdák által működtetett szövetkezeti gazdaság modellje mentén alakítaná át az ipari termelést is. A „Telep-Magyarországból” kiinduló gazdasági és társadalmi szerveződés formálná át a kereskedelem szerepét. Németh az ipar és a kereskedelem területét az egyéni kreativitás és részleges önállóság megtartása mellett ugyanúgy közösségi ellenőrzés alá vonná, mint a bankrendszer egészét.

A Kert-Magyarország programja a hagyomány és a megújulás kettősségéből építkezik. Németh olyan társadalmi változást vizionál, amely kifejezi a térség sajátos társadalomfejlődését, és nem más társadalmi modellek mintájára, hanem a helyi adottságokat figyelembe véve szeretne új irányt adni a nemzeti társadalomnak. Németh koncepciója ennyiben a korabeli bal- és jobboldali megoldások bírálatából bomlik ki, amelyeket érzéketlennek talál a sajátos kelet-közép-európai út megtalálására. *A kapitalizmus vége* (Németh 1992b) és *A huszadik század vezérjelenségei* (Németh 1992a) című munkákban a nyugati típusú individualizmus és a keleti típusú kollektívizmus az egyént vagy a közösséget középpontba állító perspektívája helyett az egyént és a közösséget is kifejező nézőpont mellett foglal állást. Vagyis a két társadalomfejlődés erőnyeit úgy igyekszik ötvözni, hogy az új társadalmi rend az egyik vagy másik perspektíva túlhangsúlyozásából fakadó hátrányoktól mentes legyen. Németh úgy látja, hogy erre garanciát

a hagyományelv megjelenítése adhat. Ez jelenik meg abban, hogy az európai rendiség (hűbériség) viszonyrendszerét idéző módon a társadalom alapegységének tekintett gazdasági termelés legfontosabb jegyének a közösség által korlátozott magántulajdont tekintti. A társadalomfejlődés (akár nem kívánt jellemzőit) is elfogadó nézőpont mutatkozik meg abban, hogy ugyan Németh is kárhóztatja a magyar parasztságot háttérbe szorító nagybirtokrendszert, de azt olyan adottságként szemléli, amelyet az évszázadok formáltak megkerülhetetlen társadalmi entitássá. Ebből fakadóan azt nem megszüntetni szeretné (miként a szintén harmadikutas politikát képviselő népi szociográfusok zöme), hanem olyan módon kívánja átformálni, hogy azon egy új típusú, immár a nemzeti közösséget is kifejező társadalomfejlődés indulhasson el.

Az organikus jegyek beépítése mellett Németh László erőteljesen él radikális megoldásokkal is, amikor a társadalmi viszonyrendszer alapvető átalakítása mellett érvel. Meglátása szerint ez tudja elhozni a régió társadalomfejlődését kifejező paraszti tömb számára azt, hogy a számának megfelelő súlyú lehessen a közpolitikában is. A nemzet alapjaként szemlélt parasztság „individualizált kollektívizmusa” pedig annak a szövetkezeti formának képezi az alapját, amely egyúttal a térség sajátos hagyományát is kifejezi. Ez teremti meg annak a garanciáját is, hogy a Németh László-i koncepcióban hangsúlyosan jelen lévő szövetkezeti rendszer sose válhasson bolsevik típusú közösségi szerveződéssé, és mindig megőrizhesse a (korlátozott) magántulajdonnal rendelkező gazdák nagyobb autonómiáját. Németh László másrészt a térség hagyományának kifejeződését is látja abban, hogy ez a szövetkezeti rendszer felülről szervezett. Vagyis maga a szövetkezeti keret jelenti a szerveződés alapját, és nem az egyéni gazdálkodók azon spontán szerveződése, amely a Németh által elítélt és meghaladhatónak gondolt nyugati típusú individualista társadalmakra jellemző (Németh 1992b).

Németh László Kert-Magyarország elképzelésében tehát a hagyományelvűség radikalizmussal párosul. Mint utaltam rá, ebben Németh koncepciója osztozik a korszellemben, amely hisz a társadalom radikális átalakításának sikerességében. Ez a sajátos tudásszociológiai pozíció jelenik meg a két világháború közötti korszak népszerű ideológiáiban (a bolsevizmusban, fasizmusban, nemzetiszocializmusban, anarchizmusban) és abban a társadalmi változássorban is, amely ezen ideológiák képviseletére egy köztes helyzetű társadalmi csoportot, az értelmiséget hozná helyzetbe. A Mannheim Károly által leírt szabadon lebegő értelmiség (Mannheim 2000) vagy az Ortega által megjelenített „minőségi kisebbség” (Ortega 2003) lesz az a társadalmi réteg, amely a szakigazgatásokban növekvő súlyával, társadalmi összefüggéseket átlátó műveltségével és nem kevés ambíciójával új értelemadóként jelenik meg a modernizálódó társadalmakban. Érdemes figyelni arra, hogy ennek a társadalmi csoportnak a tagjai közül kerülnek ki nálunk is a „társadalom azon mérnökei”, akik átfogó(bb) vízióval rendelkezve

a társadalom alapvető újjászervezésének igényével és ezt tükröző koncepciókkal jelennek meg. Ady Endre, a Huszadik Század Köréhez kapcsolható baloldali radikálisok (Jászi Oszkár, Lukács György), majd a „magyar forradalmat” bejelentő Szabó Dezső és a népiek (Erdei Ferenc, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter) egyaránt a társadalom mérnökeiként lépnek fel, hogy a társadalomfejlődés zavarait radikális politikai megoldásokkal orvosolják.

Németh László minőségforradalma ebbe az értelmiségi értelemadói vonulatba tartozik. A koncepciója másfelől nemcsak beleilleszkedik ebbe a sorba, hanem maga is reflektál az előzményeire. Németh számára Ady a „magyarság igazi felfedezője” (Németh 1992c: 449), általa válik a „rég magyarság megint életforrássá” (Németh 1992i: 892). Másrészt Szabó Dezső elementáris hatását is elismeri (Németh 1999a; 1999b: 1818–1820; 1999c: 2014–2021; 1992j: 1158–1159), ám emellett állást foglal annak számára vállalhatatlan politikai túlfeszítettségével szemben, és hosszan hadakozik a népi szociográfusoknak szintén a parasztságot középpontba állító, de az ő koncepciójától mégis különböző elképzelésével szemben. Nem kérdés, hogy Németh László társadalmi víziója tükrözi azt a széles olvasottságot és műveltséget, amely őt a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb közírójává avatta, jelentékeny irodalmi munkássága mellett. Nem vitatható az sem, hogy Németh eredeti koncepciót dolgozott ki, amely világosan elkülönül a vele vetélkedő elképzelésektől.²⁸ A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy ez az elképzelés mennyire tudott választ adni a magyar társadalomfejlődés problémáira, és milyen érvényességre tarthat számot.

Az „új nemesség” társadalmi genezisének kérdése

Németh Lászlónak a mezőgazdaságot kiemelő koncepciója azt a hatást keltheti, hogy megvalósításának kulcsa az agrártársadalomban van. Ez az értelmezés logikusnak is tűnik, hiszen az elképzelés valóban az agrárium radikális átalakítását helyezi a középpontba, és amellett érvel, hogy a mezőgazdasági reform alapozhatja meg az ipar és a kereskedelem területén megcélzott változásokat is. Ha azonban számba vesszük azt is, hogy a némethi koncepció olyan radikális beavatkozást kíván a fennálló viszonyokba, amely csak egy teljesen új típusú államhatalommal valósítható meg, akkor világossá válik, hogy az egész vízió sikere ezen az államhatalmon és legfőképpen az ezt megtestesítő társadalmi csoporton nyugszik. Értelmezésem tehát azt állítja, hogy a némethi elképzelés kulcsa abban az értelmiségi csoportban van, amelyhez az egész radikális társadalmi változás levezénylését és az

²⁸ Erről lásd részletesebben Erdei Ferenc és Németh László koncepcióját összevető tanulmányaimat (Bognár 2010b; 2011e).

új berendezkedés irányítását kapcsolja. Az „új nemesség, művelődés, életbizalom” jelszavaival körülírt Kert-Magyarország programja nyilvánvalón azon a „minőségi kisebbségen”, a Németh László által piedesztálra állított értelmiségen áll vagy bukik, akinek nem kevesebb a feladata, mint hogy az eddigi társadalomfejlődés „jövátéhetetlen hibáit” kiigazítsa, amelynek következményei a „magyar nép testén is kiütnek már” (Németh 1992i: 881).²⁹ A társadalom tengelyének tekintett értelmiség feladata az ugyanis, hogy az agráriumon alapuló, de a társadalmi lét minden területére kiterjedő radikális társadalmi folyamatok irányítója legyen, és a továbbiakban is őrkdjön a társadalom harmonikus fejlődése fölött.

Nem véletlen, hogy Németh László a koncepciójában nem is az agráriumot érintő kérdésekkel foglalkozik legrészletesebben, hanem azt a programot igyekszik kidolgozni, amely a társadalom vezetésére hivatott értelmiségnek a jegyeit írja le. Már az egyik első programadó írásában, a *Debreceni kátéban* (Németh 1992e) sem rejtí véka alá, hogy „át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről” (Németh 1992e: 552). Németh a korszellemnek megfelelően tehát egy olyan középosztályban gondolkodik, amely képes az egész nemzeti társadalmat kifejezni. A koncepció lényeges eleme, hogy ez az értelmiség csak akkor válik alkalmassá az egész társadalom érdekeinek képviselésére, ha túl tud lépni osztálykorlátain és az ezt megjelenítő társadalmi partikularizmusain. Németh László úgy látja, hogy az egész közösséget kifejező totalitás a nemzet érdekeit, értékeit megjelenítő társadalmi, politikai szerepvállalásban mutatkozik meg. Vagyis ebben az elképzelésben egy olyan középosztály képe fogalmazódik meg, amely mindazokat a személyeket magába foglalja, akik ennek az eszmének megfelelnek és belsőleg is elköteleződnek a nemzet képviselése mellett.

Jól érzékelhető ebből a felfogásból, hogy Németh László koncepciója nem a két háború közötti magyar társadalomban meglévő csoporthoz vagy csoportokhoz köti a társadalom vezetésére hivatott értelmiséget, hanem azt egy eszme mellett elkötelezett személyek körének tekinti. Németh László tehát nem egy társadalmi realitásról értekezik, hanem bizonyos etikai elvek (mindenekelőtt a nemzet eszméjének) konzervatív programja mellett hitet valló individuumok közösségeként beszél az értelmiségről. Nem nehéz belátni, hogy itt egy olyan eszmeiséget fogalmaz meg, amely meglehetősen nagy távolságot mutat a korabeli társadalom középosztálybeli vagy bármely egyéb társadalmi csoportjától. Ha a társadalomelméleti diskurzushoz illeszkedően szigorúbban akarnék

²⁹ Németh László a zsákutcs magyar társadalomfejlődés jellemzőit a következőképpen foglalja össze: „az osztályok fönn merevek, lejjebb senyedők, s a magyarság jobbjai magukban tehetetlenek” (Németh 1992i: 881).

fogalmazni, akkor azt mondhatnám, hogy Németh László értelmiségének nincs szociológiai realitása.

Hogy ez ügyben ne legyenek kételyeink, erről maga Németh László győz meg minket akkor, amikor a hagyományos és a modern társadalmi csoportok partikularizmusát hangsúlyozza, és alkalmatlanságát a nemzeti értékeknek, így a társadalom egészének a képviselőjére. Nem zárja ki ugyan annak az esélyét, hogy a korabeli keresztény-nemzeti kurzus elitje, arisztokráciája, hagyományos középosztálya vagy a korszakban a modernitást megjelenítő, elsősorban a zsidósággal azonosított, szabad polgári pályákon mozgó értelmiség vagy a parasztbirtokosok csoportja is az új művelődés eszméjével azonosított értelmiségnek a része lehet. Németh azonban határozottan kiemeli, hogy erre személyükben és nem egy adott társadalmi csoport tagjaként van lehetőségük.

Németh László azt is egyértelművé teszi, hogy az általa vizionált, az új típusú államhatalmat megjelenítő és a társadalom vezetését átvevő értelmiségnek semmi köze sincs a korszak állami bürokráciájában tevékenykedő hivatalnokréteghez. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy ezt a heterogén, csak lefelé, a paraszti és munkás csoportokkal szembeni elzáródásában egységes középosztályt (Németh 1992k) éppen a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztsághoz és munkássághoz fűződő viszonya, társadalmi partikularizmusa miatt tartja alkalmatlannak a politikai közösség vezetésére. Ez magyarázza az *Új politika* (Németh 1992d) című írásában megfogalmazott határozott szándékát, hogy a középosztály többségét alkalmazó fölösleges hivatalnokrendszert a Kert-Magyarország programjában meg kell szüntetni.

Az etatista modellt megfogalmazó Németh László saját korának állami tisztviselőrétegét egyenesen a magyar gazdaság legnagyobb csapásának nevezi (Németh 1992g: 654), és amellet tesz hitet, hogy „az értelmiség szétszélesztése a hivatalból és a hivatal kapujából a gazdasági reform legfontosabb pontja” (uo. 655). Fontos megjegyezni, hogy Németh negatív ítélete nem egyszerűen abból táplálkozik, hogy ez a hivatalnokréteg „példátlan úri és lateiner döllye” (uo.) miatt elzárkózik a parasztságtól és a munkásságtól, és így alkalmatlanná válik a nemzet egészének a képviselőjére. A legfőbb problémát abban látja, hogy „a tisztviselő eredendő bűne, hogy kiesett a megélhetés harcából, a munkában végzett időért kap bért, s nem a vállalkozás jövedelméből részt” (uo.). A fentiekből tehát világosan kiderül, hogy az államhatalom radikális átalakításában gondolkodó, a társadalom vezetését az értelmiségre bízó reformtervezet atyjaként Németh László a társadalom mélyreható megváltoztatását épp annak az állami tisztviselőrétegnek a megszüntetésével kezdené el, amely a korabeli államhatalom működtetésének legfőbb pillérét képezte.

Ha azonban a Németh László-i elképzeléshez híven rekonstruáljuk a koncepciót, ez a látszólagos ellentmondás feloldható. Ugyan a némethi életmű adós

maradt ennek részletes kifejtésével, de harmadikutas elképzelésének papírra vetett tartalmaiból kiolvasható, hogy Németh László az államhatalom vonatkozásában is olyan köztes formában gondolkodik, amely a társadalomfejlődés kollektív és individualista tartalmait egyaránt megjeleníti. A korabeli hivatalnokréteget azért kárhoztatja, mert az teljes mértékben védett a piaci viszonyoktól, és így kevésbé mutat olyan vállalkozói kreativitást, ami a váratlan helyzetekre kondicionáló piaci viszonyokban szükséges lenne (vö. Schumpeter 1980). Németh másrészt ellene van a piaci viszonyok korlátlan érvényesülésének, mert ebben azt a veszélyt látja (Madách londoni színének Ádámjához hasonlóan), hogy ez a partikuláris érdekek érvényesülésének kedvez, és megszünteti a lehetőséget arra, hogy a társadalom egészét képviselje. Ebből a felfogásból kibontható, hogy a némethi koncepció valami olyan államhatalmat és hivatalnokréteget képzel el, amely ugyan közösségi ellenőrzésű, ennyiben a szabad kapitalista vállalkozásnál kötöttebb jellegű, másfelől pedig az egyéni teljesítményen, a termelési képességeken is alapul, tehát az egyéni kreativitást és vállalkozószellemet is magában foglalja.

Az ekképpen értelmezett Németh László-féle elképzelés kétségtelenül tetszetős, és pozitív tartalmaiban kifejezi azokat a jegyeket, amelyeket a modern és sikeres bürokratikus szakigazgatással kapcsolatban a szervezetszociológia klasszikusaitól (Weber 1987; Croizier 1981) napjainkig (Luhmann 1999b; 2011) gyakran megfogalmaznak. Változatlanul megválaszolandó kérdés azonban, hogy a fentiekben értelmezett államhatalom és az ezt megjelenítő, új típusú, a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség milyen szociológiai érvényességgel rendelkezik. Azt kétségtelenül megtudhatjuk Németh László társadalomrajzaiból, hogy ennek egyetlen korabeli társadalmi csoport sem felel meg, sőt még csíráiban sem mutatja azokat a jegyeket, amelyek a nemzeti társadalmat kifejező értelmiségre utalhatnának. (Éppen ez magyarázza azt, hogy Németh László a reform első lépéseként megszüntetné őket mint irányító társadalmi réteget.) Mi tudja akkor ezeket a csoportokat a vágyott és a társadalmi problémákat orvosolni tudó társadalmi elit, az új nemesség tagjaivá tenni? Ez az a pont, ahol Németh László nagyszabású koncepciójának nincs szociológiai válasza, amennyiben nem tudja megmutatni, hogy mely társadalmi tendenciák formálják át ezeket a rétegeket olyan, a nemzeti társadalom totalitását kifejezni tudó csoporttá, amely felülemelkedve osztálykorlátaín, a politikai közösség egészének érdekeit és értékeit, sőt a térség társadalomfejlődésének értelmét képes lenne megjeleníteni.

Ennek a hiátusnak a súlyát mutatja, hogy ebben nem csak az értelmiségi csoport társadalmi realitásának kérdése feszül. A társadalom tengelyének tekintett csoport genezisének megrajzolása nélkül az összes többi, erre a társadalmi csoportra, az „új nemességre” alapozott reform sikeressége is kérdésessé válik. Nyilvánvalóan nagyszabású és perspektivikus gondolat az, hogy a történetileg kialakult nagybirtok legyen az alapja az egész társadalmat átfogó belterjes

gazdálkodásnak, miként az is eredeti meglátás, hogy a kényszerű és többnyire tartalmatlanul elmúló katonai szolgálat alatt lehetne az ehhez szükséges szakismereteket megtanítani a későbbi telepéseknek. Németh László koncepciójában azonban nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy ugyan kik lesznek azoknak a korszerű ismereteknek a birtokában, akik ennek továbbadására és majd a némethi elvek mentén megvalósuló szövetkezeti modell állami irányítására alkalmasak lennének. Tudjuk persze egyfelől, hogy a minőségyszocializmus szerint az „új nemességnek” kellene ezeket a tulajdonságokat birtokolnia, de ebben a harmadikutas vízióban nem körvonalazódik, hogy ezekre a tudásokra miképpen is tehetne szert ez a társadalmi csoport.

Ugyanezek a kérdések merülnek fel a Kert-Magyarország és a minőségyszocializmus egyéb elemei kapcsán is. Kétségtelenül a térség társadalomfejlődésébe illeszthető elképzelés az, hogy egy alapvetően agrártársadalomban az agráriumban megvalósuló termelési és társadalomszerveződési modell legyen az alapja annak az átfogó reformnak, amelyet aztán a társadalom egyéb (ipari, kereskedelmi) területeire is kiterjesztenek. Ennek sikere azonban megint azon a társadalmi totalitást megjelenítő, a társadalmi viszonyokat átlátó és a nemzeti érdekeket kifejezni is akaró értelmiségen múlik, akinek feladata lenne ennek a radikális változásnak a levezénylése és hosszú távú működtetése is. Ennek az értelmiségi csoportnak azonban csak az eszmei kontúrokat rajzolja meg Németh László, de adós marad azzal, hogy e vezetőcsoport kialakulásának társadalmi folyamatát is ábrázolja. Ráadásul ennek a csoportnak a sikere legfőképpen attól függ, hogy az „új nemesség” fölé tud-e kerekedni a partikuláris érdekeik mentén cselekvő azon középosztálybeli csoportoknak, akiknek a hatalmi érdekeit veszélyezteti. Még inkább feszítő társadalomelméleti probléma az, hogy ennek az új elitnek éppen azoknak a középosztálybeli rétegeknek a partikularizmusát kellene megregulázni, amelyek másfelől potenciálisan saját társadalmi rekrutációjának bázisát jelentik. Értsük jól: Németh László „új nemességének” éppen azokat a társadalmi csoportokat kellene háttérbe szorítania, amelyek elvileg létrejötteként legfőbb társadalmi bázisát képezik.

A minőség szocializmusának további társadalomelméleti vonatkozásai

A társadalmat vezető értelmiségi csoport megragadásának problémáján túl jó pár nehezen megválaszolható kérdést vet még fel Németh László koncepciója. Még ha el is fogadjuk azt, hogy a társadalom értékeit kifejező értelmiségi csoport valamiképpen szárba is szökken, változatlanul kétséges a paraszti társadalom reakciója az átható változásokra. A némethi elképzelésben ez a csoport ugyan meg-

kapná a termőterületek többségét, de a saját földterületét mindjárt egy felülről létrehozott szövetkezetbe kellene bevennie. Ez kétségtelenül különbözik a bolsevik szövetkezetektől, és annál jóval nagyobb autonómiát ad a tagoknak, de erősen kérdéses, hogy az a parasztság, amely évszázadok óta vár arra, hogy immár saját földjén gazdálkodhasson, vajon mennyire lesz ennek a reformnak elkötelezett támogatója. Épp Németh László kortársai, a népi szociográfusok munkássága (pl. Szabó Z. 1937; Kovács 1989) mutat rá a több milliós szegényparaszti tömb elementáris földéhségére, illetve arra, hogy mennyire vágnak az önállóságra.

Kétségtelenül igaza van abban Németh Lászlónak, hogy a kelet-közép-európai régióban sokkal erősebb a nagybirtok súlya, és valóban nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a társadalmi viszony is formálja a parasztságot. Ez ugyan vitathatatlanul kialakítja az alkalmazkodás képességét, mi több, az engedelmisség attitűdjét is (vö. Illyés 1962), mintegy olyan társadalomtörténetileg kondicionált habitust kreálva, amely nagyobb esélyt kínál a Németh László-i szövetkezeti modell elfogadására is. Ez az uradalmi parasztságban kétségkívül meglévő beállítódás azonban éppen azt a kreativitást, kezdeményezőkétszedséget zárja ki, amely a minőség forradalmának eszméje szerint a szövetkezeti parasztságot kellene jellemeznie. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy azok a paraszti rétegek, amelyek viszont évszázadok óta az önállóságra, a piaci viszonyok mentén való gazdasági cselekvésre kondicionáltak (mondjuk az Erdei Ferenc több munkájában – Erdei 1937; 1939; 1940; 1941 – ábrázolt, az ország különböző pontjain egyaránt megtalálható, vállalkozó szellemű parasztpolgárai), azok nagy valószínűséggel minden olyan kezdeményezéssel szemben fel fognak lépni, amely a szabad paraszti státuszuk megszüntetésére törekszik. Ráadásul ezek a paraszti csoportok és a szintén az önállóságban érdekelt vagyonos paraszti rétegek a paraszti társadalom legsikeresebb érdekérvényesítő csoportjait képezik, akik emellett a legtöbb tekintéllyel rendelkeznek a helyi paraszti közösségekben. Vagyis nemcsak a jövőképük áll szemben a némethi modellel, hanem olyan erőt képeznek, amely könnyen szembekerülhet valamely központosító törekvéssel.

Ezek a társadalmi kondíciók pedig éppen a paraszti társadalomnak a Németh László-i elképzeléssel szembeni ellenállását vagy legalábbis fenntartásait valószínűsítik. Az egész Kert-Magyarország programnak az alappillérét jelentő agrárium tehát olyan jegyekkel rendelkezik, amelyek nem éppen a némethi modell sikerét ígérnek az érintett társadalmi cselekvők (a parasztság különböző csoportjainak) habitusa miatt. E gondolatmenet mentén részletesen nyomon követhetnénk a korabeli társadalom egyéb csoportjait is. Feltehetően beható elemzés nélkül is belátható, hogy a társadalomtörténeti kondíciójuk miatt esetükben a paraszti társadalomnál is jelentősebb ellenérdekek mutathatók ki. A Németh László-i elképzelés ugyanis a földéhségben manifesztálódó autonómiatörekvés korlátozása mellett előnyöket is kínál a parasztság számára: e társadalmi csoport többsége

nyerhet is a koncepció mentén megvalósítandó változások eredményeképpen. Ezek a parasztság többsége esetében nem vitatható gazdasági, társadalmi nyereségek azonban egyáltalán nem magától értetődőek a többi társadalmi csoport esetében. Akár az arisztokráciát, akár a hagyományos középrétegeket, akár a modern polgárság csoportjait szemléljük, a némethi vízió mindannyiuknak a háttérbe szorítását eredményezi. Vagyis mindegyiküknek úgy kellene a nemzeti társadalom jövőjét kifejező új koncepció támogatójává válniuk, hogy pozíciójuk éppen az ellenkezőjére, vagyis az elutasításra kondicionálja őket.

Ha tehát társadalomelméleti perspektívánk mentén szemléljük a Németh László-i minőségszocializmus-elképzelést, akkor hasonló problémákba ütközünk, mint Németh ifjúkori példaképének, Szabó Dezsőnek az esetében. Szabó ugyan nem az értelmiséget, hanem a parasztságot tekintette a nemzeti társadalom vezetésére legalkalmasabb erőnek. E különbség ellenére azonban Szabó Dezső is a társadalom átfogó átalakítását szerette volna megvalósítani egy olyan társadalmi csoport vezetésével, amely csak az író eszményített leírásában tűnt alkalmasnak a vezető szerepre, és nem társadalmi valóságában. Párhuzam a két szerző között az is, hogy Szabó Dezső „magyar forradalom”-koncepciójában is kevésbé vetett számot azzal, hogy a társadalom radikális átalakulása milyen módon érinti és teszi lehetővé a többi társadalmi csoportnak ebbe a folyamatba való integrálódását.

Nincs forrásunk arra nézve, hogy Németh László mennyire volt tisztában azzal, hogy minőségszocializmusa milyen, a fentiekben vázolt társadalomelméleti problémákkal volt terhelt. Mindenesetre a társadalmat a politikai közösség totalitását kifejező értelmiséggel megmentő, megújító és sikeres pályára állító koncepció társadalomelméleti problémái megmutatják azt, hogy milyen nehéz a szép-írók által megfogalmazott, új perspektívát adó társadalmi utópiát olyan elképzeléssé formálni, amely valóban alapjává válhat a társadalom lényeges átalakításának. Ha nem is társadalomtudósi cizelláltsággal, de áttételesen Németh László is érzékelhette a koncepciójában feszülő problémákat, amikor a minőségszocializmus kapcsán kiemelten foglalkozott a „belső forradalom” kérdésével.

Ez a gondolat Németh Lászlónál a partikularitás/totalitás kérdése kapcsán bontakozik ki. Arra keresi a választ, hogy miképp lehet olyan változást elindítani, amely a modernizálódó társadalom egyes csoportjait kimozdítja abból a diszpozícióból, hogy elsősorban csoportérdekeik mentén cselekedjenek. Németh László meggyőződése ugyanis az, hogy a társadalom sikeres átalakítása csak akkor lehetséges, ha egy csoport képes felülemelkedni osztálykorlátain, és csoportérdekei helyett a társadalom egészének a képviselőjére válik alkalmassá. A totális nézőpont pedig immár a nemzeti társadalom érdekeit és értékeit tartja szem előtt, és ez a totális perspektíva alapozza meg azt a „tengelyszerepet”, amelyet Németh az „új nemesség” értelmiségi csoportjához köt. Mint láttuk azonban, ennek az átalakulásnak (a partikulárisból a totális perspektíva létrejöttének) nem

megrajzolható a szociológiája; vagyis nem leírható az a folyamat, amely mentén valamely társadalmi csoport egyre inkább képes betölteni ezt a teljességet kifejező társadalmi szerepet. Az író Németh László huszárvágása az lesz, hogy egy belső forradalom, a társadalmi cselekvők erkölcsi megújulása hozza létre az új tudati beállítódást, és ez formálja meg az „új nemesség” csoportját. Az Ady-költészet szellemében ennek a belső forradalomnak az alapját a nemzet sorsával való azonosulás jelenti, és ez teremti meg a nemzet érdekeit, értékeit kifejező társadalmi szerepvállalást is.

A belső forradalom koncepciója híven tükrözi a Németh László egész szépírói munkásságában, közéleti szerepvállalásában és magánéletében is határozottan képviselt etikai elveket. Másrészt ebben az elképzelésben tetten érhető a korabeli konzervatív gondolkodásnak (és közvetlenül Ortégának) az a szellemi pozíciója, amely a társadalmi reformot az etikai elvekre igyekszik visszavezetni, és azokra kívánja alapozni: a társadalom megbomlott (vagy megbomlottnak gondolt) rendje az örök érvényű etikai elvek feltámasztásával és belsővé tételével állítható vissza. Akármilyen meggyőzően is jelenítette meg ezeket az elveket Németh László személyisége, és akármilyen ékesszóló példát mutatott a belső megtisztulás szükségessége mellett, nem lehet elsiklani ennek a koncepciónak a problematikus pontjai fölött.

Alapvető társadalomelméleti belátás az, hogy a belső megtisztulás, az etikai elvek hívebb képviselte nem egyszerűen a cselekvő ez irányú szándékán múlik, hanem annak társadalmi kondicionáltságán is. A személyek etikai elvei ugyanis zömében tükrözik a társadalmi térben szerzett tapasztalataikat, az ezen interakciók során interiorizált értékeket (Joas 2000; Luhmann 2008). A személyes elhatározásnak ugyan van hatása, de a személyes szándékok is főképpen a közvetlen társadalmi közegben szerzett tapasztalatok visszatükröződéseként értelmezhetők. Az etikai változás tehát társadalmi feltételekhez kötött, vagyis a társadalmi viszonyrendszerek tudnak új értékrendet generálni az egyén és a csoport esetében is. Németh László korrajza azonban kevésbé tud felmutatni olyan tendenciákat, amelyek ennek az etikai változásnak megteremthetnék a társadalmi alapjait. Ha erre a korabeli nacionalista retorika, amely a Horthy-rendszer politikai diskurzusának az alapját jelentette, alkalmas lett volna, akkor nem lenne szükség a Németh által kezdeményezett belső átalakulásra. Ha azonban ez nem indukál ilyen változást, akkor szembe kell nézni azzal, hogy csak „jámbor óhaj” maradhat a társadalom etikai megtisztulása. A szépírói fantázia és a pozitív utópia megengedi, hogy elképzeljük Münchhausen bárót, amint saját üstökét megmarkolva kirántja magát és lovát a mocsárból, de egy átfogó társadalmi reformot bajosan lehet egy ilyen produkcióhoz kötni. Vagyis Németh László „belső forradalom”-koncepciója adós marad azzal, hogy ennek a radikális belső változásnak, etikai megújulásnak a társadalmi geneziséget megrajzolja.

Németh László egyfelől tehát nem alaptalanul fogalmazhatta meg azt az állítást, hogy a társadalom vagy konkrétan a középosztály bármely szöbe jöhető csoportja társadalomtörténeti kondicionáltsága miatt híján van annak a képességnek, hogy egy ilyen etikai megújulást véghezvigyen. Másrészt ez a hiátus nem ad elég társadalomelméleti alapot ahhoz, hogy az etikai megújulás képességét egy olyan, eszmeileg meghatározott csoportnak tulajdonítsuk, amelynek nem megrajzolható a társadalmi genezise. Ennek a problémának a súlyát az jelzi talán legjobban, hogy a Németh László-i minőségforradalom ezt az etikai megújulást tekinti a társadalmi változás feltételének. A döntő gazdasági, társadalmi változások ugyanis szerinte csak e belső forradalom megvalósulása esetén lehetségesek. A „külső forradalom”, a társadalom radikális átalakítása tehát nem jöhet létre az etikai változás nélkül, amely egyúttal annak is a feltétele, hogy a társadalom vezetésére kijelölt értelmiség meghaladja a partikularitásait, és a közösség egészét kifejező, gyökeres megújulás alapjává válhasson.

A minőség forradalma a korabeli társadalmi utópiák kontextusában

Fejtegetéseim a Németh László-féle minőségszocializmust rekonstruálta, majd azt vizsgálta meg, hogy milyen társadalomelméleti érvényessége van ennek a saját korában nagy hatású elképzelésnek. A némethi modell erőnyeinek és korlátainak taglalása során utaltam arra, hogy a zsákutcás társadalomfejlődés problémáit a korszakban számtalan elképzelés próbálta orvosolni. Kert-Magyarország programjának értékelése során elengedhetetlen, hogy a korabeli víziók, utópiák némelyikével is röviden összevegyem ezt az elképzelést, hiszen csak ez teremtheti meg annak a lehetőségét, hogy ezt a koncepciót saját társadalmi kontextusában is értelmezve, realisabban ítélhessük meg. A továbbiakban tehát a két világháború közötti korszak másik harmadikutas ideológusának, Erdei Ferencnek és a tudásszociológia világhírűvé vált kutatójának, Mannheim Károlynak az elképzelésére utalok, hogy Németh László víziójának a helyét ezáltal pontosabban rekonstruálhassuk.

Németh László és Erdei Ferenc egyaránt egy alapvetően agrárjellegű társadalom viszonyai között próbált radikálisan új elképzelést megfogalmazni. Erdei Ferenc ebből a helyzetből azt a következtetést vonta le, hogy ezt az átfogó reformot a társadalom legnagyobb csoportjának, a parasztságnak kell vezetnie. A régmúlt feltételezett kettős szállásrendszerét alapul véve, egy olyan törzsök paraszti csoportot tekintett a magyar társadalomfejlődés értelmének, amelyet alkalmasnak talált a nyugat-európai társadalomfejlődés meghaladására is (Erdei 1939; 1940). Ez a meglehetősen ingatag lábakon álló érvelés (Bognár 2005a; 2005b; 2005c; 2006a; 2006b) azonban nagyon kevésbé vetett számot a modern társadalmi

fejlődés realitásaival. Legfőképpen híján volt annak a belátásnak, hogy a modern társadalomszervezés külön erre szakosodott igazgatási csoportokat kíván.

Ez az állami bürokrácia pedig leginkább olyan középosztálybeli csoportokat feltételez, amelyek felsőfokú szakvégzettséggel, igazgatási kompetenciával felvértezve tudnak átfogó társadalmi folyamatokat értelmezni és irányítani. Különösképpen kikerülhetetlen ennek az értelmiségi csoportnak a tevékenysége olyan radikális beavatkozásoknál, amely a fennálló politikai elit diszkvalifikálásával akar átfogó és a modernitás körülményei között is sikeres változást hozni.³⁰ Jól érzékelhető, hogy ebben az összehasonlításban a közíró Németh László társadalmi víziója nagyobb realitásérzékről tanúskodik. Mint láttuk, Németh – éppen összeurópai perspektívája és széles műveltsége miatt – tisztában volt azzal, hogy a radikális társadalmi reform sikeressége jórészt azon a kiművelt szakapparátuson múlik, amely ezzel a totális(abb) perspektívával rendelkezve sikeresebben tudja a modern társadalom komplexitásából (vö. Luhmann 1987; 1998) fakadó problémákat kezelni. Joggal bírálható tehát Németh László minőségszocializmusa amiatt, hogy nem tudja ennek az értelmiségi csoportnak (az „új nemességnek”) a társadalmi genezisést megrajzolni. De másfelől látni kell azt is, hogy a társadalom vezetésének kérdésében a közíró Némethnek a modernitás viszonyrendszerével inkább számot vetni tudó elképzelése van, mint a korszak legnagyobb szociológusának tekintett Erdei Ferencnek, aki az egész radikális reformtervezetét az alföldi tanyás mezővárosok parasztpolgáira kívánja alapozni (Bognár 2004a; 2006a; 2006b; 2008).

A partikularizmus-totalitás kérdésén keresztül kapcsolódik Németh László elképzeléséhez Mannheim Károly munkássága. A társadalmi tervezés lehetőségeinek felvázolását megelőzően (vö. Felkai 2003) Mannheim sokat foglalkozott azoknak a köztes helyzetű társadalmi csoportoknak a kérdésével, amelyek a modern társadalom egyetlen nagy tömbjéhez (a munkásokhoz, a parasztokhoz és a tőkésekhez) sem tartoznak, és így osztályhelyzetük egyik nagy tömb osztályérdekeihez sem kötődik közvetlenül, de társadalmi származásuk, műveltségük okán mindegyikkel kapcsolatban vannak. Mannheim tudásszociológiai fejtegetései mellett érvelnek, hogy e köztes csoportnak, az értelmiségnek ez az egyéb osztályok között közvetíteni tudó szerepe teremtheti meg azt a pozíciót, amely képes túllépni a partikuláris osztályérdekeken és sajátos „relacionizmusában” a társadalom egészének perspektíváját is képes kifejezni (Mannheim 1996). A „szabadon lebegő értelmiség” lesz tehát az, amely a társadalom totalitását meg tudja jeleníteni, és a társadalomfejlődés korábbi zavarait kezelő tervezés legfőbb irányítójává válik.

³⁰ Ennek a közelebbiről szakigazgatási, távolabbról pedig az egész középosztály problémakörét magába foglaló kérdésnek a látványos negligálása is vezet alapvető gazdasági problémákhoz a kommunista hatalomátvétel után.

Mannheim és Németh László elképzelése között nemcsak a szellemi párhuzamok nyilvánvalóak, hanem a koncepcióból fakadó társadalomelméleti problémák is. Nem kérdés ugyan, hogy Mannheim tudásszociológiai programja jóval kidolgozottabb, de az ő elmélete is felveti a korábban Németh Lászlónak címzett kérdéseket. Vagyis a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség társadalmi genezisének megragadása Mannheimnél is problematikus kérdés, mivel nehezen megválaszolható az, hogy miképp szakadhat el egy társadalmi csoport azoktól a kulturális, pszichológiai és társadalmi determinizmusoktól, amelyek a csoport-specifikus (és ennyiben partikuláris) látásmódját eredményezték (Neusüss 1968; 1988). Ebben az értelemben Mannheim Károly tudásszociológiai elemzése sem képes azt a kérdést meggyőzően megválaszolni, hogy miképpen tud egy csoport a társadalmi determinizmusaitól elszakadni és a társadalom egészének a perspektíváját kifejezni.

Ha tehát a korabeli, a társadalom megváltoztatására kidolgozott programokat értékeljük, azokat nem csupán megvalósíthatóságuk vagy társadalomelméleti kidolgozottságuk mentén érdemes szemlélni. Ezek a víziók sokkal inkább arról árulkodnak, hogy a korban milyen alapvető társadalmi problémák vártak megoldásra. Másfelől arról tanúskodnak, hogy a kor legjelesebb gondolkodói milyen kitörési pontokat találtak e problémák orvoslására. Németh László minőségsszocializmusa hitelesen láttatja, hogy a térség társadalomfejlődésének egyik kulcskérdése az agrárium és a paraszttársadalom égető problémáinak megoldása. Az általa kidolgozott Kert-Magyarország program ennek a válságos helyzetnek a kezelésére egy olyan, a térség viszonyait is figyelembe vevő koncepciót dolgoz ki, amely egyrészt a helyi adottságokra (felülről megszervezett társadalom, nagybirtok túlsúlya stb.) épít, másfelől amellet érvel, hogy az átfogó reform csak egy európai műveltségű, mélyre ható szak- és társadalmi ismeretekkel rendelkező csoport vezetésével valósítható meg sikeresen.

1945 cezúrája majd aztán megteremti a Németh László és mások által is várt radikális politikai változás lehetőségét. Más kérdés azonban, hogy ekkor nem a harmadikutas elképzeléseknek a hagyományelvét is megjelenítő és a megújulást kereső politikai programjai kerülnek előtérbe. Ehelyett a szovjet csapatok hathatós segítségével egy olyan radikális politikai vízió mentén fognak hozzá a társadalom újjászervezéséhez, amely éppen a helyi sajátosságok és a társadalom vezetésére hivatott értelmiség radikális elutasításával hoz több évtizedes nyomorúságot a társadalomra.

A minőségforradalom visszhangtalanságának okai

*Németh László elképzelése az 1945 utáni
magyar közpolitikában*

Németh László két világháború között kidolgozott programja, a Kert-Magyarország a benne rejlő problémák ellenére is nagy hatást gyakorolt a korabeli értelmiségi közbeszédre. Nem véletlen tehát, hogy ez az elképzelés sokak számára az 1945 utáni időszakban is olyan koncepciót jelentett, amely képes a magyar társadalomfejlődés zavarait orvosolni. A második világháború után bekövetkező politikai változások nem kedveztek azoknak a vízióknak, amelyek igyekeztek túllépni a nyugat- és kelet-európai társadalmi modelleken, és a térségünk sajátosságait kifejező átalakulás szükségessége mellett tették le a voksukat. Ezek a reformtervek mégis folyamatosan jelen voltak a közgondolkodásban, mint a fennálló politikai hatalom alternatívái. A rendszer ismétlődő válságai kínáltak teret azoknak a harmadikutas elképzeléseknek, amelyek az évszázadok óta felhalmozott problémák megoldását és a háttérbe szorított társadalmi tömbök (mindenekelőtt a népesség többségét kitevő parasztság) sikeres társadalmi emancipációját ígérték.

Mint az előző fejezetben bemutattam, a némethi minőségszocializmus a két világháború közötti időszak szellemiségét tükrözi. Azokhoz a reformtervezetekhez illeszkedik, amelyek az első világháború és a forradalmak utáni időszakban nemcsak nálunk, hanem a forrongó, átalakuló Európában is új alapokra próbálták helyezni a társadalmat. Ez a szándék ugyan már tetten érhető a századforduló időszakában (Ady Endre ez irányú publicisztikáiban és a *Huszedik Század* folyóirat köré csoportosuló társadalomtudományos tevékenységében), de az átfogó válságot (a nagy háborút és a forradalmakat) „sorseseményként” (Tengelyi 1998) megélő generáció tagjainak lesz legfőbb jellemzője. Szabó Dezső, majd a részint az ő köpenyegéből kibújó népi szociográfusok (Erdei Ferenc, Féja Géza, Kovács Imre, Veres Péter) vagy az időszak baloldali törekvései (Jászi Oszkár, Lukács György) éppúgy a társadalom radikális átalakítását szeretnék elérni, mint a szintén különböző ideológiai platformon álló nyugat-európai megközelítések (Carl Schmitt, Ortega, Mannheim Károly).

Németh László vitán felül eredeti elképzelése ebbe a vonulatba tartozik. A koncepció társadalomelméleti érvényességének értelmezése után azt járom körbe, hogy a megközelítésében megjelenő dilemmák és megoldási kísérletek mennyire tudtak hatni az 1945 után időszak magyar társadalmi reformjaira.

Milyen esélyt kínáltak az egyes történelmi időszakok a némethi felfogás bizonyos elemeinek megfontolására vagy a reformfolyamatokba történő beépítésére? Ennek részeként annak megválaszolására is törekszem, hogy mivel magyarázható az, hogy Németh László egykor nagy hatású elképzelése nem tudott valós alternatívaként megjelenni a rendszerváltás utáni időszakban.

Az elemzés a politikai rendszer kínálta mozgástérnek, a társadalom strukturális változásainak és a közpolitikában jelen lévő nézőpontoknak az összefüggéseit boncolgatja. Ezek a folyamatosan változó tényezők jelölik ki a némethi program helyét is a társadalmi reformba bevonható programok között. Az értelmezés ekképpen nem csupán a politikai rendszer változásaira összpontosít, hanem azt is igyekszik megvizsgálni, hogy a társadalom strukturális módosulásai mennyire rajzolják át a reformelképzelések mozgástérét. Így azt elemzem, hogy a Németh László által megfogalmazott harmadik út milyen távolságot mutatott az egyes korszakok politikai, ideológiai irányzataitól, mennyire illeszkedett a korszallem társadalomképébe, értékrendjébe, vagy tért el azoktól, és mennyire volt képes a folyamatosan átalakuló közéleti diskurzusban tényező maradni.

A minőségyszocializmus jegyei – Németh László harmadikutas programja

Mint láttuk, Németh László minőségyszocializmusa a társadalom radikális átalakítására vállalkozott. Értelmezése szerint a zsákutcás társadalomfejlődés orvoslásának két fő pillére van. Egyrészt arra törekedett, hogy az évszázados alávetettségben lévő paraszti társadalmat számarányának megfelelő súlyúvá tegye a közéletben, másrészt a reformtervezet azt kívánta elérni, hogy a társadalom mélyreható átépítése megtalálja e radikalizmust képviselő és egyben a társadalom totalitását is kifejező társadalmi csoportot (Németh 1999c). Mindez pedig olyan alapvető átalakulást eredményezne, amely az agráriumban kialakított berendezkedést tenné a társadalom új típusú szerveződésének alapjává.

A Németh László-i minőségforradalom tehát a gazdaság rendszerének döntő átépítésével igyekezett a kisiklott társadalomfejlődést helyes útra terelni. Az elképzelés radikalizmusá nyilvánvalóan a politikában is lényeges átstrukturálódást indukált. Annál is inkább, mivel Németh történelmi tablója szerint a korábbi évszázadok kedvezőtlen változásait a hatalmon lévők felkészületlensége, alkalmatlansága okozta. Ebből következően pedig a minőség forradalma a korábbi közpolitika lényeges átformálását szeretné elérni. Mindezek miatt amellet érvel, hogy a társadalomnak egy új vezető csoportra van szüksége, amely a társadalom tengelyeként minden társadalmi csoporthoz megtalálja a kapcsolódásokat, és amely a korábbi hierarchikusan elzáró válaszfalak helyett a politikai közösség

egészének az érdekeit és értékeit is képes megjeleníteni. Németh a „minőségi kisebbséget” tekinti a társadalom új vezetőjének, amely műveltségével, szaktudásával és az osztársadalmi (nemzeti) célok melletti elköteleződésével a társadalom egészének érdekeit tudja képviselni. Ez a középosztálybeli réteg lesz Németh László elképzelésében az osztályérdekek partikularitásán túllépni tudó csoport, amely nem csupán az új típusú gazdaság és termelés kialakítására, hanem az osztársadalmi folyamatok koordinálására és irányítására is hivatott.

Németh László vállaltan szocialista megközelítése azt a hatást keltheti, hogy itt a társadalom átalakításának baloldali víziójáról van szó. Az elképzelése azonban nem köthető a hagyományos értelemben vett politikai ideológiákhoz. Nemcsak azért nem, mert jobb- és baloldali alapelvekből átemel elemeket (pl. a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztságra alapozott reformnak és a nemzeti értékek mellett elkötelezett középosztály piedesztálra állításának jobboldali és a kollektív szövetkezeti rendszer bevezetésének baloldali tartalmában), hanem legfőképpen azért, mert elképzelése lényegében az ideológiai szekértárborok logikájától függetlenül igyekezett építkezni. Ezt az ideológiai platformoktól távolságot tartó beállítódást részint az magyarázza, hogy Németh László keserű tapasztalatokat szerzett a hazai bal- és jobboldal működésével kapcsolatban, amelyek szerint csak szűkre szabott csoportérdekeik mentén képesek politizálni.³¹ Másrészt Németh azért sem keresett ideológiai válaszokat, mert legfőképpen az foglalkoztatta, hogy mely reformokkal lehet a térség társadalomfejlődését kifejező, osztársadalmi átalakulásokat elérni. Ebben a perspektívában (eredeti foglalkozásának megfelelően) az érdekelte, hogy a „betegségek” milyen eszközökkel orvosolhatók: melyek azok a politikai eszközök, amelyek a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztság hátrányos helyzetét fel tudják számolni. Ezen túl az foglalkoztatta, hogy más, alapvetően agrárjellegű társadalmakhoz hasonlóan (lásd a dán modellt) miképp lehet az egész társadalmat újjáformáló parasztpolgárosodási mintát kialakítani. Németh László mindezzel pedig olyan, átfogó társadalmi változást szeretett volna elindítani, amely a kelet-közép-európai térség hagyományát és sajátos társadalomfejlődését egyaránt kifejezi. Mondanunk sem kell, hogy az értéktételezés szempontjából sokadlagos kérdés marad az, hogy a némethi minőségszocializmus mennyire illeszkedik a jobb- vagy a baloldali ideológiákhoz.

Ez a pragmatikus szempont azonban egészen más megítélés alá esik mind az 1945 előtti időszakban, mint az utána történő fordulat idején. A koncepció eddig röviden összefoglalt alapelemei is világossá teszik, hogy Németh László harmadikutas víziója a Horthy-rendszer társadalmi rendjét és közpolitikáját

³¹ „Magyarországon az irodalom baloldali volt, a politika jobboldali. Bal- és jobboldal azonban egyaránt csak egy-egy akolnyi ember érdekképvisellete; a tömegek érdekeit a politikában lényegében nem képviselte semmiféle oldal sem.” (Németh 1992h: 667–668.)

alapvetően elutasította. Ez érhető tetten a korabeli társadalom vezető rétegei, sőt középosztálya alkalmatlanságát megfogalmazó kitételekben³² éppúgy, mint a rendszer alappilléreinek tekintett nagybirtok, ipari vállalatok és bankok államosításának programjában. Ráadásul Németh László élesen szemben állt a keresztény-nemzeti kurzus irredenta politikájával is, amely meglátása szerint nem megoldásokat, hanem sokkal inkább a határon túli magyarság helyzetének ellehetetlenítését eredményezte. Ehelyett pedig a közép-európai térség kis népeinek egymásrautaltságát hangsúlyozta, és egy olyan politikai szövetség megvalósítására törekedett, amely egységes védelmet jelenthet az orosz bolsevizmussal és a német fasizmussal szemben (Németh 1992g). Ezek miatt követel olyan „új politikát” (Németh 1992d), amely a felszíni kampánymagyarkodások és ellenségkeresések helyett képes a kikerülhetetlenül szükséges és gyökeres társadalmi reformokat végrehajtani. Eme koncepció alapján nem lehet kérdéses, hogy a minőség forradalmának megvalósítására csak a rendszer bukásával nyílhat lehetőség, mivel csak ez teremti meg a Horthy-kori berendezkedés felszámolásának és a radikálisan új társadalomszerveződés megteremtésének az esélyét.

A minőség forradalma és az 1945 utáni társadalmi változások

1945 erőteljes cezúrája olyan új korszakot indít el, amely nem csupán elsöpri a Horthy-rendszer társadalmi berendezkedését, hanem sok tekintetben kifejezetten azzal szemben definiálja magát. Másfelől a népi demokráciák politikája elvileg épp azokra a tömegekre hivatkozik, amelyek Németh László programjának is a középpontjában állnak. A radikális, népi változás lehetőségét növeli az is, hogy térségünkben (szemben a Nyugattal) a második világháború viláégésére egységesen radikális válaszokat adnak. Nyugat-Európában a két világháború közötti szélsőségek háttérbe szorításával a polgári társadalom újjáépítését célozzák meg, tehát egyfajta konszolidáció, visszarendeződés jellemzi az új korszakot (vö. Schulze 1993). A kelet-közép-európai térségben azonban a forradalmi erők több évszázad óta elodázott reformjait egy lépésben és a „múltat végképp eltörölni” lendületével igyekeznek végrehajtani. Formálisan tehát megteremtődött a társadalom radikális átalakításának a lehetősége, amely ráadásul viszonylag széles társadalmi csoportok támogatását is élvezi.

Milyen esélyt kínál ez az új korszak a Németh László-féle koncepció megvalósítására? Egyfelől nem vitatható, hogy a Horthy-korszak végén Németh

³² A programadónak szánt *Debreceni Káté* című munkájában így összegzi a helyzetet: „A mai magyar kormányzó réteg alkalmas-e a magyarságnak erre a »sorbaállítására«? Nem. Lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsé és közszelleme miatt a jövőnk legnagyobb akadálya; egyetlen mentsége, hogy ami felválthatná, semmivel sem különb.” (Németh 1992c: 553.)

koncepciója az egyik legismertebb elképzelés a radikális változtatást kívánók csoportjában. (Németh 1943-as szárszói fellépése és főelőadói szerepe [Gyórfy 1983] jól jelzi a pozícióját ebben a mezőben.) Ebből fakadóan elvileg szélesebb politikai támogatottsággal is rendelkezhetett. Másrészt az 1945-ös változások irányát nem a Horthy-korszak politikai közéletéből kirekesztett vagy parkoló pályán tartott csoportok határozták meg, vagyis nem ebben a mezőben betöltött pozíció befolyásolta az egymással vetélkedő politikai programok³³ megvalósíthatóságát, hanem a katonapolitikai realitások. A Szövetségi Ellenőrző Bizottságban döntő szerepet betöltő szovjet hatóságok és a szovjet hadsereg hathatós segítségével a moszkovita kommunisták kezébe kerül a politikai hatalom. Mindez pedig rövid közjáték után minden olyan politikai elképzelést ellehetetlenít, amely a legkisebb mértékben is eltér a sztálini politikától. Ennek részeként kerül sor arra a kommunista leszámolásra is, amely esélyt sem enged a némethi minőségszocializmus megvalósítására.

Németh László személyének és politikai programjának tudatos diszkvalifikálására már mindjárt 1945-ben sor kerül. Ez jelenik meg abban az ideológiai támadásban, amelyet a Moszkvából érkező kommunisták 1945-ben azonnal elindítanak, és amely minden követ megmozgat, hogy a hazai harmadikutas elképzeléseket érvénytelenítse (Lukács 1945; 1947). Másrészt ugyanennek a taktikának részeként az irányzat képviselőit, így Németh Lászlót is, személyesen támadják. A kommunista leszámolás részeként Némethet antiszemitizmussal vádolják meg,³⁴ majd 1945 tavaszán letartóztatják.³⁵ A szabadon bocsátás után pedig hosszú időre lehetetlenné teszik a közéleti vagy akár csakis szépírói szerepvállalását is. A harmadik út képviselőit és politikai programjukat ért támadások tehát egyértelművé teszik azokat a kommunista hegemoniatörekvéseket, amelyek a legkevésbé sem nyitottak a térség társadalomfejlődését kifejező megoldásokra.

A szovjet modell alapján végrehajtott fordulat ekképpen legfőbb pontjaiban tagadja Németh László minőségszocializmusát, és olyan társadalmi változásokat eredményez, amelyet Németh már a két világháború közötti időszakban az európai kultúrkörre és társadalomfejlődésre leselkedő veszélyként értelmezett. Németh László egyik legnagyobb féltelme ugyanis az volt, hogy a XX. század tömegmozgalmai, a „tömegek lázadásaként” (Ortega 1995), olyan csoportok vezetésével formálják át a társadalmat, amelyek társadalmi pozíciójuk, élethelyzetük

³³ A korszak két legnagyobb hatású elképzelésének (Németh László és Erdei Ferenc programjának) összehasonlítására lásd Bognár 2010b; 2011e.

³⁴ A mai napig vitát kavarázó kérdés Németh Lászlónak a zsidósághoz fűződő viszonya. Az őt antiszemitának tekintő, zömében publicisztikai elemzések (Ungvári 1986; Karsai 1992; Csepeli 1993; Tamás Gáspár 2001) mellett a pályája egészét értékelő és/vagy a konkrét szövegek aprólékos elemzését elvégző szerzők (Lengyel 1991; Monostori 1994; Gyurgyák 2001: 549–569) felmentik a vád alól.

³⁵ Erről lásd részletesebben: Péter 2003.

és ebből fakadó tájékozódási képességük okán is alkalmatlanok a társadalom vezetésére. A munkás–paraszt hatalomra hivatkozó kommunista berendezkedésben a társadalom irányítása egy, a társadalommal semmiféle érdemi kapcsolatban nem lévő, politikai elit kezébe kerül. Mindez pedig olyan erőszakos, a hagyományokat és a térség társadalomfejlődésének potenciáljait tagadó változássort eredményez, amely nem a megújhodást, hanem a gazdasági és politikai összeomlást rejt magában. A regionális adottságok teljes negligálásának, a szovjet modell erőszakos képviselésének egyik fontos eleme pedig az lesz, hogy a kommunista politika éppen abban a társadalmi csoportban látja az egyik legfőbb ellenségét, amely szakigazgatási tapasztalata, műveltsége miatt leginkább lenne képes az állami bürokrácia irányítására. Az értelmiség és általában a középosztály megbélyegzése ekképpen azt a szándékot fejezi ki, hogy az egész társadalmat a politikai hatalomnak rendeljék alá. Ez a hatalom pedig a szovjet modell alapján a mennyiségi mutatók mentén tájékozódott az átalakítás sikerét illetően. Ennek a vezetési stratégiának logikus következménye az lesz, hogy a Németh László által kívánatosnak tartott intenzív, belterjes gazdálkodás helyett extenzív és hosszú távon fenntarthatatlan gazdasági és politikai modellt alakítanak ki (Jánossy 1966; Kornai 1980).

A harmadik út esélye – az 1956-os forradalom

Az ötvenes évek sztálini politikája értelemszerűen nem kínál esélyt egyetlen alternatív társadalmi utópia számára sem. Döntő változás történik azonban 1956-ban, amikor a sztálinista modell pár nap alatt látványosan összeomlik. A forradalom reményteli heteiben sok új elképzelés körvonalazódik. A kiutat kereső legtöbb program azonban megegyezik abban, hogy azok nem az 1945 előtti korszakhoz próbálnak visszatérni, hanem a fennálló társadalmi viszonyokból kiindulva igyekeznek építkezni. A kitörési pontokat tehát nem a közösségi hatalom elutasításában, hanem annak demokratizálásában látják. Ennek részeként pedig a legfőbb törekvés az volt, hogy az állami tulajdonban lévő vállalatokban, gazdasági egységekben megvalósítsák a valódi, demokratikus képviselői rendszert. A munkástanácsok által irányított gyárak, üzemek jelzik ezt az elképzelést, és tággabb összefüggésben a forradalom azon szándékát, hogy a nyugati és a kelet-európai társadalomfejlődéstől egyaránt távolságot mutató, de azok jegyeit magában foglaló egyéni és közösségi tulajdonlás képezze az új berendezkedés alapját.

A fenti alapelvek határozzák meg Németh László 1956-os helyzetértékelését. Maga is – a nyugati és a keleti politikai tömböktől és az ezt megjelenítő társadalomfejlődéstől különböző sajátos magyar út érdekében – a politikai semlegeség mellett foglal állást. Emellett azt hangsúlyozza, hogy meg kell őrizni az

utóbbi tíz év társadalmi átalakulásának vívmányait, a földreformot, az iskolák és a nagyüzemek államosítását. A forradalomban tehát annak a lehetőségét látja, hogy az végre alkalmat kínál a minőségszocializmus megvalósítására. Ezzel a reményével összefüggésben pedig annak ad hangot, hogy az 1956-os forradalom nem a szocializmus ellen, hanem annak tőlünk idegen formája miatt tört ki. A feladat e tekintetben az, hogy az értelmiségnek, a „minőség kisebbségének”, a felkelt népet követve meg kell teremtenie az új társadalmi berendezkedés alapjait. Ennek legfőbb etikai elvét pedig a nemzet értékeit és érdekeit kifejező közösségi eszmében látta (Németh 2011). Mindezek a megfogalmazások egyértelműen arra a harmadikutas politikára utalnak, amelynek alapelveit már a harmincas években kidolgozta.

Értelmezésem szerint 1956 történelmi pillanata kínálta a legnagyobb esélyt a Németh László-i minőségszocializmus megvalósítására, vagy legalábbis arra, hogy annak lényegesebb jegyeit beemeljék a politikai döntéshozatalba. Ez az az időszak, amikor leginkább fennállnak azok a társadalmi feltételek, amelyek nagyobb nyitottságot biztosítanak és nagyobb érvényességet adnak a némethi programnak. Mint láttuk, Németh harmincas években kidolgozott modelljének egyik alapfeltétele az, hogy a Horthy-rendszer hatalmi csoportjai ne akadályozzák meg a változásokat. Ezt a keretfeltételt a Rákosi-éra terrorja teljesíti. Másrészt pedig (immár nem szándékolt módon) saját működése eredményeképpen egyúttal lerombolja a kelet-európai társadalomfejlődés kínálta alternatívát is a társadalom számára. Emellett a korabeli politikai helyzet gyengíti azoknak a polgári csoportoknak is a mozgásterét, akik egy nyugati típusú társadalomfejlődést képviselnének. Vagyis több történelmi és társadalmi körülmény is erősíti annak a lehetőségét, hogy a nagy társadalmi tömbökre alapozott és ezeket a csoportokat be is vonó demokratikus fordulatnak nagyobb társadalmi bázisa legyen. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Nyugat és Kelet között ingázó kompország egy olyan történelmi pillanatot él át, amikor a történelmi változás egyszerre távolítja el a nyugati és a keleti társadalomfejlődés jelentette választaktól, és teremti meg egy köztes, harmadikutas elképzelés megvalósulásának esélyét.

Ennek a marxizmus és diktatúra nélküli minőségszocializmusnak a társadalmi bázisát erősíti az is, hogy a társadalom nagy tömbjei, a munkásság és a parasztság is – többek között az 1945 utáni ideológiai nevelésnek is köszönhetően – egyre öntudatosabban képviseli azt a politikát, hogy a demokratikus átalakulásnak az ő immár valós vezető szerepüket kell elhoznia. A munkástanácsok pár nap alatt kiformalódó rendszere pedig nagyban emlékeztet arra a gazdasági modellre, amelyet a minőségszocializmus közösségi és egyéni tulajdonlásan alapuló formájában Németh elképzelt. Az 1956-os átalakulások a társadalom tengelyének tekintett középosztály számára is új lehetőséget kínálnak. A B-listázások, kitelepítések és a politikai szempontú kádereképzés évei után a forradalom olyan megújulást

ígér, amelyben a szakszerűség és rátermettség határozhatja meg a pozícióba kerülést. Ráadásul a forradalom eszmeisége olyan etikai közösséget kovácsol, amely történelmi távlatban kínál lehetőséget a partikularizmusokon felülemelkedő totalitás megvalósítására. A kikökönt időt helyreállító forradalom ennek az etikai magatartásnak a feltételeit valósítja meg, és kínál egyúttal alkalmat a társadalom egészével azonosulni tudó középosztály megteremtésére. A magyar paraszttársadalom különböző csoportjainak pozitív viszonya a Németh László-i „minőségszövetkezetekhez” ugyan már messze nem ennyire magától értetődő, de kétségtelenül ez az a történelmi korszak, amikor a parasztság, ha megszorításokkal is, de még leginkább nyitott egy korlátozott magántulajdonon alapuló szövetkezeti rendszer irányába.

A Kert-Magyarország programja a Kádár-rendszerben

A november 4-én bekövetkező szovjet beavatkozás gyorsan felszámolta a keleti társadalomfejlődéstől eltérő alternatívákat. A megtorlások után berendezkedő Kádár-rendszer ugyan nem az ötvenes évek sztálinista modelljét követte, de egyre inkább elzárta az utat a Németh László-féle harmadikutas törekvések előtt (vö. Monostori 2020). Ezt nem a népi írókat és minden harmadikutas elképzelést elítélő 1958-as párthatározat (*Társadalmi Szemle*, 1958) bizonyítja elsősorban, hanem a korszak gazdaságpolitikája. Ebben ugyan már a hatvanas években feltűnnek olyan elemek, amelyek a rendszer gazdasági és politikai konszolidációjának érdekében megpróbálnak lazítani a szocialista mezőgazdaság és ipar szervezési elvein, de a behozott új elemek már nagy távolságban vannak a Németh László-i programtól. Mivel a rendszer alacsony hatékonyságú működése leginkább a mezőgazdasági termelésben mutatkozik meg, a hatvanas évek reformtörekvései itt lazítanak legfőképp a vonalas bolsevik szerkezeten.

A részint az egykori népi szociográfusok (pl. Erdei Ferenc) bevonásával kialakított háztáji gazdaságok azonban a mezőgazdasági termelés óvatos kapitalizálását végzik el a magánkézben lévő „kisbirtokokon”. Vagyis ez olyan reformot jelent, amely a termelők egyéni érdekeltségét a kis volumenű magángazdaságokkal igyekszik elérni (ezzel részint visszautalva a népi szociográfusok két világháború közötti programpontjaira), de ezzel a reform éppen a Németh László-i elképzeléssel ellentétes irányt vesz. Annál is inkább, mert az ő programjában a kitörési pontot a nagyüzemi gazdálkodás vegyes rendszere jelentené, amely a magángazdaságokat a nagyüzemi „minőség-szövetkezet” részeként képzei el, épp az okból, hogy a paraszti kisbirtokosok szegényes eszközparkja, forráshiánya, hiányos szakmai felkészültsége ne hátráltassa a belterjesre tervezett intenzív termelést. Ez azonban alapvetően a politikai rendszer perspektíváját kijelölő kollektivistá

szemléletet kérdőjelezné meg. A létező szocializmus struktúrája ugyanis jóval rugalmatlanabb annál, hogy ilyen típusú kísérleteknek helyet adjon. Ennek az lesz az eredménye, hogy a hatvanas évek óvatosabb reformjait is leállítja a saját modelljétől semmiféle erőteljesebb elhajlást nem engedő szovjet vezetés a hetvenes évek elején.

Németh László koncepciójának alappillére a társadalom tengelyét reprezentáló középosztály kérdése. Ennek társadalmi szerepe Németh számára még a társadalom alapegységének tekintett agráriumnál is fontosabb, mivel ennek a csoportnak a szakértelme, európai perspektívája és képessége az össztársadalmi célokkal való azonosulásra és a vezetésre együtt teremti meg az átfogó reform sikerének feltételeit. A Kádár-rendszerben azonban a legkevésbé sem körvonalazódnak ennek a társadalom totalitását kifejező értelmiségi csoportnak a kontúrjai. A hatvanas évek politikai vezetése ugyan egyre inkább bevonja a korábban kirekesztett szakértelmiség tagjait, de az újjáépített állami bürokrácia a maga keményvonalasaival, az ideológiai gyorstalpalókon szerzett kétséges képesítésekkel a legkevésbé sem hasonlít Németh László összeurópai perspektívát és műveltséget birtokló „minőségi kisebbségéhez”. Ez az apparátus helyett elsősorban a közvetlen politikai szándék végrehajtója és legkevésbé sem egy átfogó, a demokratikus népképviselőket megvalósító gazdasági és politikai reform képviselője. A Kádár-rendszer (és tágabban a létező szocializmus) egy ilyen középosztályosodási folyamatot eleve kizár, mivel az a politikai rendszer megfellebbezhetetlen legitimitációját veszélyeztetné (Kornai 1993). A társadalmi változások eredményeképpen pedig legfőképpen háttérbe szorul az a Németh László számára oly fontos morális szándék, hogy az egyéni cselekvések elsődlegesen az össznemzeti törekvéseket szolgálják.

Mindez az akkorra már a rendszerrel kompromisszumokat kereső (Monostori 2012; Füzi 2011; 2017) Németh László számára is egyre világosabbá válik. Szépirói nézőpontjának megfelelően a program megvalósításának lehetetlenségével lírai sorokban vet számot: „Az én pályámnak volt egy közvetlen és távolabbi célja: a dementiás magyar nép fölött a tudatot újrászöni, s e tudat újrászövéseben az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni. Ebben távolabb állok a kitűzött célhoz, mint húsz éve. Akkor derengett legalább a sötét test fölött az öntudatnak új, halvány fénye, még tíz éve is voltak sejtek a társadalomban, melyekre mint ennek az öntudatnak a hordozójára néztem. Ma azonban a tízmilliónyi magyarul beszélő, a réginel műveltebb népben ilyen igény nincs többé, vagy teljesen elenyészőben van” (Monostori 2012). A Kádár-rendszer konszolidációjának idejére tehát megszűnnek mindazok a társadalmi feltételek és legfőképpen azok a szellemi motivációk, amelyek a Németh László-i belső vagy külső forradalom feltételeit megteremthetnék. A történelmi változás sajátos jegye az, hogy ezeket a kondíciókat leginkább a kommunista hatalom radikalizmusa számolta

fel. Ez robbantja szét a falusi társadalom hagyományelvűségét, ez tereli a paraszti tömegeket a szocialista gyáriparba, ez zúzza szét a paraszti társadalom közösségelvűbb tradícióját, ez üldözi tűzzel-vassal mindazokat a polgári értékeket, amelyek valamely európai műveltségnek, szakértelemnek és teljességre törekvő, autonóm álláspontnak az alapjául szolgáltak volna.

A létező szocializmus közösségelvű ideológiája tehát éppen azokat a hagyományokat rombolja le, amelyek a közösségelvű építkezés feltételét jelenthették volna. Ez a társadalmi tapasztalat pedig kedvez az egyéni túlélést előnyben részesítő stratégiáknak és annak a beállítódásnak, amely legfeljebb csak a családi kisközösségekben mutat egymás iránti szolidaritást, de a közvetlen környezeten kívül lévők vonatkozásában egyre közömbösebbé válik. Mindezzel együtt jár az egyéni stratégiák sikerét bizonyító materiális javak túlhangsúlyozása, a posztmateriális értékek többségi elutasítása és a társadalom többi tagjával szembeni bizalmatlanság. Nem véletlen tehát, hogy a hetvenes évek első szakszerűbb szociológiai elemzéseitől kezdve a jelenkorig ezeket találják a kutatók a magyar társadalom legjellemzőbb jegyeinek (Hankiss–Füstös–Szakolczay 1982; Keller 2010; Tóth 2010). Erre rezonál Németh László némileg korábbi, 1967-es keltezésű, keserű helyzetértékelése is: „A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határon túl rekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse – fogyó ellenállással zuhannak más, erősebb központok felé. De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is; a legesztelenebb, magunktól elidegenítő divatnak is gyorsan táborra nő, ami magyarságunkra emlékeztet – ha múlt az, ha szokás, ha irodalom –, ellenszenvenessé lesz” (Monostori 2012).

A Németh László-i minőségyszocializmust végképp felszámoló létező szocializmus végnapjai is az individuális stratégiákat és nem a közösségelvű elképzeléseket erősítik. A rendszer gazdasági válsága is azokat a megoldási kísérleteket hívja életre, mint a hatvanas évek reformjai: az egyéni érdekelttség növelése érdekében a kis volumenű magánvállalkozások számára adnak mozgásteret. A nyolcvanas évek gmk-i, az „utóparasztság” (Márkus István találó megfogalmazása, ld. Márkus 1973; 1996) egyéni stratégiái a gazdasági gyarapodást tekintik kitörési pontnak. Ezek a próbálkozások azonban csak elodázní tudják a rendszer bukását, de megakadályozni nem. A Németh László-féle program lehetőségei szempontjából azonban nem lényegtelen, hogy a Kádár-rendszer elsősorban nem eszmei, ideológiai okok miatt bukik meg, hanem gazdasági sikertelensége miatt. A „gulyáskommunizmus” legitimációját felszámolja a nyolcvanas évek gazdasági sikertelensége a materiális javak alapján tájékozódó, egyre inkább atomizált és az egyéni érvényesülést kereső társadalom tagjai szemében.

A minőségszocializmus esélyei a rendszerváltás után

A kilencvenes években a politikai platformon is egyre inkább polarizált társadalom számára csak kevés közös pont marad. Ezek egyike azonban feltétlenül az, hogy a létező szocializmusban szerzett tapasztalatok okán erősen elutasítja azokat a politikai alternatívákat, amelyek az állami tulajdonon alapuló szövetkezeti rendszer vagy egyáltalán valamely sajátos harmadik út mellett érveltek volna. A korábban elemzett társadalmi kondíciók miatt a „kompország” teljes menetsebességgel fordul Nyugat felé, és erősen bízik abban, hogy a politikai szabadság a gazdasági felemelkedést is elhozza. Mindez pedig beleilleszkedik az ekkor az egész nyugati világot meghatározó és a kelet-közép-európai kisállamokban is lelkesen propagált neoliberális modellbe, amely feltétlenül hisz a piac társadalmi problémákat orvosolni képes erejében.

A rendszerváltás másik össztársadalmi érzülete pedig az volt, hogy a létező szocializmus negyven évére kizökkent időként és feledendő korszakként kell tekinteni, és az újrakezdéshez az ezt megelőző időszakokhoz kell visszakanyarodni. Az önazonosságát kereső társadalom ekképp találja meg a századfordulóban és a Horthy-rendszerben a kapcsolódási pontokat. A negyven évig leszorított nézőpontok, mint az önértelmezés sarokkövei, pedig a rendszerváltás idején újra felszínre törnek. A népi–urbánus megkülönböztetés köré szerveződik a korszak politikai pártstruktúrája és az e mentén való tájékozódás tölt be döntő szerepet az emberek csoportidentitásában is. Vagyis újrateremtődnek azok a csoport-hovatartozások és -identitások, amelyekkel szemben a Németh László-i minőségforradalom meghatározta magát. Eközben pedig a programjának alappilléreit jelentő társadalmi feltételek (a társadalom alapjának tekintett parasztság mint a társadalmi változás forrása, a közösségi érdekek elsődlegességébe vetett megkérdőjelezhetetlen hit, az összeurópai tájékozódás és a belső forradalom igénye) alapvetően megszűnnek.

Mindezek alapján nem véletlen tehát, hogy Németh László minőségszocializmusa nem fogalmazódik meg reális alternatívaként a rendszerváltás időszakában. Miként az sem meglepő, hogy a korábban generációkat orientáló munkássága lényegében visszhangtalan marad a kilencvenes években. Következésképp a strukturális jegyeket hangsúlyozó értelmezésben Németh „zárójelbe tétele” nem egyszerűen csupán az urbánus körök ama (nyilvánvalóan jelen lévő) erőfeszítésével magyarázható, hogy Németh László „leantiszemitázásával” diszkreditálják őt a közéleti diskurzus számára. E leegyszerűsítő értelmezés helyett nagyobb magyarázóerővel rendelkeznek azok a megközelítések, amelyek a társadalmi szerkezetváltozás jegyeit hangsúlyozzák. Németh átfogó társadalmi víziója olyan korban születik meg, amikor az emberekben erősen él a hit, hogy a társadalom alapvetően átformálható. A világégések (világháború, forradalmak,

Trianon, válságok) során megerősödött nemzeti eszme, mint a sorsközösség nyilvánfesztaációja, pedig azt az értelmezési keretet jelenti, amely mentén a politikai közösség újraterezhethető immár az eddig leszorított helyzetű nagy társadalmi tömbök (a parasztság és a munkásság) bevonásával. A XX. század második felének kelet-közép-európai történelme azonban ennek a víziónak jórészt megszűn-teti a társadalmi feltételeit.

Ez eredményezi azt, hogy Németh nagyszabású minőségsszocializmus-programja nem tud reális alternatívaként megjelenni a rendszerváltás idején. A struktúrális tényezők szerepére mutat rá az is, hogy a Kert-Magyarország programjával, illetve Németh László jelentékeny közírói munkásságával maga a népi, konzervatív politikai tábor sem tudott mit kezdeni, noha erősen kereste azokat a szellemi előzményeket, amelyekre jelenbeli politikáját építhette volna. Időközben értékes elemzések születtek ugyan Németh közírói munkásságáról és a Kert-Magyarország elképzeléséről (Monostori 2001; 2016; Békés 2009; Őze 2010; Görömbei 2020), de koncepciója éppúgy visszhangtalan marad a közéleti diskurzus számára a neoliberais gazdaságpolitika abszolút hegemoniájának idején, miként ennek az ideológiának időközben bebizonyosodott kudarcra óta is. Ebben szerepet játszik a fentiek mellett az is, hogy az önazonosságát szerencsétlen módon többnyire a Horthy-időszakhoz kötő jobboldali politika nézőpontjából Németh elképzelése túlságosan baloldali és szocializmusbarát volt. A baloldal számára pedig „valami gyanús” magyar utat jelentett az általuk kijelölt nyugati irány helyett, amelynek bármely szintű megkérdőjelezése már önmagában is kétségbe vonta számukra az illető demokratikus elköteleződését (Szabó M. 2000).

Nem változott érdemben a helyzet az azóta eltelt időszakban sem. A neoliberalizmus kudarcra és a 2008-as gazdasági válság után olyan kormány került hosszabb időre hatalomra, amely a retorika szintjén ugyan Németh Lászlóhoz hasonlóan a nyugati és a kelet-európai társadalomfejlődéstől egyaránt távolságot mutató sajátos kelet-közép-európai utat hangoztatja, a nemzeti érdekek elsődlegességét, és a térség hagyományának hiteles képviselőjeként próbál mutatkozni, de mindez köszönő viszonyban sincs a minőség forradalmának elveivel. Ebben a politikai rendszerben újra létrejön a nagybirtokrendszer, de ennek irányítása immár nem a közösséghez, hanem a politikai klientúrához tartozó oligarchák kezébe kerül. Az állam korlátozza a piac működését, de ennek legfőbb célja nem a társadalmi vagyon méltányos elosztása, hanem a nemzeti vagyon jelentős részének pártközeli magánszemélyekhez juttatása (Bod 2018; 2019a; 2019b). Az állami bürokrácia megerősíti a szakigazgatást végző középosztályt, de annak elsődleges feladata nem az lesz, hogy – mint az egész közösséget kifejező totalitás – a nemzet érdekeit, értékeit jelenítse meg társadalmi, politikai szerepvállalásában (Németh 1992e; 1992g), hanem hogy a vezető párt uralmát biztosítsa a médiában, a végletesen egyenlőtlen tett gazdasági versenyben és a szakigazgatás egyéb

csatornáin (Jakab–Urbán 2017). Tehát minden jegyében egy olyan politikai hatalom jön létre, amely tagadja a Németh László-féle Kert-Magyarország programjának legfőbb elemeit.

Németh László minőségyszocializmusa tehát kevésbé tudott hatásos politikai alternatívává válni. A társadalom strukturális változásai olyan tendenciákat erősítettek meg, amelyek jórészt felszámolták ezen elképzelés társadalmi feltételeit, és beszűkítették a társadalmi bázisát. A némethi vízió manapság legfeljebb egy jóval szűkebb csoport tájékozódását szolgálhatja. Másfelől mindenki felé nyitott, aki számára az európai műveltség mérce, és aki arra törekszik, hogy a belső megtisztulásával foglalkozzon. Ez képezi ugyanis az alapját annak, hogy etikailag is vállalható módon cselekedjen, és egyúttal alternatívák között autonóm módon választani tudó és választani is akaró személlyé válhasson.

II.

HAJNAL ISTVÁN ÉS ERDEI FERENC
A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉSŐRŐL

A magyar társadalomfejlődés sajátosságai a történeti irodalomban

Hajnal István osztály- és Erdei Ferenc kettős társadalma

A kelet-közép-európai régió, szűkebben pedig a magyar társadalomfejlődés jegeinek megragadása régóta foglalkoztatja a társadalomtörténészeket és a szociológusokat. A nyugati és a keleti társadalomfejlődéstől egyaránt különbséget mutató társadalmi fejlődés megragadására számtalan elmélet született. A modernitás időszakára fókuszáló elemzésemben az erre a korszakra vonatkozó két legnagyobb hatású értelmezést veszem górcső alá. A fejezet elsősorban Hajnal István koncepcióját taglalja, de kitér Erdei Ferenc elképzelésére is. Mivel korábban Erdei társadalomszerkezeti elemzéseit már részletesen vizsgáltam (Bognár 2010a; 2011a), ezúttal Erdei kapcsán csak a Hajnal-féle hatásokat és az ettől való eltéréseket taglalom.

A két szerző munkásságának utóélete nagyon különböző volt. Erdei Ferenc 1942-es, Hajnal István történelem- és társadalomfelfogásáról szóló elemzése (Erdei 1942a) után évtizedeket kell várni, amíg az első tárgyyszerű ismertetések megszületnek az életműről (Irinyi 1962; Lakatos 1982; 1989; 1992; 1993; 1996). Pedig Hajnal történeti korszakokról szóló társadalomelmélete (Hajnal 1939; 1942; 1988; 1993) a legjelentősebb történeti iskolákhoz mérve is az egyik legeredetibb konstrukció, amely a világ „nagy kultúráinak” átalakulásáról, az európai nagy történeti régiókról és a magyarországi polgári fejlődésről egyaránt magyarázatot adott. A Hajnal-féle értelmezés átfogó jellege ellenére szakmai körökben csak lassan vált ismertté. Hajnal István elméletének újrafelfedezésére az 1980-as években kerül sor. A lassan intézményesülő honi társadalomtörténet-írás benne találja meg az egyik legfontosabb előzményét (Halmos 2003; Gyáni 2024). Az egyre nagyobb számban jelentkező társadalomtörténeti munkák zöme azonban kevésbé támaszkodik Hajnal nagyszabású koncepciójára. Sokkal nagyobb hatást gyakorolt viszont Erdei Ferencnek a magyar társadalomfejlődés sajátosságairól szóló elmélete (Erdei 1976), különösen a szociológusokra. Ekképpen egyfajta fordított arányosságról lehet beszélni az utóéletükkel kapcsolatban: míg az elméletileg kevésbé kidolgozott Erdei-féle modell gyorsan a sokat hivatkozott értelmezések közé került, addig a jóval koherensebb és nagyobb ívű Hajnal-életmű sokkal kisebb hatást gyakorolt.

A továbbiakban Hajnalnak a kelet-közép-európai régióra és mindenekelőtt Magyarországra vonatkozó társadalomértelmezését vizsgálom. Ezért az

elemzésnek a középpontjában a történész Hajnal áll, és elsősorban nem társadalomelméletének rekonstrukciója a cél. Egyrészt azt járom körbe, hogy mennyire kapcsolódik Hajnalnak a magyar társadalomfejlődésre vonatkozó értelmezése az elméletéhez: mennyire jelenik meg a magyarországi polgári átalakulás társadalomtörténeti elemzésében az az elméleti koncepció, amely Hajnalt a legjelentősebb történészek közé emelte. Másrészt arra is igyekszem rámutatni, hogy Hajnalnak a magyar polgári átalakulás sajátosságait bemutató társadalomelemzése miképpen befolyásolta Erdei Ferenc elhíresült „kettős társadalom”-felfogását.

A két történész, szociológus közötti hatásokat nem a jól ismert életrajzi adatok (a Hajnal és Erdei közti egyfajta mester-tanítvány kapcsolat) mentén értelmezem, hanem a két szerző szövegeinek elemzése alapján mutatom be Hajnal fontos szerepét az Erdei által megalkotott társadalomfelfogásban. Erdeire annyiban térek ki a fejezet végén, amennyiben a sok szempontból Hajnal elméletén alapuló féle társadalomkoncepciója következetlenségeinek forrásait megjelölöm. Egyik szerző esetében sem tárgyalom az elmélet formálódásának folyamatát;³⁶ ettől csak akkor térek el, ha ez elengedhetetlenül szükséges a történeti koncepciók megértéséhez. Kiindulásként viszont mindenképpen érdemes röviden összefoglalni Hajnal társadalomfelfogását; a közel 15-20 éves formálódásnak hangsúlyozottan csak a végső konklúzióira koncentrálva.³⁷

A forma és az élet – a Hajnal-féle társadalomelmélet jegyei

Hajnal megközelítése a történeti folyamatok általános értelmezésére törekszik, és ezért az eseménytörténet helyett a társadalmat meghatározó nagy struktúrák vizsgálatára vállalkozik. Elmélete azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek alapvetően befolyásolják a társadalmi változás irányát. A szerkezeti összefüggéseket megragadni akaró történelemfelfogása sok vonatkozásban a klasszikus szociológia (vö. Némédi 2005) hagyományához kapcsolódik. Ebből fakad az, hogy az

³⁶ Az Erdei-féle felfogás alakváltozásait a *Népi szociográfia és társadalomtudomány* című kötetben (Bognár 2011a) tárgyaltam. Itt mutattam be, hogy Erdei társadalomszerkezeti elemzése miképp bontakozik ki a paraszttársadalmat vizsgáló szociográfiáiból, és miképp jut el a kéziratosszövegben (Erdei 1976) kifejtett társadalomképig.

³⁷ Hajnal István társadalomelméletének összefoglalásakor elsősorban a következő munkáira támaszkodtam: *Racionális fejlődés és írásbeliség* (Hajnal 1993: 29–65), *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés, A technika fejlődése, Történelem és szociológia, Az európai város kialakulása* (uo. 139–243) és *Az újkor története* (Hajnal 1988). Hajnal társadalomelméletének változása jól nyomon követhető Lakatos László könyvében (Lakatos 1996). Az írásbeliségnek a társadalomfejlődésre gyakorolt hatásával itt nem foglalkozom. Erről a kérdésről lásd részletesebben: Nyíri 1994; 1998; Kondor 2004; 2007; Baráth 2008.

Annales társadalomtörténeti iskola munkássága mellett leginkább a modern társadalmi fejlődéssel foglalkozó szociológusok jelentik számára az elméleti kiindulást. Hajnal nagy tájékozottságot árul el a XIX. század első felének szociológiai előzményeit illetően (mindenekelőtt Comte-ot ismeri jól), olvassa a század végén intézményesülő szociológia legjelentősebb szerzőit (Ferdinand Tönnies, Max Weber, Werner Sombartot és Georg Simmelt), sőt a két világháború közötti időszak szociológiai kutatásait is.

Hajnal társadalomelmélete elsősorban a szociológia két „alapító atyjának”, Émile Durkheimnek és Max Webernek a társadalomképéhez kapcsolódik. Elsősorban Weberrel folytat állandó polémiát, akinek különösen a kapitalizmus létrejöttéről szóló felfogását (Weber 2020) bírálja. Másrészt ő az, aki alapvetően inspirálja a modern kapitalizmus és előzményei felkutatásában. Míg a „megértő szociológia” (Weber 1987) létrehozója a szellemi ellenfél lesz, addig Durkheim a szociológiai kiindulópontot jelenti Hajnal társadalomelmélete számára. Ő is elfogadja a durkheimi elemzési hagyományt a társadalom fogalmával (Durkheim 1978) kapcsolatban. Eszerint a társadalom olyan objektív struktúrával rendelkezik, amely alapvetően különbözik a társadalomban cselekvő egyének tudatstruktúráitól. Ez jelenti Hajnal kiindulását is, és eddig a pontig semmi új-donság nincsen a felfogásában.

Hajnal István megközelítésének elméleti eredetiségét az jelenti, hogy társadalomfogalmában hangsúlyozottan van jelen a történetiség momentuma, hiszen – miként Hajnal érvel – a társadalomszerkezet történeti képződmény.³⁸ Tehát a társadalom működését megérteni és szerkezetét elemezni is csak úgy lehet, ha a történeti formálódására irányítjuk a figyelmet. Erről a Durkheimből táplálkozó megközelítésről és saját nézőpontjáról maga Hajnal írja egy helyütt: „Nem akarok én semmi újat mondani; csak a történelem kapcsán rátéríteni a szociológiát a lényegesre. Mert hiába ismerte fel Durkheim, [...] nincs tapasztalata a történeti szociológiában. Mint ahogyan egy szociológusnak sincs; mindet elvonta a filozófia. – Vagy ökonómiából indultak ki, modern módon. Sosem az élet történeti teljességéből.” (Lakatos 1996: 108.)

A Hajnal által bevont durkheimi megközelítés lényeges eleme a társadalmi struktúra és a társadalmi cselekvő elkülönítése. (Ez következik a társadalom objektív struktúráinak és az egyének tudatstruktúráinak elválasztását megfogalmazó durkheimi kijelentésből.) Hajnalnál ezt a különbségtévest szolgálja a „forma” és az „élet” szétválasztása. „Formán” az objektivációkból felépülő struktúrát érti,

³⁸ E felismerés egyébként Durkheimtől egyáltalán nem idegen, csak a történeti szempont nem kap akkora hangsúlyt elemzéseiben, legalábbis a vallásszociológiai munkássága (Durkheim 2003) előtti korszakban. Miként ez Lakatos László kutatásaiból tudható, ezeket az írásokat azonban Hajnal nem ismerte. Durkheimtől valószínűleg csak *A szociológiai módszer szabályai* című korai művet olvasta (Lakatos 1996: 107).

amely az emberektől függetlenül létezik, és saját törvényei szerint fejlődik. Az „élet” az ő terminológiájában az örök emberit, az állandóan ható erőket, lényegében az ember adott, kortól független pszichés szerkezetét jelenti, amely természetesen magában foglalja a racionalitást is.³⁹ (Hajnal felfogása szerint ilyen módon a racionalitás nem a Nyugat kiváltsága, ahogy azt Weber [2000] feltételezte, hanem olyan örök emberi tulajdonság, amelynek kibontakozása attól függ, hogy az adott kor és társadalom cselekvőinek milyen eszközök, módszerek, technikák állnak rendelkezésre.) A strukturálódás pedig az a folyamat, amelynek során az objektiválódó eredmények rendszerszerű egységbe szerveződnek. Ez az elméleti konstrukció feltételezi a struktúra fogalmának széles körű használatát.

Meglelve a társadalmakat mozgó alapvető struktúrákat, Hajnal e „formák” jellegének megállapítására dolgozza ki az ok- és szokásszerűség fogalmát. Értelmezése szerint a társadalom fejlődése az emberek együttélésének módjaitól függ. Vagyis a mindennapi élet alapvető objektívációs formáit teszi kutatás tárgyává. Szokásszerűsége egy megrögzült viselkedésmintát ért, amelyben a nemzedékek felhalmozott élettapasztalata fejeződik ki. A szokásszerűség fogalmához kapcsolódik az életviszonyok kifejeződése, a társadalom által helyesnek ítélt cselekvések köre is. Az erők szabad versenyének eme korlátozása során az egyén viselkedése, céljai alárendelődnek a közösség hosszú távú céljainak, érdekeinek, hiszen a „társadalmasodás alapja kinek-kinek nemzedéken át megszokott helyzete a szűk helyi viszonyok között, senki azon túl, másnak rovására, nem terjeszkedhetik” (Hajnal 1988: 70). A szokásszerűség esetében az apáról fiúra hagyományozott munka élvez elsőbbséget bármely olyan egyéni cselekvéssel szemben, amelyet nem támogat az állandó társadalmi gyakorlat, a többségileg elfogadott normák. Az okszerűség viszont olyan viszonyrendszert ír le, ahol a társadalmi cselekvés, amelynek céljait és eszközeit az egyén racionális érdekei mozgatják, adott esetben nem veszi figyelembe a szokásszerűség nemzedékről nemzedékre hagyományozott munkáját: amikor az egyén akár a közösségi értékrend megsértésének esélyével is cselekedhet.

³⁹ Az írás ezen részében csak Hajnal társadalomelméletének vázlatos összefoglalása a célom, hogy a társadalomtörténeti elemzését ennek az elméletnek a kontextusában tudjam vizsgálni. Ezért bizonyos pontokon leegyszerűsítésekkel kellett élnem. Így nem térek ki arra, hogy az itt használt definíciók az „életre” és különösen a „társadalmi formákra” nem jelenítik meg teljes egészében Hajnal fogalmainak sokrétű tartalmát.

Az okszerűség és a szokásszerűség társadalmi – az európai nagy történeti régiók

Az itt röviden vázolt elméleti alapvetésből kiindulva bontható ki Hajnal történeti társadalomelemzése, amely azután majd a régióink polgári fejlődéséről mondotakat is meghatározza. Hajnal szavaival élve, a forma, a struktúra megragadása a történetiségben a „nagy történeti kultúrák társadalomüzemének vizsgálatával lehetséges” (Hajnal 1993: 187). Hajnal szerint a nagy kultúrkörök történeti korszakai az ok- vagy a szokásszerűség túlsúlyával jellemezhetőek, előreboctatva, hogy mindkettő jelen van minden társadalomban és egyénben. Az okszerűség által meghatározott társadalomszerkezetet mutatnak ez alapján – talán meglepő módon – a primitív társadalmak és az európai antik társadalmak is.⁴⁰ A szokásszerűség uralkodik a hagyományba zárkózott keleti nagy államokban: Kínában és Indiában.

Míg az Európán kívüli régiók esetében a történeti időben a szokás- vagy az okszerűség dominanciája jellemző, addig e tekintetben Európa folyamatos átalakuláson megy keresztül. Az antik világ bukása után, amikor az okszerűség racionalitása nem működhetett, a „szabadság kis körei” jönnek létre. Ebben az időszakban bontakozhat ki az európai individualizmus bonyolult szerveződése. Ez nagyrészt az antik világ racionalizmusára épül, amennyiben megőrzi az egyének nagyobb önállóságát és a fejlettebb intellektuális technikát. Ebbe illeszkedik be a szolgáltatások kialakult rendjén alapuló hivatásréteg, amely a nyers uralmi helyzet létrejöttét akadályozza meg. Így történhet meg a kézművesség kiválása és a leendő értelmiségiek, a papok és a világiak hivatásrenddé alakulása.

Az egész középkori társadalomszerkezet alapja azonban a társadalom túlnyomó többségét alkotó parasztság, amely speciális helyzeténél fogva az európai hivatásrendiség alapját képezi. A középkorban nem jönnek létre paraszti bér munkát alkalmazó nagyüzemek, helyettük ahány történeti helyzet, annyiféle kondíciót találunk, a szolgáltatások eltérő körét. Hajnal szerint a parasztság e biztosított helyzete a szakszerűség és a hivatások kialakulásának az alapja. A létrejövő városi kultúra ilyen módon nem egyéb, mint a paraszti élet által kidolgozott minták és formák tökéletesített, kifinomult változata. A történeti változás folyamatában, az antik okszerűsége a középkor szokásszerűsége után, a középkor végén a rendiségből ismét osztálytársadalom alakul, de már a szakszerű képzettségen alapuló hivatásokkal. A középkori és mindenekelőtt a paraszti társadalomfejlődésen alapuló társadalmi berendezkedést ez különbözteti meg a korábbi korszaktól. Vagyis az osztálytársadalom modern polgársága és az európai modern

⁴⁰ A primitív társadalmak alaposabb vizsgálata, Claude Lévi-Strauss, Malinowski munkáinak (Lévi-Strauss 2003, Malinowski 1972) ismeretében Hajnal ezeket valószínűleg nem feltétlenül sorolta volna az okszerűség társadalmi közé.

kapitalizmus a középkori, rendies társadalom szöveteire és legfőképpen a parasztság társadalomformáló erejére támaszkodik. Hajnal megfogalmazásában, a „parasztság kultúrképződmény [...] egyedüli alapja minden igazi kultúrfejlődésnek, [...] eredeti nagy kultúrák nem képzelhetők el mély és hosszú paraszti korszak nélkül” (Hajnal 1993: 214).

Az európai nagy régiók modern fejlődése is csak a rendi társadalomfejlődésen keresztül érthető meg. Hajnalnál a régiók polgári társadalmának tipológiája a rendies társadalomszervezet elmélyültsége alapján alakul ki. *Az osztálytársadalom* című tanulmányában így fogalmaz: „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége” (Hajnal 1942: 165). A fejlett Nyugat (ez mindenekelőtt Franciaországot jelenti Hajnalnál) bonyolult történelmi tagozódású. Ennek megfelelően a modern kori társadalomszerkezete is a legmagasabb szintre jutott. A közép-kelet-európai térség (elsősorban Magyarországot és Lengyelországot érti rajta) köztes régióként elmosódó társadalomszervezettel rendelkezik. Értelmezése szerint a polgári társadalom is bizonyos különutasságot mutat, de sok tekintetben közelít a Nyugathoz, csak jóval „ridegebb” társadalomtagozódással. A harmadik területet Kelet-Európa jelenti (Oroszországot és a Balkánt sorolja ide), ahol nyers okszerűség és hatalmi viszonyok uralkodnak.

Az európai társadalomfejlődés – az antik korszaktól a polgári társadalom létrejöttéig tartó – alakulásán illusztrált Hajnal-féle társadalomelmélet meggyőző magyarázatot ad a társadalmi változás okaira. Hajnal historiográfiai jelentősége ezenfelül páratlan a magyar történetírásban: a társadalmi változást a struktúrával, a társadalomszerkezettel magyarázva korábban ismeri fel a „longue durée” jelentőségét (vö. Braudel 1972), mint a század legprogresszívebb történészműhelyének, az Annales-iskolának tagjai.⁴¹ A nagy formátumú elméleti konstrukció azonban néhány problematikus pontot is tartalmaz. A Hajnal-féle hármas felosztás (Nyugat-, Közép-Kelet- és Kelet-Európa) – amely aztán majd Szűcs Jenő számára is a kiindulópontot jelenti (Szűcs 1983) – kimondatlanul is elsősorban a kontinentális területek három nagy régióját jeleníti meg, és Hajnal nem kevés ez irányú erőfeszítése ellenére sem tudja a leggyorsabban iparosodott és polgárosodott társadalmának, Angliának a modern kori fejlődését meggyőzően elhelyezni ebben a hármasban.

Angliában ugyanis Franciaországhoz képest a szokásszerűség kevésbé mély, ezért a középkori talajon kibontakozó kapitalista viszonyok tekintetében is csak perifériának tekinthető Észak-Franciaországhoz képest, amely Hajnalnál azt a centrumot jelenti, ahol a szokásszerű társadalomfejlődés eredetileg kialakul.

⁴¹ Az Annales-iskolánál ez csak a második generációban, a második világháború után válik szemponttá, elsősorban Braudel írásaiban (Braudel 1972; 1985), vagyis közel húsz évvel Hajnal elméletének megszületése után.

Hajnal azzal érvel, hogy Anglia látványos fejlődésének okai és az a tény, hogy Anglia mégis maga mögött hagyja a francia területeket, sőt az ipari fejlődés is innen indul el, a szokásszerűség alacsonyabb fokával magyarázható. Vagyis azzal, hogy a racionalitás lendületesebb fejlődést idézhetett elő, azonban – teszi azonnal hozzá – az így kevésbé megalapozott fejlődés miatt ennek időszakosnak kell lennie, azt az uralmi viszonyok ridegebb formáinak kell jellemeznie, és ebben a térségben gyorsabb visszaesés várható. Nem vagyok azonban meggyőződve arról, hogy az azóta eltelt idő igazolta volna Hajnal állítását, valamint hogy Anglia – a „mélyebb társadalmiság deficitje” miatt – ridegebb társadalomszerkezettel rendelkezne.

Nemcsak Anglia esetében kerülünk azonban gondba, ha bizonyos államokat vagy területeket el akarunk helyezni a Hajnal-féle tipológiában. Ez a probléma fennáll a „központi területeken” kívül eső régióknál is. Hasonlóan a marxista történelemszemlélethez, Hajnal sem talál megoldást az ideáltípustól eltérő régiók elhelyezésére: Európa esetében sem a skandináv területeket, sem a sokáig önálló fejlődést mutató Mediterráneumot (vö. Braudel 1996) nem tudja meggyőzően beilleszteni társadalomfejlődési tipológiájába.

A magyar társadalomfejlődés a Hajnal-féle történeti modellben

A kapitalista munkaszervezet hazáját jelentő Angliának és más, periférikus területek besorolásának kérdésén túl Hajnal konstrukciójának legnagyobb kihívását az jelenti, amikor a honi társadalmasodást kell elhelyezni elméleti keretében. Magyarországnak az európai társadalomfejlődésben elfoglalt helyével Hajnal két különböző időben született írásában foglalkozik. A honfoglalástól a XVI. századig tartó időszak elemzése az 1937-es *Az újkor története* egyik fejezete (Hajnal 1988: 146–160) lesz, a magyar társadalomszerkezet XVIII. századtól a XX. századig történő módosulásait pedig egy 1942-es tanulmányában, *Az osztálytársadalomban* (Hajnal 1942) tárgyalja.⁴² Vizsgálódásom középpontjában az utóbbi mű áll, hiszen Hajnal munkásságából a magyarországi polgári átalakulásról szóló társadalomtörténeti elemzését értelmezem. Hajnal ebben az írásában tesz komoly kísérletet arra, hogy Magyarország polgári átalakulását és modern berendezkedését bemutassa. *Az osztálytársadalom* további jelentőségét

⁴² Az elemzés szempontjából nehézséget okoz, hogy Hajnal életművéből hiányzik a magyarországi társadalomfejlődés lényeges szakaszainak elemzése. Ez különösen azért probléma, mivel az organikus megközelítést képviselő Hajnal felfogását úgy kell rekonstruálni, hogy a polgári társadalom előtti időszakra vonatkozóan nem rendelkezünk Hajnal-féle értelmezéssel. Tanulmányai ugyanis nem tárgyalják a magyar társadalom XVI. és XVIII. század közötti változását, éppen azt a korszakot, amely értelmezése szerint alapvetően meghatározza a modern társadalom szerkezetét.

az adja – hogy másik vizsgált szempontunktól se szakadjunk el –, hogy az ebben a tanulmányban kifejtett álláspont a magyar társadalomfejlődés sajátosságairól Erdei társadalomértelmezését is alapvetően befolyásolja.

Hajnal szerint a polgári átalakulás előtti Magyarországot egészen a rendiség eltörléséig a „nemesi vezetés” jellemezte, és az ezzel együtt járó maradi vezetési stílus, amely aktuális elhatározások alapján döntött a történeti tradicionális formák és a „szakszerűség” érvényesülése helyett. Bekövetkezik ugyan az intellektualizálódás megindulása a középnemességnél (a hivatásrenddé alakulás csíráit Hajnal a XVIII. századra teszi), ami a nyugat-európai fejlődés sajátja, de az alsó társadalomszerkezet viszonyait ez kevésbé érinti. A XVIII. század második felének uralkodói beavatkozása, a felvilágosult abszolutizmus sem képes a történeti formákat elmélyíteni. Sőt, Hajnal értékelése szerint még hátrányosabb helyzetbe hozza a parasztságot, amely szerinte a modern polgári társadalomfejlődés alapja lenne, és amely társadalmi csoport helyzetének alakulása a polgári viszonyok létrejöttékor alapvetően meghatározza a társadalomszerkezet jellegét. A felvilágosult abszolutizmus által hozott okszerűség problémája Hajnal szerint az, hogy lerombolja a méltányos szolgáltatások rendjét a parasztságnál.

Hajnal úgy látja, hogy az üzletiesedő célszerűség kiszorítja a parasztságot a földről, és felhasználható munkaerővé alakítja. A „talajtól elvált élet” szakszerűsítésének további következményeként a rendies társadalomszerkezet helyén elzárkózó érdekcsoportok alakulnak ki a kisvárosokban, a közigazgatásban és a gazdasági életben, létrehozva a munkás és tőkés kibékíthetetlen ellentétét. A potenciális közvetítő réteg, a kisnemesség minden tradíció nélküli okszerűsége nem teszi lehetővé, hogy a parasztság bekapcsolódjék a társadalomba. A polgárosodás is a szakszerűség (értsd: a céhek) keretein kívül indul meg. Az elnagyolt társadalomszervezet következményeként kevésbé elmélyült munka jön létre, ami nagyban elősegíti a tömegmunka korlátlan kialakulását és egy olyan gazdasági szféra születését, ahol a vállalkozó csak a tőke racionalitásának a megtestesítője.

A megfogalmazottak teljes mértékben beilleszthetők Hajnalnak a három nagy régiót taglaló elméleti keretébe. Az értelmezés ugyanis azt a köztes helyzetű társadalomszerkezetet mutatja be, melynek „elmosódottsága” alapvetően megkülönböztethető a nyugat-európai társadalmak elmélyült rendiességen alapuló polgári társadalmától, és amelyet másrésről mégsem a kelet-európai nyers okszerűség és hatalmi viszonyok jellemeznek. Kérdés viszont, hogy a magyar társadalom Hajnal-féle értelmezése – amely aztán Erdei magyar társadalomrajzának értelmezési keretét és egyben annak történeti bizonyítását jelenti – minden vonatkozásban koherens egésznek tekinthető-e.

A nemesség és a polgárság a magyar társadalomban

Az első értelmezendő pont a nemesség *Osztálytársadalomban* olvasható értékelése. Hajnal szerint a nemesség sok tekintetben felelős az elnagyolt történeti tagozódásért, amennyiben tömegjellege folytán lehetetlenné teszi a szakszerű elemek megjelenését a közpályákon. Hajnal etalonja itt is Franciaország, így a francia nemességgel való összehasonlításban bizonyul a magyar nemesség a polgári átalakulás gátjának. Hajnal összevetése azonban nem minden ponton állja meg a helyét, mivel a két társadalom nemessége – a kétségtelenül hasonló rendi helyzeten túl – nagy különbségeket mutat. Alapvető eltérés már az is – és erre Hajnal is rámutat –, hogy amíg a francia nemesség azonnal elvesztette nemességét, ha rangjához nem illő (értsd: polgári) foglalkozást választott, addig Magyarországon nemcsak az értelmiségi pályákon, hanem a kézművesek, kocsmárosok, hajdúk, fuvarosok között is gyakori a nemes. Hajnal értelmezése szerint a nemesek tömegjellege azzal magyarázható, hogy Magyarországon az „aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszerkezet” minden valaha felszínre vetődött elemet megőrzött a kiváltságosok között (Hajnal 1942: 166). Ezzel az értékeléssel egyetérthetünk, azonban ez a francia társadalomfejlődéstől való jelentős eltérésre mutat rá, és nem igazolja a két nemesség összehasonlításának jogosságát. Hiszen a magyar nemesség tagjai sokkal nagyobb számban vannak jelen a társadalomban, és ezért ennek a társadalmi csoportnak az exkluzivitása és társadalmi funkciója sem vethető össze a francia nemességgel. Így nehezen kérhető számon a franciától eltérő társadalmi magatartása.

Ígaza van Hajnalnak, hogy a nemesség nagy száma miatt nehezebben kerülhettek polgári elemek közpályákra, de ezzel együtt sem elhanyagolható jelentőségű a honoráciorok szerepvállalása a szakszerűség magyarországi kialakulásában. Számos közhivatalban ugyanis már a XVIII. század végén polgári származásúak végzik az alsó- és középszintű, szakszerű adminisztráció nagy részét. A XIX. század közepére aztán a honoráciorok és a nemesség közeledésére, részint lassú egybeolvadására is sor kerül. Erre vonatkozik a Hajnal által is kiemelt tény, hogy a társadalomszerkezet módosulásával párhuzamosan a nemesség és az „új képzettség embereinek” összekapcsolódása játszódik le (Hajnal 1942: 171). Hajnal álláspontja azonban nem egyértelmű: a nemességgel kapcsolatos kritikájában maga is hajlik az itt most vele szemben megfogalmazott megközelítés elfogadására, másrészt azonban társadalomtörténeti elemzésének a nemességre vonatkozó részében is konzekvens akar lenni az európai nagy régiók sajátos fejlődéséről szóló felfogásához. Ekképpen ő maga is megállapítja, hogy folyamatosan megtörténik a nemesség és a polgári elemek közötti közeledés, mégis a nemes és polgár szembenállását hangsúlyozza (uo. 165–170).

Némileg elnagyoltnak tekinthető Hajnalnál a polgárosodás folyamatának a bemutatása is. Hajnal itt csak a szabad királyi városok átalakulásával foglalkozik,

s az eddig konzekvensen végigvitt társadalomtörténeti érvelés helyett indokolatlanul nagy hangsúlyt kap a városi politika színtereinek tárgyalása, a városi vezetés antidemokratizmusának taglalása. A városi társadalomszerkezet jellegzetességeit csak a polgárjoggal nem rendelkező rétegeknél mutatja be, ahova a céhes kézművesség nagyobb részét is sorolja. (Hajnal védelmében meg kell említeni, hogy *Az osztálytársadalom* írásakor még nem álltak rendelkezésre a szabad királyi városok esetében a városok politikai történetén túllépő olyan városmonográfiák, amelyekre támaszkodhatott volna.) Ellentmondásos azonban a polgárjoggal nem rendelkezők társadalmi szerepéről adott értékelése is. Egyrészt azt állítja, hogy ezek a csoportok a polgári fejlődés motorjai („A magyar városok új lendülete [...] a régi várospolgárság keretein kívül indult meg” [Hajnal 1942: 176]); másrészt e rétegek elemzésekor meggyőzően érvel amellett, hogy teljes mértékben alkalmatlanok e funkció betöltésére.

Hajnal nem tulajdonított jelentőséget a mezővárosi fejlődésnek sem, ahol – a „polgári rend” keretein kívül – szintén megindul egy polgárosodási folyamat. Úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben Erdeivel rokon az álláspontja, amennyiben a mezővárosi fejlődést kizárólag az alföldi településekhez kapcsolja.⁴³ Így történhet az, hogy az alföldi típustól jelentősen eltérő dunántúli mezővárosokat, amelyek polgári funkciókat betöltő társadalmi csoportok lakhelyeül szolgáltak, nem is tárgyalja.⁴⁴ Ezért aztán a szabad királyi városok mellett egyre dinamikusabban fejlődő mezővárosok nem kerülnek be a magyar társadalom szerkezetének Hajnal-féle elemzésébe.

A zsidóság és a városi társadalomfejlődés

Az elméleti konstrukció premisszái határozzák meg Hajnal értékelését a zsidóság társadalmi szerepéről. *Az európai város kialakulása* című 1941-es írása (Hajnal 1993: 139–243) szerint „a zsidóságnak semmi szerepe a nyugati város szakszerű szervezetének kialakításában. Félig-meddig önkéntes elzárkózása az orientális intellektualizmus következménye; nincs érzéke a dolgoknak mélyebb, társadalmiasabb kezelésére” (uo. 236). Hajnal szerint a magyarországi városfejlődésben sem mutatható ki a zsidóság szakszerűséget hozó szerepe. Tevékenységüket mindössze a kereskedelem kapcsán tárgyalja; itt is kiemelve, hogy a zsidó felülreprezentáltságot mutató hálókereskedelem és a XIX. század első felének

⁴³ Erdei megközelítésének sajátossága, hogy ő ehhez az alföldi mezővárostípushoz egy parasztpolgárosodási fejlődést kapcsol (Erdei 1939), amelyet nem találunk Hajnalnál.

⁴⁴ Ennek a típusnak az elemzését lásd Benda Gyula ez irányú munkáiban: Benda 2002; 2006. Másrészt a dunántúli városfejlődés jegyeiről és az ottani dzsentriknek a polgárosodásban betöltött (hangsúlyozottan nem a dzsentrisztereotípiákat alátámasztó) szerepéről lásd: Bognár 2002.

nagykereskedelme a szakmunka megkerülésével tud haszonra szert tenni. A zsidóság 1805-ös céhalapítási jogát is a céhek szakmunkát nevelő, társadalmiasan szabályozó üzemének a végnapjaiként szemléli. A dualizmus idején kialakuló kapitalizmust pedig sok tekintetben a zsidóság „csupán kalkulációval dolgozó szakszerűségéhez” köti. A „társadalomban addig idegen elemek” gazdasági szférájaként jelöli ki a magyarországi kapitalista üzemeket, és az osztályharcos szociáldemokrácia magyarországi meghonosodását is a zsidósághoz kapcsolja. Érvelése szerint a zsidóság olyan érdekképviselői szervet hoz létre – szemben a Nyugattal –, amely nem a céhes szerveződésből nő ki. Mindezeket az állításokat szokás úgy értékelni, mint a Hajnal társadalomelméletéből nem feltétlenül következő antipátiájának a jeleit.⁴⁵

Valójában a Hajnallal szembeni kritika ezen a ponton nem állja meg a helyét, és egyáltalán nem állítható, hogy akár aktuálpolitikai hatások (a szélsőjobboldal korabeli előretörése) vagy mélyebben gyökerező előítélet alakították volna ki Hajnal értékelését.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy a céheknek a hivatásrend kialakulása szempontjából különös fontosságot tulajdonító Hajnal-féle elmélet minden olyan szervezési elv értékét, amely a hagyományos céhszervezeteken kívül jön létre (természetesen ilyenek voltak a céhekbe fel nem vett zsidók munkaszervezetei is), már önmagában is kérdéssé teszi. A céhen kívüli termelési formákban Hajnal ugyanis a szakmunka megkerülését látja, és nem veszi észre a zsidóság pénzkezelés terén mutatott elvitathatatlan szakszerűségét.⁴⁷ Hajnal minden bizonnyal azért érzéketlen a zsidóság pénzkezelés során elsajátított szakszerűségével szemben, mert ez a szakszerűség nem az elméletben különös jelentőséget kapó szokásszerűségből bontakozik ki, hanem a „racionalitásból”. A zsidóság, mint a középkori szakszerű fejlődésből kiszorított társadalmi csoport, Hajnal szerint tehát csak azt a racionalitást tudja képviselni, amelyet nem korlátoznak a kalkulálható haszonszerzésben a méltányos viszonyok. Mivel a magyarországi kapitalizmus ezen szilárd társadalmiság kikerülésével jön létre, a zsidóság nagyon sikeres tud lenni az új viszonyok között: de ez a racionalitás Hajnal felfogása szerint a méltányos

⁴⁵ Lásd Glatz Ferenc értékelését (Hajnal 1993: 207).

⁴⁶ Az aktuálpolitizálás veszélyeire a zsidóság társadalomtörténeti szerepének megítélésében maga Hajnal hívja fel a figyelmet. *Az európai város kialakulása* című munkája kapcsán írja Domanovszkynak: „Nem kellene e sorozatba politikát engedni, de a dolgokat lehet mégis a mai problémákon keresztül a közönséggel elevebben megértetni. Mindenesetre nálam lehetetlen egy mellékes vágás nélkül a zsidóságra elintézni a város témát, és erősen a kapitalisztikus-szabadverseny elmélet ellen foglalkozni állást” (Hajnal 1993: 207).

⁴⁷ A kapitalizmus létrejöttének okait és a zsidóságnak ebben az átalakulási folyamatban betöltött szerepét vizsgálva Max Weber hasonló álláspontra jut, mint Hajnal. Weber is – szemben kortársaival, mindenekelőtt Werner Sombarttal (Sombart 1911) – azt állítja, hogy a zsidóságnak nem volt jelentős szerepe a modern kapitalizmus kialakulásában. Weber azonban ezen túl kiemeli a zsidóság szakszerűségét a pénzkezelésben, mint prekapitalista formát (Weber 1979: 279–293).

szükségletek alapján működő társadalmi viszonyrendszer ellen hat, és éppen az ezen alapuló társadalomszerkezet megszűnését segíti elő.⁴⁸

Hajnalnak a zsidóság szerepéről szóló értékelése tehát társadalomelméleti építkezéséből következik, és nem valamiféle, politika által kondicionált ellenérzésről tanúskodik. A kapitalista városfejlődésről írottak azonban olyan kérdéseket is felvetnek, amelyek némileg túlmutatnak az elméleti keretből fakadó vakfoltokon. Hajnal több helyütt hangsúlyozza a tőke és a tömegmunka aránytalan szerepét az elmélyült, szokásszerű munkához képest, mint a magyarországi tőkés átalakulás jellemzőjét. Ezzel ugyan elsősorban a történelmileg kialakult, mély munkaszervezetek hiányára akarja felhívni a figyelmet, mégsem állítható azonban, hogy a magyar kapitalizmus a tömegmunka nagy arányával lenne jellemezhető. Elég talán a század elején alkotó Leopold Lajos *Színlelt kapitalizmus* című tanulmányára (Leopold 1988) utalni, ahol a magyarországi kapitalizmuskritika éppen a tőke és leginkább a tömegmunka hiányát emeli ki; ebben látva többek között a magyar kapitalista fejlődés különösségét. Úgy tűnik, hogy ezen a ponton Hajnal a szakképzetlenek (főként nők) 1930-as évek nagyarányú munkaerő-beáramlását vetíti vissza a dualizmus idejére. (Itt is meg kell jegyezni, hogy az ez irányú tanulmányok [pl. Rézler 1945] eredményei még nem álltak Hajnal rendelkezésére.)

Hajnal negatív ítéletét alapvetően meghatározza az is, hogy Magyarországon – eltérően a Nyugattól – nem a tönkrement kisipar alkalmazottai kerülnek be a gyáriparba, hanem külföldi szakmunkásokból, illetve parasztokból tevődik össze a munkásság. Nem játszódik le a kisipar lassú elhalása sem, sőt – ellentétes tendenciaként – a nagyüzemi termeléssel együtt növekszik a szerepe. Így aztán sokkal kevésbé létezik átjárás a két terület között, vagyis a céhes szakszerűségnek nincs kontinuitása a létrejövő kapitalista nagyüzemmel, ami a Hajnal-féle organikus társadalomfejlődés ellen hat. Hajnal azonban a céhes eredetű kisiparban sem lel szakszerűséget, mondván, hogy itt nem a „szakszerűségek változatos egybe illeszkedése” figyelhető meg, hiszen a XVIII. század végére a céh már nem képvisel feltétlenül magasabb szakértelmet, mint a céhen kívüli kontárok. Hajnal felrója továbbá a kisiparnak azt is, hogy nem tudja megőrizni a függetlenségét a vállalkozó tőkével szemben. Azonban mind a céhek szakmai monopóliumának megszűnése, mind a kisiparnak a gyáripartól és a nagykereskedelemtől való függése megfigyelhető Nyugat-Európa kapitalista átalakulása során is, és ezért nehezen tekinthető a magyar társadalomfejlődés specifikumának.

⁴⁸ A weberi cselekvéstípusok (Weber 1987) szerint a Hajnal-féle organikus társadalomfejlődés során létrejött szakszerűséget talán az értékracionális cselekvéssel lehetne jellemezni, míg itt a zsidósághoz kapcsolt, de tágabban értelmezve minden organikus fejlődésen kívül kialakuló cselekvésstratégiát a célracionális cselekvéssel.

A polgári társadalom Hajnal-féle interpretációja

Némileg tendenciózusnak érzem Hajnal értelmezését a kibontakozó kapitalista termelési viszonyok okozta társadalmi konfliktusok tekintetében is. *Az osztály-társadalomban* a munkások és kapitalisták ellentétét nem a kapitalista berendezkedéssel együtt járó jelenségnek tartja, hanem a helyi, elnagyoltabb társadalomfejlődés eredményének tekinti. Ebből az következne, mintha Nyugat-Európa mentes lenne az ilyen társadalmi konfliktusoktól. Valójában azonban inkább fordított a helyzet: Magyarországon jóval kevesebb társadalmi konfliktus eredeztethető a tőkések és a munkások viszonyából, mint Nyugaton, különösen Angliában. Itt ugyan Hajnal nem feltétlenül következtet az egyes régiók értékelésében, de társadalomtörténeti nézőpontja mentén lehetne értelmezni a jelenséget. Felfogása szerint ugyanis a magyarországi munkásság nem egy szerves, több évszázados szakmunka elmélyülésének eredményeképpen jön létre, így valójában „nem annyira társadalomszervezet, mint a munkaerő halmaza” (Hajnal 1942: 194). Ennek következtében aztán a munkásságot nem a társadalomszervezet alapvető csoportjaihoz sorolja, hanem ebbe a szervezetiségbe félig-meddig belenövő társadalmi rétegeként ábrázolja. Így a munkások és tőkések közötti konfliktusok elsősorban a munkaszervezésből fakadnak, amelyek ugyan „fanatikus elvi ellentétet” szülhetnek, de nem érintik az egész társadalom szerkezetét.

A Hajnal-féle társadalomelmélet kétségtelen erőnyei ellenére kérdéseket vet fel az 1848-as eseményekről adott értékelése. A kisnemesek vezetett forradalomban az okszerűség győzelmét, az organikus társadalomfejlődés végét látja. Ebből a helyzetértelmezésből azonban az következik, mintha itt a társadalom fejlődése – amelyet Hajnal szerint az egyéni tudattól független nagy társadalmi struktúrák alakítanak – egy politikai esemény folytán zsákutcába kerülne. Hol szerepel viszont az elméletben a politikum társadalmasodást determináló szerepe? Hajnal írásai nem érintik ezt a kérdést, pedig ennek a fejlődéstörténetnek a továbbgondolása igen gyümölcsöző lehetne, és talán nem teljesen idegen a felfogásától sem. Legalábbis annyiban nem, hogy a politikum bekapcsolható lenne a Nyugat-Európán kívüli régiók Hajnal-féle társadalomelemzésébe is.

Itt hangsúlyozottan nem a Hajnal által ideálisként leírt nyugati területek elemzésére gondolok, mert például Franciaország esetében a politikum társadalmasodást determináló szerepének a beemelése kétségtelenül a társadalomelmélet koherenciáját ásná alá. Azokon a területeken viszont, amelyeket elmosódottabb társadalomszervezet, kevésbé elmélyült munka jellemez, és amelyek a nyugati fejlődés függvényeként alakulnak, ott a politikai akarat társadalomformáló ereje adott esetben meghatározó is lehet. Annál is inkább, mert ezeket a társadalmakat sokkal inkább kényszeríti a nyugati központtól jövő kihívás. Ez a hatásmechanizmus pedig mindig nagyobb teret enged a politikai akaratképzésnek,

mint a társadalmi reform eszközének. Úgy tűnik, hogy Magyarországon is ez a folyamat játszódott le: a 48-as forradalom után ugyanis az autochton fejlődéssel szemben az abszolutista monarchia modernizáló elitje sokban meghatározza a magyarországi polgári átalakulást.

A Hajnal-féle társadalomelmélet központi helyén található a parasztság társadalomformáló szerepe. A parasztkérdés itt is – és mint majd látjuk, Erdeinél is – kiemelten szerepel, de nem elméleti problémák nélkül. Hajnalnál a felvilágosult abszolutizmus hozta reformok a méltányos szükségletek alapján működő társadalmi viszonyrendszer lebontójaként jelennek meg. Az így létrejövő, okszerűvé váló termelés üzletiesedő célszerűsége aztán szabadon igénybe vehető munkaerővé degradálja a parasztot. A felvilágosult abszolutizmus értékelése kapcsán Hajnal erősen eltér a történeti kánontól. Hiszen a századforduló polgári radikalizától, Acsády Ignáctól (Acsády 1906) Szabó Istvánig (Szabó 1940) a felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájában egyértelműen az uralkodói parasztvédelmet látták, amely a földesúri túlkapásokkal szemben nyújtott védelmet, és amely talán éppen a „méltányos szükségletek alapján működő társadalmi viszonyrendszer” (Hajnal 1942: 184) deficitjét egyenlítette ki.⁴⁹

Ha azonban elfogadjuk Hajnal gondolatmenetét, amelyben az állami beavatkozás a kvázitársadalmasodás lebontója volt, akkor a következő probléma merül fel: ha minden hiányossága ellenére a beavatkozás előtt a szokásszerűség uralkodott, akkor hogyan lehet a jogi szabályozás olyan hatású, hogy ezzel tartós változást idéz elő, és az organikus társadalom jellegét alapvetően befolyásolja? Vagyis Hajnal itt implicite azzal érvel, hogy a politikai akarat alapvetően meghatározza a társadalomszerkezet átalakulását. Ezzel viszont ugyanaz a gond, mint Hajnal 1848-ról adott értékelésével: a politikum társadalmat alakító erejét kellene elsődleges magyarázóelvnek tekinteni, ami viszont a nyugat-európai fejlődés elemzése során megfogalmazott elméleti konstrukcióval kerülne ellentmondásba. Persze itt is lehetséges, hogy Hajnal helyett az általa felépített társadalomelmélet alapján oldjuk fel az ellentmondást. Ennek alapján úgy lehet konzekvens az érvelés, hogy egyrészt a paraszti társadalom Nyugat-Európához mérten sekélyebb szokásszerűsége és kevésbé szilárd társadalmisága, másrészt a felvilágosult abszolutizmus racionalizmusának együttes hatása vezet az Erdei által is érzékletesen bemutatott (Erdi 1937; 1938) válsághoz.

A Hajnal-művek elemzését összegezve úgy látom, hogy Hajnal – kétségtelenül páratlan – elméleti konstrukcióját húzza rá társadalomtörténeti elemzésekor egy konkrétan vizsgált terület, jelen esetben a magyar polgári átalakulás értelmezésére. Deduktív módszerének megfelelően az elméleti kerethez keresi meg az érvrendszert.

⁴⁹ Szabó István kevésbé értékeli pozitívan a felvilágosult abszolutizmus intézkedéseit, mivel a beavatkozás dilettantizmusát is kiemeli, de a parasztvédelmet ő sem vonja kétségbe.

Jól érzékelhetően az elméleti konstrukció folyományaiból indul ki, hogy a magyar társadalomszerkezet jellegzetességeit megragadja, még akkor is, ha ez sok esetben következtetlenségeket okoz a társadalomrajzban, vagy a történeti tényszerűség sínyli meg a szerző „elméleti következtetességét”. Ez a megállapítás nem jelenti azonban azt, hogy Hajnal történetírói teljesítménye egyszerűen elintézhető lenne azzal, hogy tetszetős elmélethez sikerületlen társadalomtörténeti elemzés párosul. Az értelmezésében kimutatott egyenlenségek sokszor magából a konstrukcióból kiindulva feloldhatók, miként erre többször kísérletet is tettem. Az azóta felkutatott tényanyagok is sikeresen beilleszthetők Hajnal társadalomelemzésébe. Ezért úgy gondolom, hogy szemléletének hiányosságai ellenére most is a magyar polgári átalakulás egyik legplauzibilisebb értelmezése, és alkalmas arra, hogy a korszakra vonatkozó újabb megközelítések kiindulópontja legyen.

Hogy itt most mégis a Hajnal-féle társadalomrajz hiányosságait emeltem ki, annak Erdei elméletének formálódása szempontjából is jelentősége van. Hiszen a Hajnallal szembeni kritikát nemcsak a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak leírása motiválta, hanem hogy Erdei „kettős társadalmának” kérdésköréhez is közelebb jussunk. Erdei ugyanis épp azt tekintette Hajnal legfőbb erényének, hogy őt a „történeti kutatásai tették szociológussá”. Az ő számára tehát – folytatja Erdei – „nem példák és bizonyítékok a történeti tények bizonyos szociológiai felismerések igazolására, hanem fordítva” (Erdei 1942a: 485). Ennek ismeretében viszont már egyáltalán nem meglepő, hogy a fentiekben elemzett problematikusságok Hajnal társadalomelemzésében teljes mértékben reflektálatlanul maradnak Erdeinél.

A paraszttársadalom Erdei-féle értelmezése

Ezzel együtt is sok párhuzam van Hajnal és Erdei megközelítése között. Mindkettőjük társadalomképe a parasztság kitüntetett szerepét hangsúlyozza. Különbség, hogy elméletük formálódásának más-más pontján jutnak el a parasztság jelentőségének a kiemeléséhez az európai társadalmi átalakulás, a rendi társadalomból a modern társadalomig tartó folyamat megértésében. Hajnal esetében a húszas években elkezdődő társadalomelméleti és történeti vizsgálódás végpontján nyeri el a parasztság meghatározó helyét. Erdei pedig éppen ellenkezőleg, a parasztságot szociográfiai munkáinak kezdete óta a társadalom legfontosabb egységének tekinti; már akkor is, amikor még az egész társadalomszerkezet elemzésére nem is tesz kísérletet (Erdei 1931; 1932; 1934; 1935a; 1935b; 1936). Így aztán a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki Erdei társadalomkonceptiója és egyúttal politikai állásfoglalása is.

A parasztsághoz való eljutás eltérő útjai különböző elméleti pályákat is kirajzolnak. Hajnal egy koherens elméleti építkezés eredményeként helyezi a parasztságot az elmélet középpontjába. Erdei pedig a parasztság társadalmi helyzetéből indul ki, és egész szociográfus munkássága alatt hangsúlyozottan a politikai cselekvés stratégiáit keresi.⁵⁰ Ennek az elképzelésnek legfőbb sarokköve a paraszti társadalmat középpontba állító társadalmi reform lesz, amely egy, a parasztságon alapuló új berendezkedést kíván kialakítani. Erdei ekképpen egy olyan harmadikutas koncepciót fogalmaz meg, amely nem csupán a magyar társadalomfejlődés sajátosságait igyekszik megragadni, hanem egyúttal a parasztságra alapozott átfogó társadalompolitikát akar megvalósítani. Ezzel sokban osztozik Szabó Dezső elképzelésével, aki először fogalmazza meg a parasztság felemelésének programját és a társadalom radikális átalakításának politikai elképzelését.⁵¹ Vagyis Erdei már szándékában is „tudományon túli” szempontokat érvényesít, ami előrevetíti az elméleti keret problémáit.

Amikor Erdei a paraszti társadalom kérdését szélesebb összefüggésbe helyezi, akkor ütközik bele a parasztságon kívüli társadalmi folyamatok megragadásának problémájába. Az első átfogóbb elemzéseinek (Erdei 1938; 1939; 1940) kidolgozatlan társadalomszemléletével azonban alapvetően nem tudta sikeresen megragadni a magyar társadalomfejlődés sajátosságait.⁵² Több tényező (a népi szociográfia mozgalmának felbomlása, Erdeinek a tudományosabb elemzésekhez fordulása és a Hajnal-tanítvány, Majláth Jolán megismerése) vezet el ahhoz, hogy Erdei a jóval megalapozottabb Hajnal-féle elméleti modell irányába tájékozódik. A negyvenes évek elejének szakszerűbb munkáiban immár Hajnal elméletét használja fel azzal a céllal, hogy a Hajnal-féle társadalomelmélet és -történet saját konstrukciójának tudományosságát és a társadalomrajz érvényességét erősítse.

A magyar paraszttársadalomban (Erdei 1941), *a Magyar tanyákban* (Erdei 1942b), *A paraszti társadalomban* (Erdei 1943a) és a kéziratok szövegben (Erdei 1976) egyaránt visszaköszönnek a Hajnal-féle elemzés szempontjai. Ezek a társadalomértelmezések Hajnal egyértelmű hatását mutatják. Erdei ekkorra már úgy érvel, hogy a parasztság sikeres társadalmi integrációja csak egy olyan társadalmi rendben képzelhető el, ahol a nyers gazdasági és hatalmi érdekek érvényesülése helyett „egy kölcsönös összeilleszkedésen, kompromisszumokon és munkamegosztáson alapuló formaképződés” (Erdei 1941: 19) indult meg.

⁵⁰ Ezen a pontos is érdemes arra az Erdei-féle politikusi alapállásra utalni, amelyben már a pályája legelején világossá teszi, hogy miért fontos számára a társadalom jegyeinek a feltérképezése: „Változtatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát, és a közgazdaságtant tanulom” (Erdei 1984b).

⁵¹ A két szerző szemlélete közötti párhuzamokról és Szabó Dezsőnek Erdeire (és részint Bibó Istvánra) gyakorolt hatásáról lásd: Bognár 2011b; 2001c; 2001d.

⁵² E korszak társadalomelemzéseinek problematikus voltára több tanulmányban (Bognár 2005a; 2005b; 2005c; 2006a; 2006b) is rámutattam.

Vagyis nemcsak perspektívája, hanem megfogalmazásai is a Hajnal történelem-szemléletét tükrözik.

A magyar paraszttársadalomban is ezt az elméleti keretet használva, a magyar parasztság – Hajnalnál csak nagy vonalakban tárgyalt (Hajnal 1988: 146–160) – történeti átalakulását követi nyomon. Erdei itt azt fejt ki – egyértelműen Hajnal írásainak hatására –, hogy a megkésetttség miatt Magyarországon rövidebb ideig tartott a kiformalódás időszaka, ami azt eredményezte, hogy felszínesebb lett a paraszti „formaképződés”. Emellett a korábbi társadalmi szerkezet elemei sem tűntek el teljesen. Mivel a társadalmi átalakulást – szemben a Nyugattal – nem a társadalom belső fejlődése hívta életre, a hűbéri-rendi formaképződés mélysége nem érte el a nyugati társadalmakét. Erdei itt amellet érvel, hogy a nomád korból fennmaradt nemzetiségi hagyományoknak megfelelően a parasztság nem a társadalmon belül, hanem alatta építette ki saját rendjét. A magyar nemesi rend pedig egy széles, minden szabadot magában foglaló társadalmat hozott létre, amely mint „nemzet” magát tartotta a társadalom egészének.

A magyar társadalomfejlődésben konzerválódott a nemesi rend túlfejlettsége és a parasztság „túlmerevültsége”. A polgári gazdaságszervezet kialakulásával átalakult ugyan az élet technikai kerete, de a rendi formák érvénye nem semmisült meg, mivel a nemesség utóda, az úri középosztály és a birtokosság sokat megőrzött még a korábbi formákból. A magyar társadalom így – ismét szemben a Nyugattal – nem egyetlen társadalmi üzem, „hanem olyan polgári szerkezet, amelynek üzemét rendi formák akadályozzák meg”. A leírtakból kilálglik, hogy – lévén itt még nagyban Hajnalra támaszkodó munkáról van szó – Erdei még nem beszél kettős társadalomról. Erdei társadalomszerkezet-értelmezése *A magyar paraszttársadalomban* és legjobban sikerült munkájában, *A paraszti társadalomban* még beleilleszthető a Hajnal-féle felfogásba. Erdei ugyanis mozaikszerű foltokról beszél a társadalomban: modern és tradicionális rétegek nehezen körülírható csoportosulásáról, amelyek azonban nem különülnek el két, határozottan szétváló társadalomszerkezetben.

A politikum hatása Erdei kettős társadalmára

Hajnal történeti elemzésének meghatározó jelenléte lehetővé tette Erdei számára, hogy elvégezhesse a magyar társadalomfejlődés valóban történeti elemzését. A Hajnal-modell alapján megérthetővé vált az ezeréves társadalmi átalakulás lényege és a parasztságnak e folyamatban betöltött szerepe. Erdeit azonban nemcsak a magyar társadalomfejlődés jegyeinek megragadása foglalkoztatja, hanem az is, hogy miként lehet a társadalomrajzot a politikai cselekvés eszközévé tenni. Ekképpen a kérdés erre az időszakra az lesz, hogy a társadalomtudósi vagy

a politikusi ambíciók fogják-e meghatározni későbbi elemzéseit. Vagyis a személyes politikai elképzeléseitől független társadalomtudományos szövegekre fókuszál-e, vagy a Hajnal-féle szemlélet jelentette kitérő után újra a politikum dominanciáját elfogadva, inkább politikai elemzéseket készít, amelyek az elnyomott társadalmi csoportok felszabadítását hirdetik. Az 1943-as év kül- és belpolitikai eseményei sürgetik Erdei számára a dilemma eldöntését. *A paraszti társadalom* remek elemzése egyik válasza erre a kérdésre.

A politikai események azonban másféle válaszadás irányába mozdítják el őt. Ekkorra már túl vagyunk a szociográfusok perén és a Márciusi Front szárnybontogatásán (vö. Bartha 2022), majd gyors kudarcán is. Ezek a kísérletek nem hozzák meg az Erdei által hön áhított politikai áttörést. Hajnal felfogásáról is kiderül Erdei számára, hogy koherens társadalomelmélet ugyan, de a parasztság felemelésének politikai programját nem tudja elősegíteni. Ezek a tényezők egy olyan társadalomszemlélet felé viszik Erdeit, amely egyúttal politikai megoldást is kínál. Ezzel magyarázható leginkább Erdei távolodása Hajnal felfogásától, és ezzel hozható összefüggésbe, hogy egyre inkább a marxista történelemszemlélet fontosságát kezdi hangsúlyozni a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak megragadásában.⁵³

A történelmi materializmus hatása abban mutatkozik meg, hogy Erdei több kísérletet tesz arra, hogy a polgári társadalmat a marxista osztályelmélet alapján jellemezze. Ez a modell keveredik majd a Hajnal-féle társadalomelmélettel. Erdei szándéka ekkor az, hogy a kettő ötvöztetésével olyan egységes szemléletet alakítson ki, amely a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak megragadásán túl az alsóbb társadalmi rétegek, mindenekelőtt a parasztság társadalmi felemelkedésének elméleti támasza is lehet. Az Erdei-féle megoldás magában foglalja a politikai cselekvés lehetőségét is, ami óvatosabb változatban Hajnalnál is szerepel. *Az európai város kialakulása* című tanulmányát a következő mondattal zárja: „Talán ott van a remény a megújulásra, elmélyülésre, ahol, mint szélsőbb Közép-Európában, nem emésztette még fel teljesen a város saját természetes alapjait, a vidék paraszttársadalmát?” (Hajnal 1993: 241) Erdeinél eltűnik a kérdőjel, és azt vallja, hogy ezekben a földművelő társadalmakban még van kibontakozási lehetőségük azoknak az individualista kereteknek, amelyeket a nyugat-európai városi társadalom kifejlesztett, és amelyek azonban ott már válságba kerültek.

Erdei részint Hajnal elméletéből építkező, részint a történelmi materializmusra hivatkozó felfogásának kifejtésére majd az 1943-as szárszói beszédben (Erdei 1943b) és a hagyatékából előkerült *A magyar társadalom a két háború*

⁵³ Némi elmozdulás a történelmi materializmus irányába Hajnalnál is fellelhető a későbbi írásaiban, *Az új történelemszemlélet* és *Az első gépek* (Hajnal 1993: 395–410, 453–472) című munkákban.

között című tanulmányban kerül sor.⁵⁴ A két osztályszerkezet-elemzésben nyomon követhető a történelmi materialista osztályhelyzet és a Hajnaltól eredeztethető társadalmi állapot kategóriája. A társadalmi térben elkülönülő három szerkezetet (történelmi nemzeti társadalom, modern polgári társadalom és a parasztság) ezzel a kettős elmélettel próbálja Erdei megragadni, ami számos következetlenséget okoz. A szárszói beszéde elméleti kiindulópontjaként például azt fogalmazza meg, hogy a gazdasági erővel jellemzett osztályhelyzet és a társadalmi formák egyaránt alakítják minden korszakban a társadalmi viszonyokat, hol az egyik, hol a másik túlsúlyával. *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmány⁵⁵ elméleti bevezetőjében azonban a modern polgári társadalmakat – marxista hatásra – kizárólag osztályhelyzetek alapján írja le. Majd pedig a konkrét elemzésben visszaállítja az eredetileg megfogalmazott tézist, vagyis az osztályhelyzet és a társadalmi forma együttes alakító hatásáról szóló nézetét (Nagy 1993b).

Ennek az elméleti egyenletlenségnek okát Némedi Dénes abban látta, hogy Erdei nem végezte el a gazdaság és társadalom megkülönböztetésének fogalmi kimunkálását (Némedi 1978). Tegyük ehhez hozzá, hogy a társadalmi forma és az osztályhelyzet kettős használata az elméletben a Hajnal-féle és a marxista megközelítés sikeresetlen összeegyeztetéséből adódik. E kétféle társadalomelmélet ugyanis más terminológiával jelöl olyan teljesen szét nem választható jelenségeket, amelyek Erdei elemzésében ellentétként jelennek meg. Erről van szó a Hajnal-féle társadalmi forma és a marxi osztályhelyzet kategóriájánál is. A társadalmi forma azt az objektivációkból felépülő struktúrát jelenti, melynek létrejöttében a gazdaságnak meghatározó szerepe van. Az osztályhelyzetnél is a gazdasági pozíció jelöli ki elsődlegesen az osztályokhoz tartozást. Erdei kettős terminológiája tehát nem tudja feloldani ezt a fogalmi átfedést. (Nem beszélve arról, hogy a marxista társadalomelmélet számára eleve problematikus egy kettős

⁵⁴ Ezen a ponton vitatkozom azzal az értelmezéssel, amely szerint a marxista hatás már az 1930-as évektől felerősödött volna Erdei társadalomelméletében (vö. Némedi 1985: 158–178). Véleményem szerint ebben az időszakban, amit a marxista elmélethez közelítésnek értelmeznek, az csupán a Lenin-olvasmányok (Erdei 1979: 23–113; 1988: 69–70, 72–75) Erdei társadalomelméletét nem érintő hatása. A lenini művek eredményeképpen Erdei ekkor azt gondolta végig, hogy milyen módon lehet a parasztságból kiindulva eljutni a szocializmusig. Ez a Marxnál nem szereplő megközelítés elsősorban a politikai cselekvés stratégiáira vonatkozik, és nem a társadalomrajz elméleti megalapozására. Némedi továbbá arra hivatkozik, hogy Erdei a paraszti létforma ideáltipikus megfogalmazását, a tanyarendszert is csak valamiféle szocialisztikus gazdaságban tudta elképzelni. A tanyarendszer leírása azonban inkább csak utópisztikusnak tekinthető, semmi esetre sincs szocialisztikus utópiáról szó. Erdei ugyanis itt egy olyan harmadikutas koncepciót vázol fel, amely az önálló parasztgazdaságok rendszerén alapulna (vö. Bognár 2006b).

⁵⁵ Halmos Károly kutatásainak köszönhetően időközben ismertté vált ennek a munkának egy újabb, a paraszttársadalmat tárgyaló része is (Erdei 2010). Lásd erről részletesebben: Halmos 2010a. Sőt azóta Kövér György megalálta az egész kéziratban maradt szöveget is (Kövé 2024).

struktúrában való gondolkodás, mivel a marxista történetírás minden történeti korszakban jellemző termelési módról beszél; tehát az olyan átmeneti társadalmakat, amilyenről Erdei is ír, eleve nem tudja jól megjeleníteni.)

Jól mutatják a két elméleti megközelítés közti őrlődést a Hajnal formaképződés-fogalmának használatából következő problémák is. Ahogy erre Némédi is rámutatott, ez a fogalom egy kultúrkritikai értékmozzanatot hordoz magában. Hajnalhoz hasonlóan a prekapitalista társadalmakat ennek alapján magasabb rendűnek kellene tekintenie, mint a polgári berendezkedést. Erdei azonban a történelmi materializmushoz közeledve nem helyezkedhetett ilyen álláspontra. Helyzetét bonyolítja, hogy ebben a modellben a társadalom alá szorult parasztságot is el kell helyeznie. A parasztság társadalom alatti helyzete egyébként már önmagában is problematikus, mivel ez kizárja a sok tekintetben kiindulópontként szereplő Hajnal-féle megközelítést: egy társadalom alatti csoport ugyanis a konstrukcióból adódóan nem lehet képes a társadalmi nagy struktúrák lényeges formálására sem. Így Erdei nem tehet mást, mint hogy e tekintetben Hajnal társadalomelméletén kívül keressen megoldást, és a politikai cselekvést megőrző elméleti kerethez közeledjen.

Ez a politikai szándék miatt beemelt elmélet azonban nem tud szerves részévé válni a társadalomértelmezésének. Ráadásul a politikai szövetségkeresés miatt hangoztatott marxista megközelítés nagyon kevésbé jellemzi Erdei kettős társadalom felfogását, sőt több ponton is szemben is áll vele. A történelmi materializmus társadalomelmélete alapján a társadalmi stratifikációnak a termelési viszonyokon kellene alapulnia. Erdei kettős struktúrája azonban nyilvánvalóan nem az osztályhelyzet eme aspektusa alapján tagolódik két nagy egységre. Maga Erdei értelmezése szerint a társadalom kettős szerkezete az eltérő társadalmi állapot alapján osztja két nagy egységre a magyar társadalmat. Amíg tehát Erdei érvényesnek tekinti az általa részleteiben sohasem elemzett (s feltehetően nem is nagyon ismert) nyugat-európai társadalomfejlődés értelmezésére a történelmi materializmust, addig a magyar társadalomszerkezet sajátosságait nem ezen elméleti megközelítés alapján elemzi.

Erdei ezzel együtt meg kívánja őrizni a marxizmust középpontba állító szemléletét, s az ellentmondást a hangoztatott történelmi materialista elvek és egy ettől független elemzési szempont között a következő magyarázattal igyekszik enyhíteni: „ha a magyar társadalmat csak a termelés viszonyai alapján elemezzük, szóval osztályrétegződés szerint, akkor nagyon elvont és egyáltalán nem jellemző képet kapunk róla. Így is igaz a jellemzésünk, mert a termelőhelyzetnek ilyen szerveződése jellemzi társadalmunkat, azonban *a valóságban mégsem ilyen a magyar társadalom*. A megállapítható osztályhelyzetekben nem az igazi polgári társadalmak képletei helyezkednek el, hanem a magyar történeti fejlődésben kialakult másfajta társadalmi formák. A magyar társadalom konkrét való-

sága tehát csak akkor lesz nyilvánvaló, ha tüzetesen megvizsgáljuk, milyen osztályhelyzetekben milyen történeti képződésű társadalmi formák állnak meg” (Erdei 1976: 24–25; kiemelés – B. B.).

Erdei egyértelmű szándéka ellenére azonban e fejtegetésből elsősorban az derül ki, hogy a magyar társadalom álláspontja szerint nem írható le a kézirat bevezetőjében kiemelt marxista osztályszempontok szerint. Annál kevésbé, mivel a társadalom konkrét valósága e történelmi materialista struktúraelveknél jóval bonyolultabb szövetű, s a társadalomszerkezet nem jellemezhető a termelés szerkezetében elfoglalt helyzet alapján. Erdei tehát, miközben hitet tesz a marxizmus mellett, valójában azt állítja, hogy a magyar társadalomszerkezet nem ábrázolható a marxista osztálystruktúrával. A történelmi materializmus hiányossága pedig Erdei szerint nem más (akármilyen szubtilis formában fogalmazza is meg), mint hogy annak empíriától elrugaskodott szemlélete nem tükrözi a konkrét társadalmi valóságot. Lényegében Erdei tehát ugyanazokat az ellenvetéseket teszi meg (kétségtelenül más hangsúllyal) a marxista társadalomelmélettel szemben, amiért azt már az 1930-as évek közepén is – sokkal harcosabb megfogalmazásban – elutasította: a történelmi materializmus „a kettős osztálytagozódás dogmájára támaszkodva” (Erdei 1935–1936: 144) képtelen a társadalmi valóságot megragadni.

Erdei a két háború közötti magyar társadalmat taglaló szövegében azonban nem a marxizmus alkalmazásának lehetetlenségét fogalmazza meg, hanem éppen ellenkezőleg, amellet érvel, hogy a történelmi materializmus használhatóságának nehézségei ellenére az ő szerkeztelemzése alapvetően marxista. A fentiek alapján azonban joggal kétségbe vonható, hogy a szövegre valóban erős hatást gyakorolt volna a marxista szemlélet. A történelmi materializmus kiemelése tehát e munka esetében sem tartalmi szempontok miatt van jelen. Erdei marxizmust hangoztató leírásának okai vélhetően nem különböznek a szárszói előadás motívumaitól: itt is a társadalom lényegi átalakítását célzó politikai szándékaival hozhatók összefüggésbe. E tekintetben az ebben az időszakban született Erdei-tanulmányok, előadásvázlatok teljesen konzekvensek: mindegyikben – hol óvatosabban, hol határozottabban – a társadalom radikális átalakítását fogalmazza meg.

A társadalom átalakításának vezetőereje a kettős társadalomban

A politikai cselekvés programja újrarajzolja a társadalmi átalakulás vezető szerepéről gondoltakat is. Erdei szociográfusi munkásságának hosszú ideig sarokköve volt a parasztságot középpontba állító elképzelés. Ennek elméleti megalapozását Erdei még a harmincas években az osztályviszonyoknak (Hajnalt ekkor még nem

ismerő, de) alapelveiben Hajnalhoz sok vonatkozásban rokon értelmezését adja (Erdei 1934; 1935a; 1935b; 1936).⁵⁶ Ennek lényege, hogy míg a polgári, okszerű társadalom két nagy csoportja, a polgárság és a munkásság között csak fokozati eltérés van, addig a parasztságot minőségi különbség választja el a társadalom többi csoportjától, lévén a modern társadalom a középkori, rendies társadalom szöveteire és legfőképpen a parasztság társadalomformáló erejére támaszkodik. Erdei ezt a felfogást kiterjeszti a politikai akarat területére és elsősorban a régióinkra vonatkoztatva, itt is különleges társadalomalakító szerepet tulajdonít a parasztságnak a többi társadalmi csoporttal szemben (Erdei 1939). Azt hangsúlyozza, hogy a proletariátus nem kívánja a fennálló társadalom gyökeres átalakítását; a parasztságnak azonban, hogy felszabaduljon, az egész társadalmat kell átalakítania. Tehát valami sajátos, a magyar és a paraszt minőségnek megfelelő kibontakozás kell; valami olyan polgárosodás, amely nem vezet el az Erdei számára elutasított nyugati viszonyokhoz, és amely ennyiben nem a nyugat-európai társadalomfejlődés vonalán halad. Ez az átalakulás egy harmadikutas felfogást vizionál, ami – mint láttuk – Hajnaltól sem állt távol.

Az 1940-es évek elejére azonban e program politikai megvalósításának az esélye nagyban lecsökken. Erdei ekkorra már végképp leszámol minden olyan elképzeléssel, amely a fennálló társadalmi viszonyok között igyekszik változást elérni. Ebben az időszakban Erdei már úgy látja, hogy a társadalom (kettős) felső szerkezete alkalmatlan a parasztság és a munkásság felemelésére, társadalmi emancipációjára.⁵⁷ Erdei e politikai helyzetértelmezése – amelynek társadalomtörténeti kifejtése éppen a kéziratos szövegben (Erdei 1976) olvasható – megmutatkozik társadalomszerkezeti elemzésében is. Ez a politikai credo határozza meg értelmezését, amelyben a társadalomrajz nyilvánvalóan a felső szerkezet alkalmatlanságára mutat rá. Másrészt a politikai állásfoglalásnak megfelelően a társadalmi fordulat véghezvitelére is más társadalmi csoportot tart immár alkalmasnak.

A szovjet tankok közeledésével Erdei ekkor fedezi fel a munkásosztályban rejlő lehetőségeket. Ez az egész korábbi munkásságát tagadó perspektíaváltás pedig egyúttal a marxizmusra hivatkozását is megmagyarázza, amely ideológia szerint a munkásság jelenti a forradalmi erőt. Erdei ezzel a huszárvágással a politikai szándékaihoz illeszti a társadalomelemzését is. A kéziratos szövegben

⁵⁶ Erről lásd részletesebben Erdei korai munkáinak társadalomképéről szóló elemzésemet: Bognár 2005c.

⁵⁷ A *Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg* című önvallomásban (Erdei 1984a) így fogalmaz: „Meggyőződése, hogy sem az a társadalmi rend, amelyet a magyar úri rend szolgál és képvisel, sem az, amelyet korcs és idegen polgárságunk tart fenn, nem alkalmas arra, hogy a magyar társadalom minden tagjának emberséges életet és szabad emberi méltóságot biztosítson, s ezzel életképessé és kultúratermővé tegye a magyar népet” (Erdei 1984a: 452).

ekképpen már amellet érvel, hogy a „formátlan”, eltömegesedett polgári társadalom lebomlóban van, így már a felépítésén sem kell fáradozni; az új társadalomépítkezés előrehaladása viszont már a munkássággal történhet meg.

A három társadalmi struktúra jellemzése is a munkásosztály felé viszi el az elméletet: a modern polgári társadalom nem nemzeti, a nemzeti történelmi társadalom nem modern, s a nemzeti tömb magyarsága is kétséges, a parasztság pedig nemzet alatti szerepe miatt nem alkalmas a társadalom alakítására. A politikai cselekvés lehetőségét mindenképpen megmenteni akaró Erdei így aztán odajut az elmélet folyamatos módosításainak eredményeként, hogy végül nemcsak Hajnalon kell túllépnie, hanem saját eredeti kiindulásán, vagyis a parasztságot középpontba állító megközelítésén is. (Legfeljebb csak abban bízhat, hogy a munkásosztálynál jóval népesebb tömböt jelentő parasztság is a társadalom radikális átalakításának nyertese lesz, és a proletárdiktatúra teret ad majd az ő, a tanyasi mezővárosokra alapozott közigazgatási reformterveinek [Erdi 1939; 1942b] is.)

A leírtakból kiviláglik, hogy Erdi eredendően Hajnal által ihletett társadalomelmélete az egyre dominánsabb politikai szándéknak és az aktuálpolitikai helyzetnek (a szovjet csapatok közeledésének) az eredményeképpen a munkásosztály felé mozdul el. A társadalmat formáló akaratból és a több szálon futó elméleti előzményekből azonban minden erőfeszítése ellenére sem sikerül koherens elméletet létrehozni. Közrejátszhatott ebben az, hogy Erdi nem elégedett volna meg a szociográfus babérjaival, és önálló, Hajnaltól független társadalomelméletet akart teremteni, ami azonban meghaladta az erejét? Talán erről is szó van. De a kudarc okát elsősorban abban látom, hogy olyan konstrukciót akart létrehozni, amely egyúttal ideológiául is szolgálhatott radikális változást megcélzó politikai programjához. Így aztán az Erdi-féle társadalomelemzés elméleti buktatókkal és következtetlenségekkel terhelt. Hajnal elméletének kilúgozása, valamint a társadalom politikai átalakításának szándéka miatt a koncepció elveszti koherenciáját, és már a konstrukció szintjén sem állja meg a helyét.

Egy újabb elemzést kívánna, hogy ezzel együtt hogyan válhatott Erdi kettős társadalmá hosszú ideig a magyar társadalomfejlődés legelfogadottabb elméletévé, a szociológiai és a történeti kánon részévé, miközben Hajnal jóval érvényesebb társadalomértelmezése csak a szűk szakma előtt vált ismertté. Ez sok más tudász-szociológiai és tudománypolitikai ok mellett a két szerző eltérő megközelítésével is magyarázható. Hajnal a nyugat-európai régió jellemzői alapján alkotott elméletet, és a magyar társadalomfejlődésről úgy ír, hogy erre az elméletre ismer rá az olvasó. Ezzel szemben Erdi az empiriáról beszél, azokról a kérdésekről (a paraszti világ válságáról, a dzsentirről, a zsidóságnak a kapitalizmusban betöltött szerepéről stb.), amelyeket mindannyian ismerünk, és amelyeket a kortársak is élő problémának tekintettek. Talán ez is az Erdi-siker magyarázata.

Más kérdés, hogy a magyar történeti és közéleti gondolkodás Erdeinek az egyik legproblematisabb munkáját állította a középpontba. Jóval kevésbé ismertek azok az elemzések, amelyekben sikeresebben ragadta meg a magyar paraszttársadalom sajátosságait. Itt különösen az 1940-es évek két jelentős munkáját, *A magyar paraszttársadalom* és *A paraszti társadalom* elemzéseit érdemes kiemelni. Ezek az írások a korábban elemzett problematikus pontok (vö. Bognár 2011a) ellenére is a magyar társadalomtörténeti irodalom legjelesebb alkotásai közé tartoznak. Kétségtelen, hogy ezek a munkák csak a társadalom egy, de mégis legnagyobb tömegű csoportját, a parasztságot tudták érvényesebben értelmezni. De ezek a Hajnal történelemszemléletével beoltott elemzések több vonatkozásban sikeresen rajzolják meg ennek a társadalmi tömbnek a jegyeit. Mindez pedig közelebb hozhat minket a magyar társadalomfejlődés jegyeinek megragadásához, egyúttal arra is rámutatva, hogy ennek a területnek a jegyei mennyiben térnek el a nyugati és keleti régiókéitól.

A magyar társadalomfejlődés, szűkebben véve pedig a hazai agrártársadalom sajátosságainak megragadása áll Erdei 1945 utáni munkásságának a középpontjában is. A további elemzések a szerző életművének erre a kevésbé feltárt korszakára fókuszálnak. Ugyan az elemzések Erdei társadalomszemléletét veszik első sorban górcső alá, de fura pálfordulásának méltatlan 1945 utáni politikusi működésének lehetséges motívumaival is foglalkozik. A további fejezetek elsősorban azonban Erdei szemléletének 1945 utáni formálódását és az életművet záró utolsó alkotói korszakának új felfogását elemzik. Ennek kapcsán pedig azt vizsgálom legfőképpen, hogy Erdeinek a fentiekben elemzett megközelítése miképpen módosul ekkora, és miképpen akarja megragadni a magyar társadalomfejlődés sajátosságait. Ezek a fejezetek a korszak fő művének tekinthető *Város és vidéke* szociográfiát emelik ki, de az elemzések bemutatják azt az utat is, ahogyan Erdei eljut utolsó munkájának megalapozottabb szemléletéhez.

Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig

Erdei Ferenc útja a Város és vidéke szociográfiáig

Majd harminc évvel az addig utolsó szociográfiai munkája után (Erdei 1942b) 1971-ben jelenik meg Erdei Ferenc *Város és vidéke* című könyve (Erdei 1971). A szerző halálának évében napvilágot látott munka ekképpen nem egy új kezdetet, hanem Erdei társadalomkutató munkásságának lezárását jelenti. Más megközelítések érvényességét sem vitatva, magam Erdei utolsó művét szociografikus életművének tükrében és a társadalmi hatások mentén értelmezem. Ez kínál lehetőséget arra, hogy a szerző megközelítésének alakváltozásait nyomon kövessem, és a folytonosság jegyei mellett a szociográfia új elemeire is rámutathassak.

Ez az elemzési perspektíva a szociográfusra ható társadalmi környezetet is értelmezi. Itt nem csupán Erdei élesen elkülönülő két alkotói korszakának a jellemzőit érdemes összevetni, hanem annak a köztes időszaknak a jegyeit is, amely a *Város és vidéké*hez vezető szellemi utat jelenti, s amely értelmezésem szerint lényeges forrása volt az Erdei-kötet új szemléletmódjának. Ez a közel három évtizedes periódus ugyanis alapvetően átrajzolta a szociográfia társadalmi kontextusát éppúgy, mint az Erdei-művek szerepét a társadalmi diskurzusban. Ez a fejezet arra tesz kísérletet, hogy áttekintse azokat a változásokat, amelyek az utolsó, 1945 előtti elemzései (Erdei 1943a; 1943b) óta alapvetően formálták Erdei Ferenc társadalomszemléletét és kutatási kérdéseit. Mindezt pedig azzal a céllal teszem, hogy Erdei koncepciójának változásain keresztül a munkásságát befejező terjedelmes írás értelmezéséhez is közelebb kerülhessünk.

Erdei 1945 előtti szociografikus munkássága a társadalmi mezők tükrében

Egy társadalomtudósi életmű elemzése az élettörténeti események felgöngyölítésén és azok értelmezésén túl azt is megkívánja, hogy a szerző társadalmi pozícióját és a modern társadalom részrendszereiben betöltött szerepét is görcső alá vegyük olyan tényezőként, amely alapvetően formálja a megközelítését. A népi szociográfusok (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter és mások) munkásságának értelmezésénél ezzel az elemzési szemponttal különösképpen számot kell vetni. A szociográfusok ugyanis legalább két

társadalmi terület perspektíváját is megjelenítik, amikor írásaikat nem egyszerűen az irodalmi vagy tudományos részrendszer (más terminológiával mező⁵⁸) viszonyai formálják, hanem munkáik a politikai cselekvés eszközei is egyben, így azokra a politikai részrendszer racionalitása is hat (vö. Némédi 1983; 1985; Bognár 2005c; Papp 2012; Bartha 2013; 2019).

Különösen érvényes ez Erdei Ferenc egész munkásságára, aki a társadalom jellegzetességeinek megragadását életművében a politikai akaratképzés eszközének tekintette a pályakezdés időszakában (Erdei 1932; 1934) éppúgy, mint a negyvenes évek elejének legszakoszerűbb szociológiai munkáiban (Erdei 1941; 1942a; 1942b; 1943a) vagy az elhíresült szárszói beszédében (Erdei 1943b). A két társadalmi terület (politika és tudomány) határmezsgyéjén pozicionált szerző műveire ekképpen mindkét társadalmi részrendszer racionalitása hat. Erdei 1944 utáni munkásságának további jellegzetessége az, hogy a társadalmi területek hatása két jól elkülönülő időszakra oszlik: 1944 és 1956 között egyértelműen a politikai rendszer részeként tevékenykedik, míg 1957-től a politikusi szereppel szakitva magát kutatóként definiálja. Ez az elhatározása azonban nem akadályozza meg abban, hogy 1956 után közéleti szerepet vállalva a politikai döntéshozatalból is kivegye a részét. Vagyis ebben a korszakban a politikai és tudományos diskurzus egyaránt hat a szemléletére. Mindezeket tehát olyan tényezőknek tekintem, amelyek az Erdei-művek társadalomszemléletét lényegesen befolyásolják.

Az 1944–45-ös politikai események Erdei Ferenc életében is alapvető fordulatot hoznak, amikor lényegében felhagy a társadalomkutatói tevékenységgel, és politikusi pályára lép. Ez a fordulat ugyan nem előzmények nélküli, de a mégis alapvető változás egy sikeres társadalomkutatói korszakot zár le. A harmincas évek az ifjú társadalomkutató legtermékenyebb korszakát jelentik, amikor évről évre jelentős hatást gyakorló szociográfiák kerülnek ki a keze alól (Erdei 1935a; 1935b; 1935–36; 1936; 1937; 1938). A magyar parasztság rajzát adó elemzések mellett ekkor dolgozza ki az alföldi tanyás mezővároson alapuló társadalomfejlődés koncepcióját, és ekkor veti papírra a magyar tanyarendszer átfogó elemzését is (Erdei 1939; 1942b). Ezek a munkák a parasztság válságos helyzetének leírásán (vö. Bognár 2009, Bartha 2018) túl azokat a kitörési pontokat keresik, amelyek a magyar társadalomfejlődés sajátosságait kifejező átalakulás alapjául szolgálhatnak. Erdei ekkor a nyugat-európai és a kelet-európai mintától egyaránt eltérő kibontakozás lehetőségét az alföldi tanyás mezővároson alapuló radikális változáshoz kapcsolja. Bizonyos értelemben a harmincas évek végétől (*A magyar város kötettől*) kezdődő munkák (Erdei 1940; 1941; 1942b) nem egyebek, mint ennek a koncepciónak a kifejtései. Erdei ezekben a kötetekben amellet érvel, hogy

⁵⁸ Lásd erről részletesebben a modern társadalmat leíró, két egymással vetélkedő, de végső konklúziójában egyaránt a társadalmi részterületek meghatározó szerepét hangsúlyozó szociológiai értelmezést (Luhmann 1998; Bourdieu 2002).

a XVIII. században létrejövő külső szálláshelyek rendszere alapján az alföldi tanya mezővárosokban olyan társadalmi berendezkedés alakul ki, amely eredeti módon oldja meg város és vidékének egyenrangú és organikus egybeszerveződését. Értelmezése szerint ezzel pedig az európai társadalomfejlődésben egyedülálló módon teremti meg a vidéki agrárnépesség sikeres társadalmi integrációját és hoz új távlatokat a társadalom konszenzusos fejlődése számára.

Ez a szellemi buktatókat is tartalmazó,⁵⁹ de kétségtelenül nagy ívű koncepció nyilvánvalóan politikai cselekvést indukál. Nem véletlen tehát, hogy Erdei már a harmincas években politikusi szerepet vállal, hogy a parasztságot középpontba állító radikális társadalomalakító terveit megvalósítsa. Ennek része a Makói Hagymaszövetkezetben folytatott tevékenysége (Varga 2018), illetve a Márciusi Frontban való aktív részvétele (Huszár 1991, Bognár 2011b). Ezek a törekvések azonban rendre beleütköznek a fennálló politikai hatalom ellenállásába, így kivétel nélkül kudarcra végződnek. A második világháború végén azonban a régi rezsim bukása új lehetőséget kínál a társadalom alapvető átalakítására készülő népiek, így Erdei Ferenc számára is.

Az önfeladás politikája és ennek lehetséges magyarázatai

A népiek politikai ambícióit alapvetően határozzák meg a háború után a geopolitikai realitások, mindenekelőtt az ország szovjet megszállása. Ezekkel az adottságokkal nyilvánvalóan már korábban is számot vetve lépett fel Erdei Ferenc 1943-ban Szárszón, ahol nem csupán a magyar társadalom első szociológiai igényű leírását adta (Erdei 1943b), hanem nyilvánosan elköteleződött a történelmi materializmus mellett. Ez a korábbi munkáiban nyilvánvalóan antimarxista (elsősorban Hajnal István társadalomszemléletéből építkező) szerző esetében minden bizonnyal nem új társadalomelméleti perspektívát jelentett. (Annál inkább nem, mert sem a marxistának titulált szárszói társadalomrajzában, sem a nem sokkal ezután keletkezett kéziratos szövegben [Erdei 1976] sem képviseli ezt a társadalomszemléletet.⁶⁰) Ez sokkal inkább az immár politikusi ambíciókkal rendelkező Erdei megnyilatkozása (vö. Gyáni 2001; 2010).

Ez a politikai helyzetértelmezés viszi aztán Erdei Ferencet a bolsevikok táborába. A formálisan a Nemzeti Parasztpárt tagjaként politizáló Erdei 1944-től kriptokommunistaként,⁶¹ az MKP titkos tagjaként vesz részt azokban a politikai

⁵⁹ Lásd erről részletesebben: Bognár 2004b; 2005a; 2005b; 2006a; 2006b; 2008.

⁶⁰ Lásd erről részletesebben: Bognár 2003; 2004b.

⁶¹ Régi levéltári anekdota az, hogy a kutatók már a Kádár-érában megtalálták Erdei szervezési anyagát, de ennek publikálására az adott politikai körülmények között (és azóta sem) vállalkozott senki. Ezzel szemben Korom Mihály már az 1980-as évek elején hivatkozik Gerő Ernő azon

játszmákban, amelyek az eleve korlátos parlamenti demokráciát gőzerővel számolják fel az 1945 és 1948 közötti időszakban. Ezután pedig részesévé válik a Rákosi-korszak legkegyetlenebb paraszt- és faluellenes intézkedéseinek. Az 1944-től 1953-ig miniszteri pozícióban lévő Erdei tevékenysége tehát mindazoknak az elveknek nyílt elárulását jelenti, amelyek a világháború előtti falukutató munkásságának és a parasztság polgárosodása érdekében tevékenykedő politikusnak az alapelveit jelentették.⁶² A falusi társadalom elleni célzott politikai támadások, az önálló paraszti termelés módszeres ellehetetlenítése, majd az erőszakos kollektivizálás a falusi társadalom rég nem látott nyomorúságát eredményezte. Mindez szöges ellentétben állt azzal a parasztpolgárosodást megcélzó programjával, amely az önálló kis- és középbirtokos parasztság megerősítését és a tanyarendszer kiterjesztésével város és vidékének összeszervezését célozta.

Nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy milyen motívumok húzódtak meg Erdei ekkori politikusi tevékenysége mögött. Különösen az vár megválaszolásra, hogy milyen okok álltak a korábbi munkásságát politikusi tevékenységével megtagadó szerző önfeladó magatartása mögött. Ez nem vezethető le egyszerűen a szárszói beszédben is megfogalmazott kapcsolatkeresésből és a kommunistáknak tett ideológiai gesztusokból. Hiszen ezeket a taktikai elemeket – ne feledjük, hogy Erdei ekkori társadalomértelmezése nem válik marxistává – a saját programját szövetségeseikkel megvalósítani kívánó, a politikai mozgásterét növelni akaró személy stratégiai cselekvésének is lehet tekinteni. Hogy ez az értelmezés mennyire plauzibilisnek tűnt az Erdeit jól ismerők számára is, világosan kiderül Bibó Istvánnak, Erdei legközelebbi barátjának visszaemlékezéséből. Bibó 1945-ben ugyanis meg volt győződve arról, hogy Erdei azért vállalja el a belügyminiszteri tárcát, hogy a közös, az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kidolgozott közigazgatási reformtervüket megvalósíthassák (Huszár 1995: 219). Ehelyett azonban Erdei sem ekkor, sem az ezt követő években nem az önálló elképzelések érvényesítésén dolgozik, hanem azon, hogy saját párttársaival (mindenekelőtt a kommunistáknak határozottan ellenálló Kovács

1944. december 28-ai, Rákosi Mátyásnak címzett levelére, amely bizonyító erejű Erdei titkos párttagságáról (Korom 1981: 388). (A beszervezést bizonyító levélrészlet így hangzik: „A Központi Vezetőség kidolgozta azokat a módszereket, melyeket a miniszterek és államtitkárok munkájának irányításánál alkalmazni kell. Az eddigi benyomás az, hogy Gábor és Molnár gyengék a rájuk bízott feladatok ellátására, ezzel kapcsolatban kell beszámolni arról is, hogy Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot.” Izsák–Kun 1994: 13.) A kommunistákkal való nyilvánvaló együttműködést az Erdei apologetájaként fellépő Huszár Tibor sem vitatja, hanem Nyers Rezső visszaemlékezésére alapozva maga is tényként kezeli (Huszár 2012: 299).

⁶² Ezen az sem változtat, hogy Nagy Imre 1953. június 4-ei nagy hatású beszéde után Erdei nyilvánosan önkritikát gyakorol az Írószövetségben: „Én mint a földművelésügyi miniszter egyik vezető végrehajtója voltam annak a hibás politikának, amelyet a mezőgazdaságban csináltunk, mégis nyugodt lélekkel nézek minden magyar dolgozó magyar paraszt szemébe, mert becsületes szándék vezetett akkor is, amikor hibákat követtem el.” (Standeisky 2005: 209.)

Imrével) szemben kiszolgálja a Nemzeti Parasztpártot a kommunisták hatalmi törekvéseinek. Majd ennek az elvtelen magatartásnak megfelelően a továbbiakban is Rákosiék politikájának, ha nem is lelkes képviselője, de fegyelmezett végrehajtója marad.

Ennek a nehezen értelmezhető pálfordulásnak többféle oka lehet. Feltehetően szerepet játszik ebben, hogy Erdei mennyire volt képes a politikai részrendszerben adekvátan tájékozódni. Úgy gondolom, hogy ehhez meglehetősen korlátos kompetenciával rendelkezett, hiszen társadalmi származása kevésbé kondicionálta arra, hogy első generációs paraszttértelmiségiként helyesen értelmezze annak a politikai mezőnek a játszmáit, amelynek sajátos racionalitását kevésbé volt alkalma megismerni korábbi életútja során.⁶³ Még nehezebb volt a moszkovita kommunisták vonatkozásában a tájékozódás, mivel Erdei korábbi politikai kapcsolatai kizárólag a (Rákosiék által később felszámolt vagy háttérbe szorított) hazai baloldalra korlátozódott. Hiába érzékelte tehát Erdei azt jól, hogy a kommunisták lesznek a meghatározó erő, és hiába mérte fel azt, hogy érdemi agrárszakértői gárdájuk nincsen, és így rá lesznek utalva a hozzá hasonló agrárszakemberekre, mégis végletes illúziónak bizonyult az, hogy a kommunisták hatalomra segítése után megteremtődik az önálló, a parasztság érdekeit szolgáló agrárpolitika. Erdei tehát úgy vett részt a kommunisták ellenzékének leszállamizálásában, hogy ha személye nem is, de a parasztbirtokosságon alapuló agrárpolitikája is áldozatul esett a politikai fordulatnak.

Erdei magatartásában nyilvánvalóan szerepet játszott a Horthy-rendszerhez és annak agrárpolitikájához fűződő viszonya is. A parasztság és az agrárium egyik legfelkészültebb kutatójaként – a népi szociográfusok zöméhez hasonlóan – magától értetődő volt számára, hogy a Horthy-rendszer birtokviszonyai jelentik a paraszti kibontakozás (és az erre alapozott harmadikutas politika) legnagyobb akadályát. A paraszti törekvések képviselőjeként ezzel párosult egy nagyon erős averzió mindazokkal a társadalmi viszonyokkal és habitusokkal szemben, amelyet „úri” magatartásnak neveztek. A szinte már gyűlöletig növekvő ellenszenv (Huszár 1989: 30, 234–235; 2005: 49) önmagában is erős motivációt adott arra, hogy ennek a hatalmi rendnek a lerombolására törekedjen. Erdeinek a politikai mezőben elfoglalt pozíciója tehát szinte magától értetődő harcostársként jelöli ki számára a kommunistákat olyan szövetségesként, akik vele együtt a legnagyobb

⁶³ E vonatkozásban ugyan Erdei párhuzamba állítható lenne a szintén első generációs paraszttértelmiségi Kovács Imrével, de a némileg hasonló társadalmi származás mellett meglehetősen különböző életutat jártak be. Míg Erdei alapvetően Makó és Szeged inkább parasztpolgári közegében tapasztalta meg a Horthy-korszak politikai viszonyait, addig Kovács Imre már középiskolásként az ország vérkeringését alapvetően meghatározó főváros viszonyai között szocializálódik. Ráadásul eltérő pszichés alkatuk okán is a társaságkedvelő, könnyen kapcsolatokat létesítő Kovács az, aki inkább utat talál a politikát művelő középosztály tagjaihoz, míg Erdei büszkén képviselt paraszti öntudattal, mereven elzárkózik a társadalom privilegizált csoportjaitól.

távolságban vannak a Horthy-rendszer képviselőitől. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy Erdei az első pillanattól kezdődően harcosan lép fel a korábbi politikai elit életvilágával szemben (sokszor a kommunistáknak kedvező, a jogszerűséget mellőző szorító intézkedések vállalásával [Kovács 1990: 251–253]), és vesz részt a korábbi agrárviszonyokat felszámoló törekvésekben.

Egy társadalmi cselekvés motívumai természetesen nem csupán a társadalom egyes részrendszereihez fűződő viszony, illetve az ott elfoglalt pozíció mentén értelmezhetők, hanem a cselekvő személyes életén, magánszféráján keresztül is. Ennek részletesebb elemzése⁶⁴ helyett itt csak Erdei második feleségének, Majláth Jolánnak a szerepére utalok, aki 1944-től kezdődően nem csupán Révai József szeretője volt, hanem a kommunista hatalommal együttműködő, azt kiszolgáló tevékenységet végzett (Kovács 1990: 253–254). Az Erdei tudtával folytatott viszony és kapcsolat pszichológiai értelmezése nélkül is valószínűsíthető, hogy az Erdei család ezen sajátos összefonódása a kommunista hatalmi elittel nagyban csökkentette Erdei önálló politikai cselekvésének a lehetőségét.

Értelmezésem szerint a Horthy-rendszerrel szembeni leszámolás akarata, a politikai mező sajátosságainak helytelen felmérése, a rosszul értelmezett szövetségi politika, a személyes viszonyokban is rejlő kiszolgáltatottság egyaránt szerepet játszhatott abban az önfeladó politikusi magatartásban, amely Erdeit 1945 után jellemezte. Megválaszolásra vár azonban még az a kérdés, hogy a Rákosi-rendszer megszilárdulása idején milyen okok miatt vett részt az elveivel szemben álló politikai döntések kivitelezésében. Más okok mellett ebben gyaníthatóan szerepet játszott a félelem is, amely nem egyszerűen az elnyomó rendszer magától értetődő következménye volt. Ennek kegyetlenségét és brutalitását ugyanis Erdeiek a legközvetlenebbül tapasztalhatták meg korábbi harcostárs, Zöld Sándor és családja máig tisztázatlan körülmények között bekövetkezett⁶⁵ tragédiája kapcsán. Minden bizonnyal ez olyan élettörténeti esemény volt, amely Erdeiek számára világossá tette azt, hogy a nem együttműködés adott esetben a viszonylagos szabadságukon túl az életüket is veszélyeztetheti.

⁶⁴ Erdei mikrokörnyezetének, személyes életvilágának elemzését lásd részletesebben: Bognár 2012: 27–51.

⁶⁵ A hivatalos verzió szerint Zöld Sándor először végzett családjával, majd önmagával is. A korabeli szóbeszédet és a visszaemlékezéseket vizsgáló elemzés (Majtényi 2010) alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy a Rákosi által személyesen kreált hivatalos változat tükrözi-e a történeteket, vagy az az értelmezés, miszerint az ÁVH-t fegyverrel váró Zöld Sándorral és családjával államvédelmi nyomozók végeztek. A tragédiát a Zöldék emeleti szomszédságában lévő Majláth Jolán a közelből látja, és Erdei Ferencet értesíti először.

Erdei 1945 utáni agrárprogramjának alapelemei

Akármilyen magyarázatokat is adunk önfeladásának okaira, az bizonyos, hogy Erdei úgy asszisztál a kommunistáknak az egész paraszttársadalmat végletesen kizsákmányoló agrárpolitikájához, hogy maga végig tisztában van ennek a programnak az elhibázottságával és súlyos társadalmi következményeivel. Erről tanúskodnak az átmeneti időszakra datálódó írásai (pl. Erdei 1946), miként azok az erőfeszítései is, amelyeket földművelésügyi miniszterként tesz, hogy a drasztikus központi utasítások (a lehetetlenül magas kötelező beszolgáltatás normái, a „padlássöprések”, a 25 holdnál nagyobb gazdaságok tulajdonosainak korlátozása, majd likvidálása) hatásait enyhítse (Huszár 2012: 334–339). Mindezek a tények nem kisebbítik Erdei személyes felelősségét a Rákosi-korszak parasztelenes politikájában, de megmutatják az 1945 után vallott (a nagypolitikában viszont hosszabb ideig nem képviselt) nézőpontjának alapelemeit.

Miként erről a Nemzeti Parasztpárt (jórészt Erdei által jegyzett) 1947-es programja (Huszár 2012: 313) is tanúskodik, Erdei elképzelésének középpontjában változatlanul az önálló parasztbirtok állt. Ennek sikeressége jelentette számára az agrártársadalom fejlődésének a motorját, hiszen ez a termelési egység képviseli a termelőerőket és azt a paraszti szakértelmet, amely a fejlődés záloga. Ez okból Erdei a paraszti öngazgatás fontosságát hangsúlyozta, mivel úgy látta, hogy a szakértelem nélküli központi direktívák a paraszti öngazgatást és ekképpen a termelés hatékonyságát is rontják. E tekintetben nincs új elem a harmincas évek felfogásához képest. A korábbi (különösképpen a *Magyar gazdaságtudományban* kifejtett [Erdei 1935–1936]) elemzéseinek nézőpontja ismétlődik meg az 1948-as hatalomváltás előtt a szövetkezetek kérdéséről vallott felfogásában is. Erdei most is a szövetkezeti mozgalom elkötelezett híve, de itt hangsúlyosan nem a szovjet típusú termelőszövetkezetekről van szó, hanem az önállóan gazdálkodó kistermelők azon együttműködéséről, amikor a megtermelt áruk kereskedelmét önállóan szervezik meg, és amikor közös, szövetkezeti beszerzéssel a gépállományukat és egyéb technikai berendezéseiket igyekeznek fejleszteni. Ezeknek a szövetkezeti törekvéseknek háttérében a termelés hatékonyságának növelése, a kiterjedt belterjes gazdálkodás megteremtése állt. Tudjuk, hogy az ötvenes évek erőszakos téteszesítése miképp söpri le az asztalról ezeket az elképzeléseket, de ennek a programnak mégis az ad jelentőséget, hogy az 1953-tól kibontakozó új gazdaságpolitika hasonló elveket fogalmazott meg.

A Nagy Imre első miniszterelnökségének új politikája a törvényesség helyreállítása mellett hangsúlyosan fordul a mezőgazdaság felé, hogy Nagy Imre – Erdeivel több szálon rokon – programját megvalósítsa. Nagy Imre ugyan a modern technikát használó szocialista nagyüzemi gazdálkodás híve, de ennek megvalósulását állami támogatással és az érintettek önkéntességén alapuló, hosszabb

idő alatt lejátszódó folyamatként képzei el (Sipos 2010: 217). Másrészt nagy szerepet szán a mezőgazdasági termelés gerincét adó paraszti középbirtoknak, amelynek fejlesztését központi feladatnak tekinti. Végso konklúziójában pedig amellet érvelt, hogy a két (szövetkezeti és önálló paraszti) termelési forma együttesen kell hogy jellemezze a mezőgazdaságot. Ezek az alapelvek nem csupán a Nagy Imre és Erdei közötti ötvenes évekbeli együttműködést alapozzák meg, hanem iránytűként szolgálnak az 1956 utáni azon reformelképzeléseknek, amelyeknek Erdei is elkötelezett képviselőjévé válik.

Ez az agrárpolitika kezd megvalósulni 1953-ban, amikor Nagy Imre megígéri az egyéni gazdaságok támogatását, az őszi tagosítás megtiltását, a föld szabad bérbeadását, a tsz-ekből való kilépés, sőt a tsz felosztásának engedélyezését (Sipos 2010: 221). Mindezek az elképzelések erős ellenállásba ütköznek a pártban változatlanul erős pozíciókat őrző Rákosiék részéről, de az 1956-os forradalom olyan gazdasági és politikai helyzetet eredményez, amely immár tágabb teret ad ennek a programnak a megvalósítására. Nagy Imre szerepét még egy vonatkozásban érdemes kiemelni. 1953-ban nem csupán a fenti elképzelést fogalmazza meg, hanem az agrárpolitika sikeresebbé tétele érdekében az ország legjobb agrártudósait hívja össze a mezőgazdasági fejlesztések elveinek kidolgozására. A kormányban igazságügyi miniszteri pozíciót betöltő Erdei Ferenc értelemszerűen tagja ennek az új grémiumnak, és 1954-ben elnöke lesz az MTA Mezőgazdasági Üzemszervezési Bizottságnak.

A politikai mező átstrukturálódása – a reformelképzelések megjelenése

Nagy Imre 1953 és 1955 közötti miniszterelnökségének politikatörténeti jelentőségén túl ily módon abban is fontos szerepe van, hogy Erdei saját elképzelése teret kaphasson. Talán még ennél is lényegesebb az, hogy a magyar mezőgazdaság adottságaival, hagyományával számot vető reformpolitika megjelenése a politikai részrendszer alapvető átstrukturálódását jelenti. Az ötvenes évek elejének a sztálinisták által uralt politikai szerkezetét ekkor váltja fel az az alapvetően két pólusú struktúra, amelyben a reformot képviselők jelentik a társadalom formálásának másik alternatíváját. A létező szocializmus további sajátossága emellet az, hogy a politikai részrendszer két csoportja közötti viszonyt nem a többi társadalmi terület (gazdaság, jog, tudomány stb.) közötti kapcsolat formálja elsősorban, hanem a szovjet vezetés felől érkező „impulzusok”. Ez magyarázza Nagy Imre 1955-ös bukását és a Moszkva által felszított visszatérést a sztálinista politikához. Az erre adott társadalmi válasz vezet el az 1956-os forradalomhoz és ez határozza meg az 1956 utáni agrárpolitika két táborának mozgásterét.

Mostani elemzésem szempontjából a politikai részrendszer kétpólusúvá válásának azért van jelentősége, mert ez ad lehetőséget Erdeinek az 1949 és 1953 közötti agrárpolitika lényeges revíziójára és arra is, hogy visszatérjen a korábban képviselt felfogásához. Másfelől ez biztosítja annak végiggondolását is, hogy a megváltozott társadalmi körülmények milyen korrekciót kívánnak az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésre alapozott koncepcióján, illetve a paraszti kis- és középbirtokot középpontba helyező megközelítésén. Az utóbbi kérdés különösen fontossá válik, mivel a politikai részrendszer mindkét pólusának tagjai – nem lényegtelen koncepcionális különbségek ellenére – a nagyüzemi termelőlöszerkezet mellett köteleződtek el. Ebből fakad, hogy Erdei ekkori munkái a termelőlöszerkezeti termelés kérdésével foglalkoznak.

Erdei korábbi életútja és a politikai részrendszerben betöltött immár újra-former szerepe magyarázza elsősorban azt, hogy a nagyüzemi termelést nem ideológiai pozícióból, hanem a termelés hatékonyságának a szempontjából elemzi. Vagyis helyi-közzel tudományos szempontokat igyekszik érvényesíteni. Szándéka azonban nyilvánvalóan az, hogy értelmezése a politikai cselekvés lehetőségét növelje. Így érvelése a politikai részrendszer szabályai szerint nem elsősorban tudományos érveken alapul, hanem a politika racionalitásának megfelelően a sikeres társadalomirányítás szempontjait emeli ki. Ez a kérdés pedig különösen fontossá válik az 1953 körüli időszakban, mivel a Rákosi-féle (egyoldalú iparfejlesztéssel és a mezőgazdaság kollektivizálásával jellemezhető) gazdaságpolitika miatt állandósult a hiány a közszükségleti cikkek és az élelmiszerek területén is (Varga 2013: 4). Másfelől ez a válságos helyzet is szerepet játszik abban, hogy a politikai rendszer ideológiáján túlmutató elképzelések is megfogalmazódhassanak.

Erdei Ferenc agrárpolitikai elemzéseiben ezt a részrendszer dinamikájából származó lehetőséget használta ki, amikor a mezőgazdasági termelés egészét a hatékonyság, a gazdasági racionalitás szempontjából értelmezte, miközben annak kifejtése során illeszkedett a politikai rendszer megkívánta ideológiai elemekhez. A politika által meghatározott diskurzusban értelemszerűen nem ágált a szocialista nagyüzemi termelés ellen, de a termelékenység növelése érdekében a kis- és középparaszti gazdaságok támogatását és a nagyüzemek háztáji rendszerének kiterjesztését tekintette a sikeres mezőgazdaság alapfeltételének (Erdei 1954). A politikai rendszer határait feszegette az állásfoglalása, amely a háztáji termelést nemcsak átmeneti, hanem hosszú távon működő rendszerként írta le. Ezen túl amellet érvelt, hogy a termelőlöszerkezetek gazdálkodásában is érvényesíteni kell az anyagi érdekeltséget, és az agrárpolitika szabályozásakor a dogmatikus megoldások helyett a termelőlöszerkezetek helyi viszonyait kell szem előtt tartani.

Erdei Ferenc tehát 1953–54-ben azokat az alapelveket fogalmazza meg, amelyek az 1956 utáni agrárpolitikájának és általában a Fehér Lajos névvel fémjelzett agrárlobbi programjának is sarokkövei lesznek. A folytonosságot mutatja

az 1953 utáni időszakkal az is, hogy ez a reformszárny ugyanúgy a keményvonalasok csoportjával áll szemben. Vagyis a Kádár-rendszer korai agrárpolitikáját is ezek a nem dogmatikus, a helyi viszonyokból kiinduló és a termelékenység hatékonyságát szem előtt tartó reformerek és a politikai ideológia által meghatározott, a termelőségvetkezetekeket erőszakosan megvalósítani akaró és azt az ideológiai sablonok mentén irányítani akaró kommunisták (Dögeiek csoportja) közötti feszültség jellemezte. A folytonosságot mutatja az is, hogy a politikai részrendszer két pólusa közötti erőteret a társadalom egyéb részrendszereiből érkező impulzusoknál jobban befolyásolja a szovjet vezetés felől jövő utasítások kényszere.

Az alföldi tanyás modell újragondolása – a *Futóhomok* új kiadása

Mindezek a változások formálták Erdei Ferenc szemléletét is. Különösen élesen fogalmazódik meg számára a hogyan tovább kérdése az 1956-os forradalom leverése után. A Nagy Imre kormányának tagjaként elrabort, majd Kádár János közbenjárására a szovjet fogságból kiszabadult Erdei ekkor felhagy a közvetlen politizálással, és a kérésére megszervezett (de az 1954-es előzményeken alapuló) MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet vezetője lesz. A korábbi elvek alapján kidolgozott mezőgazdasági reform elindításán túl azonban szükségét érezte annak, hogy az 1945 előtti szociográfusi munkásságához és az 1945 után eltelt időszakhoz fűződő viszonyát tisztázza. Ezt az életében egyedül újra kiadott 1937-es szociográfiájának, a *Futóhomoknak* terjedelmes új előszavában és új fejezetében (Erdi 1957) végzi el.

A korabeli nyilvánosság szerkezeti jegyeit figyelembe véve ez a számvetés természetesen olyan ideológiai elemeket is tartalmazott, amelyben a szerző a fennálló társadalmi rend melletti elköteleződését is demonstrálja. Másrészt Erdei 1957-es védett pozíciója arra is lehetőséget kínált számára, hogy szokatlan őszinteséggel vessen számot eddigi pályájával. Nyilván a kötelező ideológiai elemek közé tartozik az, hogy miközben Erdei változatlanul érvényesnek tekinti a húsz évvel ezelőtti szociográfiájának megállapításait, revideálja a nézeteit a munkásság forradalmi szerepével kapcsolatban, és a „történeti fejlődés objektív törvényei” szerint immár e társadalmi csoportnak tulajdonít döntő szerepet a társadalom formálásában (Erdi 1957: VII–VIII).

Valódi számvetés tükröződik azonban abban, ahogy az alföldi tanyás mezőváros koncepcióját újraértékeli ebben a munkájában. Erdei ekkor is helyesnek tartotta mindazt, amit a településtípus történeti fejlődéséről korábban leírt. Vagyis változatlanul úgy gondolta, hogy a külső szállásokon létrejött tanyákat város és vidékének olyan sajátos szerveződéseként kell értelmezni, amely lehetőséget ad a vidéki népesség sikeresebb társadalmi integrálására. Alapvetően szakít

azonban a korábbi szemléletével, amikor a tanyás mezővárosi fejlődés korlátaira is rámutat. Noha az 1945 előtti szociográfiák még amellet érveltek, hogy a külső telephely és a központi ház egységére alapozott életmód képes meghaladni a nyugat-európai társadalomfejlődés egyenlőtlenségeit, és ezért az egész magyar közigazgatás reformját e településtípus mintája alapján kell végrehajtani, itt már feladta ezt a megalapozatlan (és korábban általam is sokat bírált) koncepciót. Erdei 1957-re tehát belátta azt, hogy a sajátos történeti körülmények között létrejövő és ebből fakadóan a helyi viszonyokat tükröző berendezkedés nem konvertálható más társadalomfejlődésű területekre anélkül, hogy az ott ne ellentétes hatásokat váltson ki. Ezért jutott immár arra, hogy a tanyás településtípus mintája szerinti átalakítás még az Alföldön sem kívánatos, miközben korábban az ország egyéb területeit (a lényegesen eltérő társadalomfejlődésű dunántúli régiókat is) e mentén kívánta átalakítani (Erdi 1940).

A társadalmat radikálisan megváltoztatni akaró, a társadalom mérnökeként fellépő – generációjára oly jellemző – beállítódást tehát egy, a helyi viszonyokkal és adottságokkal jobban számot vető habitus váltja fel ebben a munkában. Aligha vitatható, hogy ez a belátás nem független attól a történelmi tapasztalattól, hogy a „múltat végképp eltörölni” ideológiája milyen tragédiákat eredményezett az ötvenes évek elején. Az ebben szerepet vállaló, az akkori hibáit már elismerő Erdi ezért nem csupán egy új agrárpolitika mellett foglal állást, hanem alapvetően átértékeli a háború előtti szociografikus munkásságát is. Ennek pedig kikerülhetetlen sarokköve annak az alföldi tanyás mezővárosokra alapozott társadalomfejlődésnek a koncepciója, amelynek tarthatatlanságát saját politikusi működése bizonyítja be: egy ideológiai szándék alapján a valós társadalmi körülményeket figyelmen kívül hagyó radikális átalakítás kudarccal jár mind az alföldi tanyás mezővárosra alapozott közigazgatási reform, mind az erőszakos kollektivizálás esetében.

A népi szociográfiák sokszor elemzett, a politikai cselekvés szándéka miatt túlfeszített társadalomképe olyan sajátossága e műfajnak, amely nem csupán Erdi munkáiban figyelhető meg. Visszatérő elem ezekben az elemzésekben a kevéssé megalapozott tudományos érvelés. Ugyan Erdi ebben az összehasonlításban Szabó Zoltánnal együtt a szakszerűségre törekvők közé sorolható, de összességében – egészen Hajnal társadalomelméletének megismeréséig – meglehetősen ingatag lábakon álló társadalom- és történelemszemlélettel értelmezte a két háború közötti parasztság és társadalom viszonyait (vö. Bognár 2011a). Másfelől Hajnal társadalomszemléletének beépítése időszakában is meghagyja azokat a számára kikerülhetetlen axiómákat, amelyek a tanyás mezővárosi fejlődés felsőbbrendűségét voltak hivatottak igazolni. A tudomány és politika határán egyensúlyozó elemzéseit tehát kevéssé felelték meg a tudományosság kritériumainak. *A magyar paraszttársadalom* (Erdi 1941) előtti írásaival kapcsolatban ezek a kívánalmak pedig a lehető legkevésbé sem fogalmazhatók meg.

A közvetlen politikával szakító, az Agrárkutató Intézet vezetőjeként most már tudományos igénnyel fellépő Erdei számára a népi szociográfiáknak a társadalomvizsgálata módszertanilag is problematikussá válik. A *Futóhomok* új előszavában a társadalmi valóság irodalmi eszközökkel történő feltárása helyett a nagyobb érvényességet adó tudományos módszerek használata mellett foglalt állást: „Módszeres társadalmi, gazdasági tanulmányok, tudományosan megalapozott szakmunkák szükségesek, hogy a valóság mérnökeként tárjuk fel mindazt, aminek ismerete és figyelembevétele nélkül nem lehetséges egészséges fejlődés” (Erdei 1957: XVI). A paraszti lét megélésének személyessége, a vallomás őszintesége (vö. Erdei 1938) helyett tehát a szakszerűen megalapozott társadalomismeretnek kell a politikai cselekvés alapjává válni. Ha nem is kimondottan, de feltehetően ebben a perspektívaváltásban egyaránt visszaköszönnek a túlfeszített tanyakoncepció és a társadalmi adottságoktól szintén elszakadó kommunista agrárpolitika kudarcainak a tanulságai.

Érdemes felidézni azt is, hogy Erdei háború előtti tanyás mezővárosi koncepciója milyen erősen használt nacionalista érveket az e településtípusra alapozott társadalmi reform indoklásaképpen. Ezekben a szociográfiákban Erdei úgy érvelt, hogy ez a modell jeleníti meg a magyarság (lényegében egyedüli) autentikus létforrását a magyarságtól idegennek tekintett más (pl. a dunántúli, vagy az általa svábokhoz vagy zsidókhoz kötött) társadalomfejlődéshez képest. Ezt a körülményt is mérlegelve jobban érthető az is, hogy a szocialista internacionalizmus korszakában Erdei miért nem engedte korábbi szociográfiáinak újrakiadását,⁶⁶ és miért fogalmazott úgy a *Város és vidéke* zárszavában, hogy neki a korábbi munkássága terhét kell cipelnie (Erdei 1971: 430). Ez a teherterhelés nem csupán koncepcionális kérdések kapcsán vetődött fel, hanem a politikai mező sajátosságai miatt is. Az 1956 után berendezkedő Kádár-rendszerben ugyanis az egykori népiek háború előtti tevékenysége mindig támadási felületnek számított, miként ezt az 1958-as párthatározat is mutatja (A „népi” írókról, 1958).

A korabeli politikai és tudományos mező szerkezetének ismeretében tehát vannak nyilvánvalóan taktikai szempontok is abban, hogy Erdei 1957-re nem csupán a sztálini politikát kiszolgáló múltjával, hanem az 1945 előtti szociografikus munkásságának lényeges pontjaival is szakított. A *Futóhomok* új előszava és új fejezete valódi szembenézést is jelent a korábbi, ideologikus jegyeket mutató

⁶⁶ Mint láttuk, e tekintetben csak a *Futóhomok* képez kivételt. Ennek újramegjelentetése mellett szólt minden bizonnyal az, hogy ebben még nem fogalmazza meg az alföldi tanyás mezővárosra alapozott elképzelését, és itt még tartózkodik a zsidóság negatív minősítésétől is, amelynek már hangot ad a *Magyar falu* című monográfiájában (Erdei 1940). A *Futóhomok*ban kárhoztatott sváb paraszti fejlődés az 1945-ös kitelepítések és a németység ellen politikai hajsza légkörében és a szintén elítélően bemutatott katolikus társadalomfejlődés (vö. Bognár 2011a) a vallásellenesség politikai közegében nem voltak olyan tényezők, amelyek Erdei számára politikai kockázatot jelentettek volna.

falukutató munkásságával, amennyiben revideálja az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésre alapozott elképzelését. E társadalomszerkezet szerepének újraértékelésén túl másrészt azt is sorra veszi, hogy a megváltozott történelmi helyzet milyen új agrárstratégiát kíván. Az itt papírra vetett gondolatok jelentőségét az adja, hogy ez az elképzelés határozza meg Erdei reformprogramját, és ez a társadalomszemlélet köszön vissza a *Város és vidéke* felfogásában.

Az új agrárpolitika jegyei – a *Város és vidéke* alapelemei

Erdi reformprogramjának elméleti keretét a történetiség szempontja adja. Az egész átalakítás alapját ekképpen az eltérő táji, természeti és társadalmi adottságok figyelembevétele jelenti. Ezek a tényezők formálják a termelés szerkezetét éppúgy, mint a termelők kulturális mintázatát, ami egyaránt visszahat a termelésre és a reformhoz fűződő viszonyra. Ez a kiindulás határozza meg azt, hogy a politikai beavatkozás mindig csak a meglévő adottságokra való adekvát válasz esetében lehet sikeres. Ebből következik az, hogy Erdei új gazdaságpolitikai elvei élesen szemben állnak a központi tervutasítás rendszerével és mindazokkal a politikai szándékokkal, amelyek az ideológiai szempontok szerint megfogalmazott elvek erőszakos kivitelezését forszírozzák. Erdei elképzelése tehát az 1953-as Nagy Imre-féle reform talaján áll, immár Nagy Imre személye nélkül, az akkor megkezdett és az 1955-ben megakasztott reformot képviseli.

Ez a program három alappilléren nyugszik. Egyrészt a helyi adottságok, igények helyes meghatározása érdekében szoros és állandó kapcsolatot feltételez a kisközösségekkel, hogy a döntéshozatal valóban a helyi és így áttételesen a közös gazdasági és társadalmi érdekeket szolgálja. Ez a programpont ekképpen a rendszer demokratizálását célozza meg a központi végrehajtás bürokratikus (és/vagy karhatalmi) megoldásaival szemben. Másrészt a mezőgazdaságnak kulcsszerepet tulajdonít a gazdaság fejlődésében. Ebből következően pedig olyan gazdaságpolitikát forszíroz, amely a korábbi megszorító és a paraszti termelést ellehetetlenítő politikája helyett a központi támogatások rendszerét alakítja ki. Harmadrészt pedig a lokalitások érdekeiből építkező rendszer olyan termelési egységek fejlesztését szorgalmazza, amely a termelés nagyobb hatékonyságát eredményezheti. Ebből a gazdasági megfontolásból fakadóan Erdei három szervezeti egység, a termelőszövetkezetek, az állami szövetkezetek és az önálló parasztgazdaságok együttes támogatását nevezi kívánatosnak. Jól látszik, hogy egyik pillér esetében sem ideológiai megfontolások vezették, hanem a termelés hatékonysága, illetve az agrártermelést végző parasztság szempontjait tartotta szem előtt.

Ez a sok ponton (különösen a szovjet kolhozformától különböző termelési egységek támogatása, az egyéni érdekelttség elvének kidolgozása, az önálló

parasztbirtokok állami szubvencionálása, illetve a háztáji kialakítása tekintetében) valóban a politikai rendszer határait feszegető elképzelés jelentette azt a reformprogramot, amelyet Erdei 1957-től kezdődően élete végéig következetesen képviselt. Ekkortól az agrárkutató vezetőjeként, illetve az agrárlobbi tagjaként ezen elvek mentén cselekedett, hogy a Rákosi-korszak szemléletét továbbvivő és az ideológiai megfontolások mentén az erőszakos téjeszesítést támogató csoporttal szemben sikerre vigye a gazdasági reform ügyét. Ebben a változó sikerrel folyó küzdelemben hol nagyobb teret kaptak Erdeiéek elképzelései, hol alulmaradtak a dogmatikus megközelítésekkel szemben.

A politikai részrendszer változó dinamikáját sok tényező formálta. A két szemben álló csoport mozgásterét változatlanul nagy súllyal határozták meg a szovjet politika irányelvei, mivel ez biztosította az új politikai hatalom stabilitását. Másfelől fontos szerepe volt a belpolitikai helyzetnek is, amely szintén formálta a két csoportosulás döntéshozatali lehetőségeit. Az Erdei által is képviselt reformtörekvéseket támogatta az, hogy az újonnan alakult Kádár-kormány nagyon komoly legitimációs deficittel küzdött. A rendszer ellen fellépő ipari munkásság sztrájkjai idején Kádárék nem kockáztathatták a parasztsággal való konfrontációt, sőt ebben a helyzetben a parasztság érdekeit szolgáló intézkedésekkel erősítették meg az önálló gazdaságokat. A rendszer politikai konszolidációja azonban a Moszkva segítségét is élvező keményvonalasok előretörését eredményezte, aminek következménye az 1959 és 1961 között levezényelt erőszakos téjeszesítés lett. Mindez azonban nem csupán a parasztság elégedetlenségét, hanem a terméseredmények radikális visszaesését is okozta. Ez pedig újabb korrekciót eredményezett, és a Fehér Lajos, valamint Erdei Ferenc nevével fémjelzett agrárlobbi (vö. Papp 2010; 2014; 2017; Varga 2013) hatalmi pozícióit növelte. A termelés racionalitását szem előtt tartó különutas magyar agrárpolitika kínál lehetőséget Erdeiéeknek arra, hogy az 1957-ben már meglévő agrárreformprogramot több vonatkozásban sikeresen megvalósítsák.

E reformelképzelés a paraszti érdekek képviselését elsősorban a termelés hatékonyságának növelésével kívánja elérni. Az 1959-ben kezdődő erőszakos kollektivizálás eredményeképpen ennek legfőbb termelési egységét immár a szövetkezeti és állami termelőszövetkezetek jelentik. Ez magyarázza azt, hogy Erdei javaslatai elsősorban a gazdasági egységek hatékonyabbá tételére vonatkoznak. Ennek legfőbb eszközét pedig a paraszti érdekeltség szövetkezeti megvalósításában látja. Ezért fogalmazta meg már 1958-ban a Fehér Lajosnak küldött feljegyzéseiben (Varga 2010: 233; Huszár 2012: 393–394), hogy a tsz-ekben biztosítani kell az egyéni gazdák teljesítményelvű értékelését, és ezért forszírozta az igazgatás olyasfajta átalakítását, amely a központi direktívák helyett alulról szerveződő és szakmai kompetenciákat érvényesítő egységeket hozhat létre. Harmadrészt pedig olyan szövetkezeti tömörülések kialakítását szorgalmazta, amelyek

a nagyobb termelékenységre képes kis- és középparasztságot is képesek bevonni a közös termelésbe (Erdei 1959b; 1961).

Látható, hogy ezek a fejlesztések elsősorban a szövetkezeti termelés hatékonnyabbá tételére vonatkoznak. Másfelől Erdei korabeli munkássága az önálló paraszti termelés szakszerűségének növelését is fontos szempontnak tekinti. Ezért forszírozta az állami támogatások rendszere mellett a szakoktatás fejlesztését. De a hatvanas évek reformelképzelései alapvetően mégiscsak a nagyüzemi termelés fejlesztését helyezték a középpontba. Ez az új irány nyilvánvalóan összefüggött a politikai viszonyokkal, de alapvetően szemben állt Erdeinek még a harmincas években kidolgozott, az önálló parasztgazdaságot középpontba állító programjával. Nagyon lényeges azonban azt is megjegyezni, hogy ez a perspektíva-váltás nem kizárólagosan a politika részrendszerének a cselekvőkre oktrojált hatásaként értelmezhető. Vagyis a nagyüzemi termelés nem csupán a politikai rendszer kényszere miatt válik központi kérdéssé Erdei koncepciójában.

Mint a *Futóhomok* új kiadásában is láthattuk, Erdei elképzelése ekkor már nagy figyelmet fordít a tudományos kutatásra, és ezt kiemelt kérdésnek tekinti a sikeres gazdaságirányítás szempontjából. Hasonlóan harmincas évekbeli nyugati útjához, ekkor is elsődleges volt számára, hogy a legfejlettebb országok agrártechnikáit megismerje, és ezek elemeit beépítse a reformterveibe. Az 1957-től általa kezdeményezett kapcsolatfelvételek tehát megnövelték a tudományos tájékozódás lehetőségeit, és a nyugat-európai (NSZK, Hollandia, Dánia, Franciaország) és az egyesült államokbeli példák új impulzusokat adtak a reformtörekvéseknek (Erdei 1959a; 1964). Ezek tapasztalata többek között az volt, hogy egyes ágazatokban a kis- és középgazdaságok árutermelése nem versenyképes a nagyüzemekkel. Ezek a belátások Erdeit is korábbi álláspontja felülbírálására késztették, és a növekvő világpiaci versenyben maga is a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit hangsúlyozta (Erdei 1967a). Ekkorra az elképzelése tehát már az volt, hogy az ágazati és a helyi adottságok figyelembevételével kell meghatározni a termelőegységet és a nagyüzemi gazdálkodást a paraszti munkaerő érdekelttségével kell hatékonyabbá tenni (Erdei 1967b).

Mindezek az elvek tükröződnek a Szegedről és tágabb vonzáskörzetéről írt *Város és vidéke* koncepciójában. A munka ekképpen a már 1953-ban megfogant és 1957-től alapjaiban kidolgozott új agrárpolitika elveit képviseli. Másfelől a térség gazdasági és társadalmi viszonyainak leírása azokat a javaslatokat is tartalmazza, amellyel Erdei az agrárlobbi pozícióit kívánta erősíteni a dogmatikus agrár csoporttal és az ipari lobbival folytatott küzdelemben. A *Város és vidéke* Erdei több évtizedes agrárkutatásainak és a különutas agrárgazdaság elveinek népszerű formában való összefoglalását jelenti. Azzal a kötettel zárja tehát munkásságát, amely az ötvenes évek dogmatikus agrárpolitikája és az önfeladás éveit után újra egy, a hazai adottságokon alapuló elképzelést fogalmaz meg, és ami ezáltal korszerű agrárreformot képes vizionálni.

A *Város és vidéke* reformprogramjának természetesen határ szabnak a kor politikai viszonyai és a politikai részrendszerben folyó küzdelmek. Ezek hatása mellett a koncepció változásában szerepet játszik az a történelmi tapasztalat is, amely a társadalom radikális átalakítását az alföldi tanyás mezővárosokra alapozó elképzelések és a társadalmi adottságokra még ennél is érzéketlenebb erőszakos kollektivizálás kudarca jelentett. Ez magyarázza azt, hogy Erdei alapvetően átértékeli a harmincas, negyvenes évek szociográfiáinak a szemléletét. Ennek az átpozicionálódásnak köszönhető, hogy a *Város és vidéke* immár nem a megalapozatlan víziók, hanem a helyi (és politikai) adottságokkal számot vető reformirodalom értékes darabja lett.

A társadalmi terek újragondolásával város és vidékének egységeért

Erdei Ferenc 1945 utáni koncepciójának alakváltozásairól

Erdei Ferenc szociográfiai és szociológiai munkássága kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a társadalomtudományos gondolkodásunkra. A modern kori magyar társadalomfejlődésről szóló „kettős társadalom” koncepcióján (Erdei 1943b; 1976) túl azonban eredeti megközelítéssel állt elő a magyar közigazgatásra vonatkozóan is, amikor a központi hely és vonzáskörzetének kapcsolatára fókuszáló felfogást dolgozott ki. Ez az elképzelés először az 1945-ös közigazgatási reformtervekben fogalmazódott meg, majd a kommunista hatalomátvétel után lekerült a napirendről. Erdei az időközben megváltozott politikai helyzetre is reagálva csak az életművét záró munkájában, a *Város és vidéke* című nagyszabású szociográfiájában (Erdei 1971) bontja ki részletesebben értelmezését. Noha könyvében elsősorban Szeged és vonzáskörzetének társadalmi viszonyait taglalja, az elemzés mégis összefoglalója annak a reformelképzelésének, amely a társadalmi terek újragondolásával igyekszik a társadalom sikerebb integrációját megvalósítani.

Ez a fejezet Erdeinek a *Város és vidéke*-ben kifejtett tér- és társadalomkoncepcióját vizsgálja úgy, hogy az elmélet változásának főbb csomópontjait is nyomon követi. Ennek során arra keresi a választ, hogy Erdeinek a korábbi közigazgatás radikális megváltoztatását célzó felfogása milyen sajátos jegyekkel rendelkezik, és miképp kapcsolódik az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapuló korábbi országrendezési tervéhez. Ezen túl pedig azt kutatja, hogy a létező szocializmus felülről végrehajtott reformjai milyen mozgásteret kínáltak a város és vidékének organikus kapcsolatát megvalósítani szándékozó elképzelés számára. Emellett az írás azzal foglalkozik, hogy Erdei közigazgatási reformja milyen módon kívánta a társadalmi egyenlőtlenségeket orvosolni, és hogyan igyekezett a paraszti társadalom évszázadok óta kondicionált lemaradását megszüntetni.

Erdei felfogásának forrásai – az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés

Már Bibó István is rámutatott arra, hogy Erdei településrendezési tervének forrása a harmincas évek végének szociográfiai munkásságában található (Bibó 1940; 1973). Erdei ekkor írja le az alföldi tanyás mezővárosoknak azt a sajátos településszerkezetét, ahol a külső szálláshelyek (a tanyák) és a városi lakhely kettős

rendszere biztosítja a központi terület és környékének organikus összeszerveződését. A *Magyar város* című monográfiában (Erdei 1939), illetve a negyvenes évek szociografikus műveiben (Erdei 1940; 1941; 1942) kifejtett koncepció ennek a kettős szállásrendszernek a kitüntetett szerepét abban látja, hogy a külterületi termelést végzők a városi szálláshely révén nem szakadnak el a központ magasabb kultúráját és élénk társadalmi érintkezést biztosító világától. Ennek következtében a tanyás mezővárosi társadalomfejlődésben nem öröklődnek tovább a központi területen és a periferián élők között a társadalmi egyenlőtlenségek, hiszen részesei a centrum által kínált előnyökből is. Erdei ebben a modellben az autentikus kelet-közép-európai lét manifesztációját látta, és ezért alkalmasnak találta arra, hogy a nyugat-európai társadalomfejlődést is meghaladó módon fűzze egybe a központi terület és vonzáskörzete népességét.⁶⁷

Ez magyarázza azt, hogy a negyvenes évek elejének faluszociográfiájában nem csupán ennek a társadalomfejlődésnek az előnyeit rajzolta meg, hanem olyan radikális reformelképzelést fogalmazott meg, amelyben az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kívánta a magyar közigazgatást átalakítani. Ekképpen Erdei közigazgatási reformtervezete nem egyszerűen az állami adminisztrációt kívánta sikeresebbé tenni, hanem elképzelése egy olyan átfogó vízió nevében fogant, amely a társadalom lényeges átszervezését célozta. Fontos látni, hogy ez a radikalizmus Erdeinek (és általában a népi szociográfusoknak) abból a harmadikutas felfogásából származott, amely a modern társadalom hatalmi viszonyait a társadalom többségére rákényszerített és a térség társadalomfejlődését nem kifejező berendezkedésnek és ezért alapvetően lerombolandónak vagy radikálisan megváltoztatandónak tekintette (vö. Némedi 1983; 1985; Bognár 2011a; 2012; Papp 2012; Bartha 2013; 2018; 2019; 2023). Ez a társadalomszemlélet tehát a közigazgatás átalakítását összekapcsolta a társadalomnak immár a többség érdekeit kifejező alapvető átformálásával.

Az 1945-ös közigazgatási reformterv

A Horthy-rendszer politikai ellenzékének aktív szereplőjeként fellépő Erdei Ferenc a második világháború után a közigazgatáson messze túlmutató rendezési javaslattal állt elő. A korábbi harmadikutas szociografikus munkásságán és Bibó Istvánnak az Erdei-féle modellből kiinduló és ahhoz illeszkedő közigazgatási reformtervezetein (Bibó 1983b) alapuló elképzelés ilyen módon a térvizonyok

⁶⁷ Erdei Ferenc második világháború előtti felfogásának részletes ismertetését és a megközelítés bírálatát két korábbi munkámban (Bognár 2010; 2011) végeztem el. Ezek a kötetek a fentiek mellett tüzetesen foglalkoznak Erdei kortárs bírálóinak (pl. Mendöl Tibornak) a felfogásával, illetve az alföldi tanyás mezővárosokra alapozott koncepció későbbi recepciójával is.

lényeges átstrukturálását célozza meg. Az átfogó reformterv (Bibó–Erdei 1983) társadalomtörténeti kiindulását a korábbi hatalmi berendezkedés kritikája jelenti. Itt – Erdei eddigi szociográfiai munkásságának egyfajta összegzéseként – a politikai közösség irányításában a nemesi társadalom és a hozzá kapcsolódó vármegyerendszer olyan döntő politikai súlyát állapítják meg, amelynek legfőbb célja az osztályhatalom fenntartása volt, és amely ebből fakadóan nem a társadalom többségi érdekeit kifejező demokratikus átalakulást képviselte. Ezen túl Erdeiek úgy látták, hogy ez a félf feudális igazgatási rendszer hajtotta végre a modernitás időszakában a mindenkori államhatalom intézkedéseit, és működése az állami irányításban érdekelt szűkebb társadalmi elit érdekeit és nem a széles néprétegek integrálását szolgálta.

Erdeiek koncepciója ezzel szemben a társadalom alulról szerveződő erőinek a helyzetbe hozását szerette volna elérni a közigazgatás teljes átalakításával. Ez a perspektíva váltás nem egyszerűen a társadalom többségének tekintett csoportok képviselőire, tehát a demokratikus elvekre hivatkozott, hanem legfőképpen arra, hogy ezek az alulról szerveződő közösségek a társadalom szervezésének sikeresebb modelljét tudják megvalósítani. Ennek garanciáját pedig az alföldi tanyás mezővárosok talaján létrejövő kettős szállásrendszer jelentette, amely város és vidékének a korábbinál sikeresebb integrációját valósította meg. Ebből következően ennek a közigazgatási reformtervezetnek az egyik alapelve a helyi önkormányzatoknak, a lokális akaratképzés szerveinek a megerősítése volt. Ezáltal biztosítható ugyanis, hogy az alföldi tanyás mezővárosok fejlődésében már organikusan létrejött tér- és társadalomszerkezet az ország egyéb vidékein is kialakulhasson.

A reformtervezet másik alappillére a korábbi vármegyék felszámolása volt, mivel ezen alapult a felülről megszervezett, a demokratikus fejlődést alapvetően akadályozó politika. Ehelyett Erdeiek jóval több városmegyében gondolkodtak (hetvennel-nyolcvannak számoltak), ahol a városi, vagy városiasodó központ és vonzáskörzete képezi a közigazgatás alapját. Ezenkívül az állami onnipotencia megtörése érdekében a központi igazgatás decentralizációját is a reform fontos elemének tekintették. Ennek részeként a városmegyék és az önkormányzatok felügyeletét kerületi központokhoz kapcsolták, ahol a kerületi kormányhivatalok fogják össze a különféle szakigazgatási ágakat és koordinálják az intézkedéseket. Mindezek az elvek nem csupán egy „új népi demokratikus szervezetet” (Bibó–Erdei 1983: 701) hoznak létre, hanem a társadalmi tér olyan alapvető újrendezését jelentik, amely a társadalom súlypontjait is lényegesen átrendezi.

A tervezet szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy a régebbi politikai elit intézményrendszerének felszámolásával a korábbi hatalmi viszonyokat is megszüntessék. A reformtervezet ezzel a beavatkozással azonban elsősorban azokat a társadalmi feltételeket kívánta megteremteni, amelyekkel megnőhet az eddig

negatívan megkülönböztetett csoportok mozgástere. A háború előtti szociográfia társadalomszemléletének megfelelően Erdei szeme előtt olyan koncepció megvalósítása lebegett, amely a társadalmi terek átrendezésével az alulról szerveződő társadalmi csoportok kezébe teszi a politikai közösség irányítását. Erdei víziójának ezenfelül lényeges eleme az, hogy úgy vélte, ez a város és vidékének szerves kapcsolatára épülő berendezkedés nem csupán a társadalom szerveződésének kínál új mintát, hanem egyúttal képes felszámolni a nyugat- és a kelet-európai társadalomfejlődésből fakadó egyenlőtlenségeket.

Erdei nagyszabású elképzelése az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésben ragadta meg azt az alulról szerveződő tér- és társadalomszerkezetet, amely új irányt szabhat a hazai társadalomfejlődésnek. Ez a szerkezet egyrészt valóban a helyi viszonyok talaján jött létre. Ennyiben nem csupán kifejezte a tájegység hagyományait, hanem lényegileg különbözött más tájegységek társadalomfejlődésétől. Másrészt ez a modell annak a paraszti társadalomnak a talaján alakult ki, amely a korabeli társadalom legnagyobb csoportját képezte. E társadalomfejlődési modell támogatása közigazgatási eszközökkel tehát valóban annak az esélyét villantotta fel, hogy olyan, a társadalom többségét kifejező társadalomszervezési modellt sikerül kialakítani, ami új pályára állíthatja a társadalmat.

Ennek a közigazgatási reformtervezetnek lényeges eleme a társadalmi terekhez fűződő viszony átrajzolása. Ugyan Erdei munkássága nyilvánvalóan a „spatial turn” elméleti fordulata (Soja 1989; 1996) előtti időszakra datálódik, de országrendezési terve több ponton is előrevetíti a későbbi megközelítéseket, illetve e terv legalábbis értelmezhető a térbeli fordulat belátásai mentén is. Erdeinek és Bibónak a falusi társadalom irányításával és ennek kapcsán a Horthy-rendszer közigazgatásával foglalkozó elemzései (Bibó 1983c; Erdei 1939; Bibó–Erdei 1983) egyértelműen utalnak arra, hogy az emberek materiális környezete szerepet játszik a cselekvők világhoz fűződő viszonyában. Ez különösen erőteljesen jelenik meg akkor, ha a materiális környezet nyilvánvalóan kijelöli a politikai érdekérvényesítés csatornáit. Erdei szociográfusi munkássága többek között azt mutatta be, hogy a paraszti közösségek társadalmi világának mozgásterét a tőle élesen elkülönülő „úri világ” határozza meg. Ez az „úri világ” szab határt az alulról szerveződő termelési közösségek kibontakozásának, korlátozza a paraszti közösség politikai képviseletét, és az állami redistribúció legfőbb irányítójaként tartja fenn azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket is, amelyek nem kínálnak lehetőséget a szélesebb néprétegek mozgalmainak.

Erdei szociográfusi munkássága ekképpen érvényesen mutatja be azt, hogy a társadalom térbeli viszonyai visszahatnak a létrehozóikra. Ezek a későbbi térszociológia belátásait (Lefebvre 1991; Giddens 1995; Löw 2001; Knoblauch–Löw 2017) megelőlegező gondolatok azt fejezik ki, hogy az eltérő társadalmi terek különböző viszonyrendszereket és eltérő értékorientációkat eredményeznek.

Erdei szociográfiái mellett érvelnek, hogy a népi, (elsősorban) paraszti csoportok társadalmi terei a hatalmi rendet megtestesítő „úri társadalomtól” különböző jelentéstermelésre adnak lehetőséget. Az innen jövő új társadalmi impulzusok, jelen esetben a városnak és vonzáskörzetének sikeresebb összeszerveződése a társadalom számára is új irányt adhat akkor, ha az átfogó közigazgatási reform megteremti a társadalmi terek új típusú hierarchiáját. Ezzel pedig a korábban pozícióval nem rendelkezők térhasználatát teszi követendő mintává, és a társadalmi terek újjászervezését is ez alapján képzei el.

Erdei Ferenc közigazgatási reformterve az egyes társadalmi csoportok eltérő tértapasztalatának következményeit is sorra veszi. Mai fogalomhasználatunkkal (vö. Schmid 2005; Knoblauch–Löw 2020) úgy is leírhatnánk az Erdei-féle országrendezési tervet, hogy az a társadalom nagy tömbjeinek eltérő társadalmi tereihez különböző értékeket, hagyományokat, kollektív tapasztalatokat, élményeket és vágyakat rendel hozzá. Vagyis a társadalom többségét kitevő paraszti, népi tömb térhasználatára jelenik meg város és vidékének új típusú összeszerveződésében, illetve mindazokban a kulturális mintákban, amelyek ennek a csoportnak a hagyományát és jövőbeli perspektíváját kijelölik. Mondanunk sem kell, hogy ez a térhasználat és a mögötte lévő értékrend, kollektív tapasztalat lényegesen különbözik mindattól, ami a társadalom hagyományos elitjének a vármegyéi rendszerében megmutatkozó tértapasztalatát kifejezte.

Erdeiék közigazgatási reformterve ebben az értelemben új módon veti fel a társadalmi egyenlőtlenség kérdését. Az újjászervezett társadalom ekképpen nem egyszerűen csökkenti a korábbi társadalmi egyenlőtlenségeket azzal, hogy az egykor negatívan megkülönböztetett társadalmi csoportokat is sikeresebben integrálja a társadalomba.⁶⁸ Erdei elképzelésének radikalizmusát az adja, hogy a leszakadt csoportok fokozatos integrációja helyett a társadalmi terek alapvető megváltoztatásával szeretné átfordítani a viszonyokat. A paraszti közösség önszerveződését teszi a társadalom elsődleges szerveződési elvévé, és a diszkvalifikált korábbi hatalmi elitet ehhez, az immár megfordított térszerkezethez és hatalmi viszonyhoz illeszti. A városmegyére épülő új közigazgatásban ugyanis a paraszti társadalomfejlődés térhasználatára határozza meg a kollektív képzeteket, és ennek értékrendje tükröződik az újjászervezett államigazgatásban.

⁶⁸ Ennek fontosságát jól jelzi, hogy a két háború közötti korszakban a falusi társadalom olyannyira elkülönült a városi társadalomtól, hogy a népi szociográfusok a paraszti tömb ekkori helyzetére gyakran használták az „altársadalom” fogalmát, mintegy megjelenítve a térben is elkülönülő tömbök eltérő társadalmi pozícióját.

A reformterv politikai és elméleti korlátai

Aligha vitatható, hogy egy ilyen alapvető változás lehetősége csak olyan történelmi korszakban merülhet fel, amikor a radikális átalakításnak megvannak a politikai lehetőségei. 1945 éles cezúrája elvileg teret kínált az efféle elképzeléseknek. Ennek alapját nem csupán a korábbi hatalmi elit nyilvánvaló kudarca és diszkvalifikálódása adta, hanem az is, hogy a megváltozott politikai helyzetben a társadalom többsége radikális és a népi tömböt helyzetbe hozó átalakulás mellett állt. Erdei ebben az értelemben jól mérte fel az igényt a „népi, demokratikus” változásra, és közigazgatási reformterve magán viseli azokat a jegyeket, amelyek a társadalom radikális, de mégis a hagyományokhoz, az alulról szerveződő társadalmi egységekhez kötött programjától joggal elvárhatóak.

Utólag már könnyen belátható azonban, hogy milyen súlyos hiba volt a részéről, hogy ezt a közigazgatási reformot a kommunistákkal szövetségben szerezte volna megvalósítani. Ennek hátterében feltehetően az állt, hogy Bibó Istvánnal együtt Erdei is hitelt adott a kommunisták ekkor hangoztatott népfrontpolitikájának, és őszintén hittek abban, hogy az valóban a társadalom nagy tömbjeinek az érdekeit fogja képviselni (Huszár 2005: 60). Ehelyett azonban olyan sztálinista politika bontakozott ki, amely radikalizmusán túl alapvető pontjaiban tagadta Erdeiék elképzelését (Belényi 1991; Miklóssy 2011). Hiszen ez a politika egyaránt elutasította az alulról szerveződő társadalmi kezdeményezéseket, a társadalom decentralizált irányítását és úgy általában a paraszti önszerveződést, és ezzel szemben a pártelit vezetésével végigvitt, a helyi adottságokat figyelmen kívül hagyó, dogmatikus elveket képviselő, centralizált hatalomirányítást honosított meg.

Mindezekkel magyarázható, hogy Erdeiék közigazgatási reformterve gyorsan lekerül napirendről, és a közigazgatási reformot, illetve az agrártársadalom átalakítását is a sztálinista elvek határozzák majd meg (vö. Gyarmati 1979, Belényi 1995). Ez nem csupán hosszabb időre elodáz minden olyan elképzelést, amely a helyi gazdasági, társadalmi adottságokból próbál kiindulni, hanem egyúttal döntő változásokat hoz a társadalom és közelebről az agrárium szerkezetében. A falu erőszakos kollektivizálása, az erőltetett iparfejlesztési politika ugyan a háború előtti társadalomirányítástól lényegesen különböző térszerkezetet eredményezett, de éppen a népi öngazgatás és az önálló térhasználat lehetőségeit igyekezett felszámolni. Ez a politika pedig nem a helyi hagyományokat, az ország társadalomfejlődését kifejező tér- és társadalomszerkezetet, hanem a kelet-európai (szovjet) mintát erősíti meg.

A szerves társadalomfejlődést negligáló politika gyorsan bekövetkező kudarca hívja újra életre később azokat a korábbi elképzeléseket, amelyek a meglévő tér- és társadalomszerkezetből kiindulva próbálnak változásokat elindítani. Ez ad

lehetőséget Erdeinek is arra, hogy a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között visszatérjen a koncepciójához. A társadalmi környezet a korábbi megközelítés korrekciójára készíti, a koncepció átformálása ugyanakkor az 1945 utáni tapasztalatokból is következik.

Erdei ugyanis a második világháború utáni közigazgatási reformtervének elutasítását követően maga is a sztálini politika részesévé válik. A korszakban miniszteri, államminiszteri pozíciókat betöltő politikusként (fenntartásai mellett is, de) kiszolgálja a kommunista hatalom törekvéseit, és maga is tevőlegesen járul hozzá a falusi társadalom és a mezőgazdaság kommunista elképzelés szerinti radikális átalakításához.⁶⁹ Az önálló paraszti birtok ellehetetlenítését és a kollektív gazdaságok erőszakos létrehozását célzó politika ugyan alapvetően átrendezi a társadalmi tereket, de nem a helyi adottságokból, hanem az ideológiai szándékokból indul ki, és ennek mentén próbálja a társadalom radikális átformálását elérni. Ez az erősen centralizált társadalomirányítás és az ebből fakadó, új típusú térszerkezet noha kétségtelenül szemben áll az Erdeiek által is kárhoztatott úri világ hatalmi mechanizmusaival, de a paraszti tömb számára változatlanul fenntartja a társadalmi egyenlőtlenségek évszázadok óta rögzült rendszerét.

Meglátásom szerint ez az elhibázott politika nem csupán a korszakkal és a szovjet csapatok jelenlétéből fakadó kényszerekkel magyarázható, hanem Erdei korábbi koncepciójával is. Erdei 1945-ös közigazgatási reformtervezete ugyanis a társadalmi térszerkezet átalakítását egyértelműen az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kívánta végrehajtani. Ez a modell azokból a történelmi kondíciókból indul ki, amelyek a mezővárosok sajátos fejlődésének megfelelően alakították ki város és vonzáskörzetének egységét, de Erdei 1945-ös elképzelése kevéssé vetett számot azzal, hogy ez a társadalmi képlet nem reprezentálja az ország sokféle hagyományát, hanem annak csak egy formáját jelenti. Az alföldi mezőváros több évszázados társadalomfejlődése során létrejött modellje ekképpen nem adaptálható sem a dunántúli város- és falufejlődés körülményeire, sem az Alföld azon térségeire, ahol a hagyományos falusi társadalom volt jellemző (vö. Bognár 2005b; 2006a; 2008; 2011a).

Erdei háború előtti szociográfiáiban ugyan maga is leírja a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utakat (Erdei 1937; 1940), de végső értékelésében ezeket egyként elutasítja. A korabeli diskurzusnak megfelelően Erdei ekkor még nacionalista érveket fogalmaz meg, mondván, hogy ezek a fejlődési utak nem az autentikus magyar lét kifejeződései (Erdei 1939). A koncepció formálódása szempontjából lényegesebb azonban, hogy azt hangsúlyozza, hogy ezek a fejlődési utak nem

⁶⁹ Ennek az önfeladói politizálásának az okait az előző fejezetben igyekeztem számbavenni. A felsoroltak mellett ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az az itt jelzett tényező is, hogy Erdei Bibóval együtt erősen hitt a kommunisták által hangoztatott a népfrejtropolitikában, amely a szovjet mintától eltérő tervek megvalósítására is lehetőséget kínált volna.

alkalmasak a paraszti tömbre alapozott társadalmi (és térszerkezeti) reform végrehajtására. Erdei legfőbb érve az, hogy a hagyományos falusi társadalom térszerkezete az agrártársadalom kevésbé komplex struktúráját fejezi ki, és ezért fejlődésében sem képes a városi társadalom dominanciáját megszüntetni. Így nem alkalmas arra, hogy a társadalom többségét kifejező paraszti tömb primátusát megteremtse. Erdei erre a forradalmi szerepre ekkor még egyedül a paraszti (pontosabban az alföldi tanyás mezővárosokban kialakult) térszerkezet viszonyait tartja egyedül képesnek.

Ebből következik, hogy 1945-ös reformelképzelése az egész közigazgatás átalakításának sikerét a tanyás mezővárosi forma elterjesztéséhez köti. A koncepció grandiózussága azonban nem fedheti el azt, hogy itt Erdei súlyos önellentmondásba keveredik. A társadalom térszerkezetének a népi tömbre alapozott átalakítása ugyanis úgy hivatkozik az alulról szerveződő, a lokalitásokból felépülő modellre, hogy egy sajátos helyi viszonyok között létrejövő társadalomfejlődést kíván ráerőltetni az összes többi, ettől sok tekintetben különböző területre. A társadalmi viszonyok és a térszerkezet szervességére, a helyi adottságokra hivatkozó elmélete ekképpen egy ideológiai szándékot, a nyugati és a keleti társadalomfejlődést meghaladni kívánó modell megvalósítását célozza meg. Ennek érdekében azonban maga is erőszakosan lép fel a más hagyományú térségekkel szemben, amikor szervességüket megkérdőjelezve, egy másik fejlődési útra akarja kényszeríteni őket. Akármennyire is a pozitív jövő (a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása) a cél, a koncepció e rövidre zártsága a felülről végrehajtott, erőszakos társadalomszervezés egyik módozatát jelenti. Így szemlélve, Erdei 1945-ös reformterve, ha nem is végső céljaiban, de eszközeiben és ideológiai elfogultságában a kommunisták politikájához hasonló jegyekkel rendelkezik. Ebből fakadóan megvalósítása esetén is ugyanúgy kudarcra lett volna ítélve, mint a kommunista vezetés politikája, amely nem vette figyelembe a társadalom hagyományát és kialakult térszerkezetét.

A politikai mező kínálta mozgástér és a történetiség elve

A *Város és vidéke* újdonságát és megalapozottabb szemléletmódját épp az jelenti, hogy Erdei – feltehetően az ötvenes években szerzett tapasztalatai okán is – alapvetően újragondolja tér és társadalom viszonyát. Az új koncepció azonban nem csupán tartalmában különbözik az 1945-ös elképzeléstől. Az azóta eltelt negyedszázadban lényegesen megváltoztak azok a társadalmi és politikai feltételek, amelyek Erdei koncepciójának megvalósíthatóságát befolyásolják. Ezek a tényezők pedig óhatatlanul hatással vannak magának a reformnak a tartalmára. Egy, a politikai döntéshozatal által uralt egypártrendszerben különösen a politikai ténye-

zók szerepe jelentős. A *Város és vidékének* reformtervét elsősorban a korabeli politikai mező (vö. Bourdieu 2002) határozza meg.

A megszilárduló Kádár-rendszer gazdaság- és társadalompolitikáját sok olyan tényező formálja, amely határt szab Erdei elképzelésének. A Kádár-kormány a Szovjetunió által támogatott katonai puccsal kerül hatalomra, így mozgásterét a mindenkor szovjet politika alakítja. Ez jelöli ki azt a gazdaságpolitikát is, amely minden sikertelen tapasztalat ellenére erőlteti a mezőgazdaság kollektivizálását, a gazdaság szovjet minta szerinti centrális, tervgazdasági irányítását. A szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány ezenfelül valós társadalmi bázis nélkül ráutalt azokra a belföldi politikai erőkre is, akik a Rákosi-korszak keményvonalas politikáját képviselik. Ez a pártvezetésben is komoly pozíciókkal rendelkező csoport (Münnich, Marosán, Biszku, Dögei stb.) a szovjetekhez hasonlóan az ideológiai megfontolások mentén folytatott gazdaság- és társadalompolitikát jeleníti meg és alapvetően ellenérdekelte az Erdei által képviselt felfogás megvalósításában. Erdei koncepciója azokban a politikai körökben talál támogatásra, amelyek 1956 után egy, a helyi társadalmi viszonyokhoz jobban illeszkedő és a parasztságot megnyerni kívánó politikát képviselnek. Ez a később agrárlobbiként nevezett (vö. Varga 2010; 2013; Papp 2014; 2017), Fehér Lajoshoz kapcsolható csoportosulás volt az, amely Kádár kétkulacsos (hatalma megtartása érdekében hol a reformerőkkel, hol a dogmatikus csoportokkal szövetező) politikája miatt időszakosan tényezővé válik. Ők egy versenyképesebb és a társadalom akarát kifejező gazdaságpolitika elkötelezettjei.

A politikai mezőnek ezek az erőviszonyai jelölik ki az Erdei-féle reformtervezet mozgásterét, és játszanak szerepet abban, hogy Erdei elemzése olyan taktikai elemeket tartalmaz, amelyek lehetőséget teremtenek a rendszer határait feszegető koncepciójának kifejtésére, és mégsem kockáztatják a reformelképzelés elfogadhatóságát. Ezzel magyarázható, hogy a gazdaságelméleti és szociológiai irodalom alapos ismerőjeként lemond arról, hogy koncepcióját elméleti fejtegetésekkel támassza alá (Erdei 1971: 438), és a közérthetőségre hivatkozva a szociografikus leírásokra koncentrál. Az új tér- és társadalomszerkezeti elemzése tehát a konkrét tapasztalatokból fakadó általánosításokból bontható ki. Ez a taktikus eljárás teszi lehetővé, hogy a nyilvánvalóan nem marxista perspektívából fogant reformelképzelések politikai támogatását ne veszélyeztesse, és koncepcióját ne diszkvalifikálja a politikai vezetés előtt.

A perspektívaváltást a történetiséghez fűződő viszony alapvető átértékelése jelenti. Erdei ebben a munkájában nagy figyelmet fordít az egyes tájegységek eltérő történeti fejlődésére és térszerkezetére. Nem csupán azt mutatja be, hogy a Szeged közvetlen vonzáskörzetébe tartozó tájak és településtípusok (a kiskun puszták, a feketeföldi mezővárosok, a bácskai feketeföld és a bánáti területek) mennyire eltérő térszerkezettel jellemezhetők, hanem feltárja ennek történeti

okait is. Ugyanez érvényes a szociográfiában részletesebben taglalt tájegységekre is, amelyek a külterületek benépesítésének különböző változatait képviselik. Az eltérő történeti fejlődés hozza létre az alföldi tér- és társadalomszerkezet két alapvető típusát, a tanyás mezővárosi modellt (pl. Hódmezővásárhely vonzáskörzetében) és a mezőgazdaság nagyüzemi megszervezését (pl. Szeged és Csongrád esetében), ahol a magánföldesúri birtokok nagyszámú uradalmi majossal alakítják ki az ún. porosz fejlődési modellt (Erdei 1971: 21). Ezek az alapmintázatok azután olyan lokálisan eltérő helyi változatokat mutatnak, amelyek különböző tér- és társadalomszerkezettel jellemezhetők.

Erdei a *Város és vidék*ében amellet érvel, hogy a társadalom térszerkezetének megrajzolása a „társadalom mélyének lassúbb és hosszabb távú változásainak” (Erdei 1971: 14) nyomon követésével, az egyes eltérő történeti és tájegységi hagyományok feltérképezésével lehetséges. Erdei Braudel „longue durée” (Braudel 1972) megközelítésével párhuzamokat mutatva azt hangsúlyozza, hogy a társadalom „ezen konzervatívabb vegetációjának” (Erdei 1971: 14), a *történeti hagyománynak* van alapvető strukturáló szerepe a társadalmi viszonyok kialakulásában. Ez határozza meg a gazdasági és társadalmi tervezés lehetőségeit is, amennyiben annak célja a sikeres alkalmazkodás.

Helyi társadalom és központi irányítás

A társadalom térszerkezetét ekképpen az a történetiség alakította ki, amely az egyes térségekben meglehetősen különböző hagyományú fejlődési irányokat eredményezett. Az elemzésnek ebből fakadóan a történeti fejlődésnek a térszerkezetre és áttételes módon a mentalitásra gyakorolt hatását kell értelmeznie. A társadalom tervezésének tehát meg kell szabadulnia az ideológiai szempontoktól, és a helyi viszonyok feltárására kell fókuszálnia. A térszerkezet megváltoztatására irányuló bármely erőfeszítés is csak akkor lehet sikeres, ha a változtatás a helyi viszonyok talajára épül (Erdei 1971: 204). Ellenkező esetben a politikai beavatkozás nem lesz képes a manifeszt szándékok megvalósítására, ahogy erre az ötvenes évek politikája is számtalan példát nyújt.

Erdei ugyanakkor határozottan elkötelezett a központi beavatkozás mellett. Ennek számos oka van. Egyrészt Erdei már a két háború közötti szociográfiáiban is azt a nézetet vallotta, hogy a magyar társadalomfejlődésben a gyakori külső beavatkozások és a kényszerpályák politikája miatt olyan társadalomszerkezet alakult ki, ami a népi tömb alávetettségét eredményezte. A megcélzott, centrumból jövő társadalmi reformok elsődleges feladata tehát éppen ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolása, illetve enyhítése. Másrészt szociográfiai munkássága azt is bemutatta, hogy az aránytalanságokkal jellemezhető

társadalomszerkezet és hatalmi térszerkezet sok tekintetben elvágta az alulról jövő kezdeményezések lehetőségét. A felülről végrehajtott reform másik feladata ekképpen az, hogy a társadalomirányítás ezeket az alulról jövő iniciatívákat támogassa és ezáltal a lokalitás szempontjait erősítse. Harmadrészt, érthető módon, maga is felelősséget érez ama durva beavatkozások miatt, amelyek az ötvenes évek erőszakos kollektivizálása és iparosítása eredményeképpen súlyos következményekkel jártak a falusi társadalomban. A korrekció célja tehát korábbi sikertelen politikájának javítása is.

A *Város és vidék*ben tehát Erdei a megváltozott társadalmi körülmények között saját elhibázott politikájának kiigazításaként és korábbi elméletének korrekciójaként igyekszik újragondolni a társadalom térszerkezetének kérdéseit. Mindezt azzal a nyilvánvaló szándékkal teszi, hogy Szeged és vonzáskörzetének társadalomrajzán keresztül maga is formálja a döntéshozók nézőpontját. Ez a reformer szerep Erdei 1957-től folytatott akadémiai pályájának köszönhető, ahol az agrárkutatás vezetőjeként újabb és újabb elemzéseket készít a hazai és a nemzetközi agrárviszonyok feltérképezésére (Huszár 2012: 386–441; Varga 2018). A szaktudományos elemzés végső célja Erdei számára nyilvánvalóan az, hogy a hazai és nemzetközi kutatási eredményeket (Erdei 1959a; b; 1961; 1964; 1967a; 1967b; 1967c) beépítse a mezőgazdaság és a közigazgatás irányítására vonatkozó koncepciójába. A Fehér Lajos vezette (vö. Papp 2010; 2017) agrárlobbi oszlopos tagjaként tehát a fennálló politikai viszonyok engedte térben, de egyértelműen az alapvető változtatás igényével fogalmazza meg nézeteit a hatvanas évekbeli írásaiban. Ezek a munkák képezik az új gazdasági mechanizmusként elhíresült új politika és a *Város és vidék*ben kifejtett, ezen túlmutató reformelképzelések alapját.

Erdei ebben a kötetében egyensúlyoz a politikai realitások és az implicite megcélzott erőteljesebb átalakítások vágya között. A *Város és vidék*e narratívája látzólag egy térség szociográfiáját adja, miközben a benne megfogalmazott elképzelések a társadalomirányítás új típusú politikáját fejezik ki. Mint láttuk, ennek az óvatosan megfogalmazott, de mégis a lényeges változások mellett fellépő koncepciónak alapeleme volt a történetiség szempontja; az az elv, hogy minden reformnak a történetileg kialakult helyi adottságokon, a lokális társadalom- és térszerkezeten kell alapulnia. Ennek a kiindulásnak nyilvánvalóan az a következménye, hogy a gazdaság sikeres megszervezése e viszonyok ismeretén és az ezekhez való megfelelő alkalmazkodáson múlik. Az erőszakosan létrehozott kollektív gazdaságokat tehát csak úgy lehet eredményesen működtetni, ha azokat lényegesen átformálják, oly módon, hogy a gazdaságirányítás tekintettel legyen a helyi és regionális adottságokra.

Erdei szociografikus elemzései egyértelművé teszik, hogy Magyarországon olyan önálló paraszti gazdálkodás alakult ki az évszázadok során, amely az

individuális, pontosabban a családi gazdaságok rendszerét eredményezte. Ez a társadalomszerkezeti adottság képződik le a tér viszonyaiban is. Ez a társadalomfejlődés formálta azt az individuális mentalitást is, amely ellenáll minden olyan kollektív gazdaságirányítási megoldásnak, amely a hagyományos társadalom- és térvizonyokat negligálni akarja. Ennek a tér- és társadalomszerkezetnek a semmibevétele vezet az ötvenes évek eleji kolhozosításhoz és 1959–60 újabb erőszakos kollektivizálásához, ami azután tragikus gazdasági eredményeket hoz. A kollektív termelés azonban a politikai rendszer megkérdőjelezhetetlen ideológiai eleme, alapvetően nem vitatható a reformjavaslatot tevők részéről. Erdei reformterve tehát a meglévő mozgástérben céloz meg olyan átalakításokat, amelyek a hagyományos paraszti tér- és társadalomszerkezeti adottságokhoz illeszkednek. Ennek a javaslatnak az egyik alapeleme az, hogy meg akarja teremteni a kollektív gazdaságokban a dolgozók személyes és családi anyagi érdekelttségét.

Erdei társadalom- és térszerkezeti megfontolásokat tartalmazó koncepciójának fontos eleme, hogy a jobb gazdasági eredmények zálogának nem egyszerűen a térszolgatók nagyobb anyagi elismerését tekinti. Erdei egész érvrendszere az ország társadalmi viszonyait és az ebből fakadó mentalitást meghatározó adottságnak tartja, és arra törekszik, hogy a gazdaságirányítás is ezen jegyekre tekintettel fogalmazza meg az elveit. Ez az elképzelés fejeződik ki a háztáji gazdaság rendszerében, ahol a gazdálkodók a saját kezelésükben lévő földterületeken részesít – a tradicionális parasztgazdaságok alapfunkciójának megfelelően – a hagyományos önellátásra, részint – a szintén régóta művelt árutermelés jegyében – a piacra termelhetnek. A közvetlen érdekelttség megteremtése tehát azokhoz a történetileg kialakult parasztgazdaságokhoz kapcsolódik, amelyek az ország mezőgazdasági termelésének alapját jelentik, s amelyek elsősorban az önálló családi termelés és az ebből nyert bevételek talaján állnak. Ez teremti meg a generációk közötti kapcsolatot, és ezen alapul az a családi innováció, amelyben az újabb korosztályok egyre korszerűbb szakismeretekkel rendelkeznek. Ez alapozza meg a „kertek bázisán orientált közösséget” (Erdi 1971: 79).

Erdei értelmezésében a háztáji termelés illeszkedik a paraszti közösségek hagyományos térszerkezetéhez is. Ennek kapcsán azokra a várossá nőtt agrártelepüléseken megtalálható koncentrikus körökre utal, amelyek a város térszerkezetét meghatározzák. Az igazgatási és kulturális központot képező belváros körül létrejött kertes, családi házas övezet, illetve a külterületek ipari és mezőgazdasági központjai jelentik e szerkezet legfőbb elemeit. A mezőgazdasági termelők települési pozíciója tradicionálisan a kertes, családi házas övezethez kapcsolódik, vagy ez képezi a gazdálkodó népesség vágyott lakhelyét (Erdi 1971: 44–45). A háztáji gazdaságok önálló földterületei lényegében ehhez a tradicionális térszerkezethez illeszkedő megoldást jelentenek. Ennek is köszönhető, hogy az itt folytatott termelés hatékonysága messze meghaladja a kollektív üzemekét.

A kollektív gazdaságok újragondolása

A fenti társadalom- és térszerkezeti modellnek a háztáji gazdaságoknál tapasztalt sikeressége készteti Erdeit arra, hogy a modell mentén tegyen javaslatot a kollektív üzemek munkaszervezésének megreformálására. A *Város és vidékében* ez a koncepciója több évtizedes formálódás eredményeképpen fogalmazódik meg, így több ponton is visszaköszönnek még a világháború után és az ötvenes években papírra vetett gondolatai (Erdei 1946; 1954). Fontos hangsúlyozni, hogy ennek az elképzelésnek a kidolgozására nem csupán az készteti, hogy a politikai rendszerben ideológiai szempontok miatt megkérdőjelezhetetlen állami gazdaságokra és a termelőszövetkezetekre is kiterjessze a dolgozók érdekeltségét megvalósító termelési rendszert. Ennek az is az oka, hogy a világpiac a mezőgazdaság területén is egyre inkább megkívánja az ipari méretű gazdasági egységek létrehozását. Mindez pedig a hagyományos családi munkaszervezetek visszaszorulását és a nagyüzemi gazdaságok növekvő szerepét eredményezi (Erdei 1971: 12, 30). Az erőszakosan létrehozott kollektív gazdaságok azonban a munkaszervezés szempontjából alkalmatlanok arra, hogy a nemzetközi verseny kihívásaira reagáljanak. Erdei olyan reform mellett érvel, amely a bolsevik típusú nagyüzemi rendszert a helyi sajátosságoknak megfelelően alakítja át, hiszen csak ez lehet a versenyképesség alapja.

Az ötvenes évek kollektivizálásának nyilvánvaló kudarca egyértelművé tette Erdei számára, hogy szükség van a nagyüzemi termelés lényeges átformálására. Ennek része a jövedelemrészesedési formák tartós kialakítása, amely növeli az egyéni érdekeltség és a paraszti családi szervezetek súlyát a kollektív termelésben. A nagyobb hatékonyság érdekében ezért Erdei ún. „vegyes üzemek” létrehozását támogatja (Erdei 1971: 98). Ezek célja, hogy a nagyüzemek élni tudjanak a családi gazdaságból származó nyereséggel, úgy, hogy egyúttal a nagyüzemi termelésből fakadó technológiai előnyöket is ki tudják használni. Ezek a „vegyes üzemek” azonban éppen az egyes területek különböző tér- és társadalomszerkezeti jegyei miatt eltérő formákat ölthetnek. A lokalitások jelentőségére tekintettel Erdei minden nagyüzem esetében fontosnak tartja a helyi sajátosságok vizsgálatát, mivel a nagyüzemi termelés sikerességét csak az ezekhez való alkalmazkodás biztosíthatja.

A koncepció szerint a nagyüzemi termelés „vegyes üzeimeinek” ilyen módon a helyi tér- és társadalomszerkezet jegyeit kell tükrözniük. Szeged vonzáskörzetében, ahol a mezőgazdaság szerveződésének „porosz útja” jellemző, a nagyüzemi termelést javasolja, mivel a tájegység történeti hagyományát ez jeleníti meg. A társadalmi reform feladata tehát, hogy ebben a keretben teremtsen meg a paraszti érdekeltséget egyéni vagy családi formában. Ez teheti ugyanis a nemzetközi piacon is sikeressé a szegedi paprika termelését, amely egykor a paraszti

innováció példája volt, de a világpiacon való megjelenését csak a korszerű nagyüzemi technológián alapuló termelés biztosítja. A tanyás mezővárosi modell hagyományával jellemezhető területeken (pl. Makó, Hódmezővásárhely) azonban hatékonyabbnak bizonyul (különösen a hagyma esetében) a családi, kisüzemi termelés. Ezekben a térségekben a termelés sikerességét a kisüzemi gazdálkodás központilag támogatott fejlesztése biztosítja. Ebben a modellben a szövetkezeti keret a családi gazdaságok lazább kapcsolódását jelenti (Erdei 1971: 97), ami azonban csak a termelésre vonatkozik, az értékesítés megszervezése, a fajtafejlesztés és a korszerű technológiák alkalmazása ugyanis ennél a típusnál is nagyüzemi formában történik.

Az Erdei-féle koncepció a helyi adottságokban rejlő lehetőségekre igyekszik támaszkodni, amikor a családi, kisüzemi és a kollektív, nagyüzemi termelésből fakadó előnyöket illeszti össze egy tér- és társadalomszerkezeti modellé. Ebben a modellben a családi kisgazdaságok rendszere mellett jelen vannak a tradicionális nagyüzemi gazdaságok és az erőszakos kollektivizálás által életre hívott szövetkezetek is. Az új országrendezési tervében ezeket az adottságokat próbálja olyan modellé formálni, amely illeszkedik a tér- és társadalomszerkezethez, ám egyúttal a világgazdasági versenyben is hatékony lehet. A termelés „vegyes üze-
mei” egyaránt megjelenítik a családi szerveződés paraszti hagyományát, a paraszti kisközösségekben rejlő innovációt (mind a gyümölcs- és zöldségtermesztésben, mind a településszerkezetben) és a nagyüzemi termelésből fakadó előnyöket. Utóbbiak közé tartozik a költségigényes gépüzem, a javítóműhely és a technológiai fejlesztést szolgáló laboratóriumok, amellyel a helyi termelés sikeresebben tud válaszolni a világpiaci kihívásokra.

Erdei nem rejti véka alá, hogy a hatékonyság csak versenyfeltételek között biztosítható. Korabeli szakelemzéseire (Erdei 1968; 1969) hagyatkozva úgy érvel, hogy a termelés sikeressége megkívánja az ideológiai paneleket kiszolgáló bürokratikus hatalom lebontását és a verseny feltételeinek megteremtését (Erdei 1971: 222). A helyi tér- és társadalomszerkezet jegyeit figyelembe vevő termelés ugyanakkor olyan szakembereket kíván, akik ismerik a lokális sajátosságokat és technológiákat. A termelés hatékonysága csak az ő vezetésükkel biztosítható. Erdei elkötelezett a lokális társadalomból jövő, teljesítményükkel a helyi közösség elismerését kivívó szakemberek mellett. Azt hangsúlyozza, hogy a termelőszövetkezeteknek is szakmai vezetés irányításával kell működniük, illetve szükség van a szövetkezeti demokrácia kialakítására, hogy az átalakulás valóban a helyi társadalomfejlődés bázisán történjen (uo. 367). Mindez pedig az ideológiai preferenciák helyett újfent a helyi közösség szerepét emeli ki, hiszen ez tudja biztosítani az alulról szerveződő termelés hatékonyságát.

A termelés és közigazgatás a lokális tér- és társadalomszerkezet alapján

Erdei 1945-ös reformelképzelésének fontos gondolata volt, hogy a településszerkezet sajátosságait és az igazgatás intézményeit a termelés rendje határozza meg. Az akkor részletesebben kifejtett közigazgatási reform is a termelés egységéhez igazodott, és ez teremtette meg a helyi lokalitásokból kinövő társadalomszervezés és közigazgatás alapjait. Ez a gondolat jelen van a *Város és vidéke* érvelésében is. Erdei itt arra törekszik, hogy megszüntesse az igazgatás- és termelésszerkezet diszkrepanciáit. Tisztában van azzal, hogy a szocialista érában stabilizálódó megyerendszer megváltoztatására nincs lehetőség. A felülről irányított gazdaságpolitikával szemben azonban a helyi és a központi kormányzat koordinálását tekinti fő feladatnak (Erdei 1971: 29, 55). E tekintetben azonban nem pusztán irányítási szempontokat mérlegel, hanem azt állítja, hogy a társadalom egyes szintjei közötti hatékony kapcsolat csak a termelésszerkezet és az igazgatás összehangolásával lehetséges. Ezért érvel amellett, hogy mindenkor a lokális társadalom termelésstruktúrája jelölje ki az igazgatás szerkezetét is. Ez lehet annak záloga, hogy a helyi adottságokat tükröző társadalmi szervezet érdemi kapcsolatot tudjon kiépíteni a központi erőterekkel. Ennek révén biztosítható ugyanis, hogy a helyi igényeket kifejező szerveződés sikeresen adjon impulzusokat a központ számára, és ez az alapja annak is, hogy (a lokalitással előzetesen egyeztető) centrum megfelelően avatkozhatson be a helyi folyamatokba.

A lokális tér- és társadalomszerkezet a termelés egységein túl a helyi közösség jégeit is formálja. A lokális társadalomszerveződés centrális tere a városközpont, amely a társas érintkezés, a nyilvánosság legfőbb fóruma. Ez a tér kínál alkalmat arra, hogy a közösség tagjai a közéleti, szakmai és kulturális kérdések megvitatásával adjanak új lendületet a lokális életvilágnak. Az ötvenes években ezeket a tereket számolták fel, illetve rendelték központi irányítás alá (Erdei 1971: 65–69). A helyi tér- és társadalomszerkezetből kiinduló modelljében Erdei e közösségi formák rehabilitációját kezdeményezi. Mindezzel nemcsak visszaul a központi hely háború előtti szociográfiákban kifejtett funkciójára, amely új impulzusokat adott a későbbi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak (Bácskai–Nagy 1984; Bácskai 1988), hanem azt is kifejezi, hogy a centrumot és perifériát egyesítő konszenzusos társadalomfejlődés alapegységei a lokális központok. Ugyanakkor ezeknek a helyi központoknak (pl. Nagy-Szeged) kitüntetett szerepet tulajdonít abban, hogy a perifériák (pl. a Szeged környéki kistelepülések) helyi viszonyokhoz illeszkedő „autonóm betagolódása” megvalósulhasson (Erdei 1971: 82–88).

Erdeinek ez az elképzelése egyértelműen visszaul az „urbanista országrendezés” háború előtti és 1945-ös felfogására. Új elem azonban a koncepciójában, hogy a paraszti tér- és társadalomszerkezetből építkező reform már nem kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapul, hanem minden esetben a lokális

viszonyokból indul ki. Ez az új nézőpont jelenik meg a makói és hódmezővásárhelyi térség szociográfiai elemzéseiben, ahol az általa korábban piedesztálra állított társadalomfejlődés árnyoldalait is bemutatja. A *Város és vidéke* elemzéséből ugyanis kiderül, hogy ezek a térségek már a második világháború előtt is hanyatlottak a népességszám és a gazdasági teljesítmény tekintetében is. Ez a negatív tendencia folytatódik az 1945 utáni időszakban is, amikor az alacsonyabb terméseredmények miatt a települések kül- és belterületei nem tudták a magasabb szintű szükségletek kielégíteni, és legfőképpen alkalmatlannak bizonyulnak arra, hogy a nagyobb hatékonyság érdekében iparosodjanak (Erdei 1971: 181–190). A térség ezen megrekedtségének is szerepe van abban, hogy Erdei megszabadul attól az ideologikus nézőponttól, hogy az egész országot e fejlődési modell alapján kell átalakítani.

Erdei koncepcionális újítása továbbá az, hogy az „urbanista országrendezést” az immár általános városiasodás miatt kikerülhetetlennek tekinti. Felfogása szerint a történeti fejlődés megerősítette centrum és periféria összeszerveződését, hiszen minden vidék kitermelte a maga városi központját (Erdei 1971: 253), és ez teszi lehetővé a periféria népességének beépülését a városi terekbe. Az Erdei által taktikai okok miatt nem kiemelt, de nyilvánvalóan hozzáértett gondolat az, hogy ennek feltétele „mindössze” az, hogy a központi ideológiai irányítás helyett a helyi tér- és társadalomszerkezetet kifejező lokális társadalomfejlődés érvényesüljön. Az egész városrendezési terv e szándék jegyében fogant, és ezt fejezi ki a *Város és vidéke* vége felé megfogalmazott kijelentés, ami szerint „úgy kell híve lenni a szocializmusnak, hogy széles rétegek igényét is magukévé tegye” (uo. 335).

A politikai rendszer iránti elköteleződést is kinyilvánító megfogalmazás azonban nem fedheti el azt, hogy Erdei koncepciójából nem éppen egy rendszerkonform nézőpont körvonalazódik. Az elméletileg is megalapozott (Erdei 1968) gondolati építkezés ugyanis alapvetően szemben áll a Kádár-rendszer „demokratikus centralizmusával”, ahol a döntések az ideológiai szempontokat képviselő központban születnek. Erdei nyilvánvalóan egy alulról szerveződő gazdasági és társadalmi berendezkedés mellett foglal állást. Értelemszerűen összeköti ugyan a helyi igényeket a központ szándékaival, de ezt a kapcsolódást a helyi viszonyok határozzák meg. A helyi társadalomszerveződést és az erre alapuló közigazgatást hangsúlyozó koncepciója tehát alapvetően kérdőjelezi meg a központi irányítást preferáló politikai elveket. Erdei ezért az elképzelés politikai elfogadhatósága érdekében látszólag rendszerkonform módon érvel, amikor a *Város és vidéke* szociográfiájában nyilvánosan elköteleződik a marxista társadalomszemlélet mellett, és a termelőeszközök társadalmi tulajdonát a történeti fejlődés kikerülhetetlen törvényének nevezi.

Az ideológiai azonosság retorikai megteremtése után azonban Erdei azt hangsúlyozza, hogy a társadalomszervezés gyakorlati feladata ettől eltérő tartalmakat is jelenthet (Erdei 1971: 13–14). Ennek kapcsán pedig a „kettős mozgás

„dialektikájáról” (uo. 14) ír, ahol a civilizációs folyamatokat alapvetően kijelölő történetiségnek, vagyis a helyi sajátosságoknak, a lokális társadalomfejlődésnek tulajdonít meghatározó szerepet. Nem vitatja el azonban, hogy a helyi jegyek koordinálásához szükség van a központi irányításra és a lokális folyamatokba való beavatkozásra. A koncepció azt is egyértelművé teszi, hogy centrum és periféria fentiekben összefoglalt kapcsolata kizárja, hogy a központ ideológiai megfontolások alapján cselekedjen. Ez ugyanis szemben állna a lokalitások azon igényeivel, amelyek nem ideológiai megoldásokat, hanem „konkrét feleleteket” kívánnak a helyi közösségek számára.

A centrum szerepe ezzel együtt sem elhanyagolható, hiszen Erdei érvelése szerint csak a központi beavatkozás képes helyreállítani a regionális és lokális sajátosságokat kifejező társadalom- és térszerkezetet. A koncepció e részében nem csupán arról van szó, hogy a centrumnak évszázadok elhibázott társadalompolitikáját kell orvosolnia.⁷⁰ A központi beavatkozást azért is szükségesnek ítéli, mivel a centrum képes az erőforrások hatékony újraelosztására és ezáltal a helyi fejlesztések támogatására. Erdei úgy érvel, hogy a központ szerepe elkerülhetetlenül szükséges a világgazdaságban egyre élesedő verseny miatt. Az egyre nagyobb költségigényű újabb technológiák nélkül ugyanis a hazai termékek nem versenyképesek. A termelés hatékonysága tehát megköveteli a munkafolyamatok racionalizálását és a korszerű termelési eljárások megismertetését, ami egyre inkább felértékeli a tudományos kutatás és a szakigazgatás szerepét. Ezek a társadalmi változások pedig olyan centrumot feltételeznek, amely tisztában van a helyi viszonyokkal és adottságokkal, ugyanakkor szélesebb perspektívája révén képes a külső gazdasági és társadalmi folyamatok becsatornázására.

Az urbanista országrendezés modellje és társadalmi kontextusa

Erdei tehát (némileg megváltozott fogalomhasználattal⁷¹) ugyanarról a centrum és periféria közötti viszonyról értekezik, amelyet a két háború között az alföldi tanyás mezőváros modellje alapján kidolgozott. A lokális viszonyokból felépülő központ állandó visszacsatolásban áll az alulról jövő igényekkel, ugyanakkor ez a centrum a helyi lokalitásokon messze túlnövő kapcsolatokat is képes kialakítani. Ennek eredményeként a lokalitásokból építkező társadalomszervezet sikere-

⁷⁰ E tekintetben Erdei és Bibó némileg különböző koncepciója a magyar társadalomfejlődés sajátosságairól (Erdei 1943b; 1976; Bibó 1981; 1982) teljes mértékben azonos konklúzióra jut.

⁷¹ Erdei korábban a központ és a tanya kapcsolatát emelte ki, míg itt elemzett munkájában város és vidék kapcsolatát hangsúlyozza. A megváltozott fogalomhasználat ellenére azonban egyaránt központ és vonzáskörzetének szerves kapcsolatát kívánja bemutatni. Erdei háború előtti munkásságával kapcsolatban lásd részletesebben: Bognár 2005.

sebben tud alkalmazkodni a külső kihívásokhoz. Erdei ezt a város és vidéke koncepciót terjeszti ki immár az egész társadalomra, amikor centrum és periféria egymáshoz illeszkedő modelljét a „városmegyék” regionális szervezetén túl is alkalmazza. A politikai rendszer szabta ideológiai korlátok és a pártvezetés rugalmatlansága miatt ugyan a *Város és vidéké*ben látszólag elhagyja a városmegyéken alapuló szerkezetet, de a járási körzet erőteljes támogatásával valójában koncepcionálisan megőrzi ezeket a középszintű szervezeti egységeket. Ezek az újragondolt járások jelentik azokat a termelési és gazdasági egységeket, amelyek a lokalitások tér- és társadalomszerkezetét visszatükrözik, és amelyek a lokális központ és vonzáskörzete organikus (a helyi társadalomtörténeti fejlődést kifejező) kapcsolatának alapját biztosítják.

Város és vidékének ez a koncepciója Erdei elképzelésében egy olyan új igazgatási szervezetté bővül, amely immár az egész társadalmat szervezi újjá. Erdei a kötet elején bevezetett csillagrendszer-metaforával (Erdei 1971: 17–19) az ország egészét besorolja az egymásba tagolódó települések hierarchiájába, amelyben különböző rendszerszinten centrum és vidékének organikus egymásba szerveződése valósul meg. Ebből fakadóan ebben az elképzelésben is jelen van az a nagyszabású átalakítás terve, ami alapvetően igyekszik átszabni a társadalmi viszonyokat. A koncepció ugyanakkor immár nagyobb hangsúlyt fektet a lokális fejlődés szerepére, hiszen minden központi beavatkozás alapfeltétele, hogy a helyi viszonyok alapos megismerése után az össztársadalmi szinten is értékes lokális fejlődést sikeresebb tegye. Ebben az elképzelésben tehát visszaköszön az értelmiségi szerep azon értelmezése, ahol a „társadalom mérnökei” a hibás vagy annak vélt társadalomfejlődés kiigazításával kívánják átformálni a társadalmi viszonyokat. Ez a radikalizmus azonban azzal kíván túllépni a XX. század radikális politikai ideológiáinak rövidlátásán (és azzal akarja elkerülni azoknak ebből fakadó kudarcát), hogy minden beavatkozást a történetileg rögzült berendezkedéshez kapcsol.

E jegyek mentén szokás a koncepció szervességét is kiemelni, ám mégsem konzervatív forradalomról van itt szó (vö. Karácsony 2005). Az átalakítás ugyanis sokkal nagyobb szerepet szán a társadalom mérnökeinek, vagyis annak az értelmiségi, szakigazgatási csoportnak, amely örködik a reformok felett, és amely szakmai kompetenciája révén képes (lehet) a helyi viszonyok megértésére és azok adekvát fejlesztésére. A centrum szerepét erősíti továbbá, hogy a világgazdasági verseny olyan újabb és újabb adaptációra kényszeríti a társadalmi cselekvőket, amelyre a lokalitásokból nem lehet sikeresen reagálni. Ez ró lényeges feladatot a központi tervezésre, aminek a technológiai változások nyomán követése, alkalmazása mellett az erőforrásokat is elő kell teremtenie, ráadásul a tradicionálisan forrásszegény kelet-közép-európai régióban (vö. Gerschenkron 1984). Emellett az évszázadok alatt felhalmozott hátrányok leküzdése érdekében szükség van arra

az átfogó oktatásfejlesztési reformra is, amely a korszerű gazdasági eljárások megismertetését teszi lehetővé. A centrum további feladata, hogy a történeti változásban élesedő társadalmi egyenlőtlenségeket képes legyen csökkenteni.

A *Város és vidék*ben Erdei négy évtizedes társadalomkutatói tapasztalatait összegzi annak érdekében, hogy elemzése, illetve az ebből következő közigazgatási és politikai reformok a kor kihívásaira is választ adjanak. Munkájának tér- és társadalomszerkezeti elemzése egy, a lokalitásokból építkező társadalom- és térszerkezet mellett érvel, ez a modell biztosítja ugyanis, hogy a társadalom berendezkedése és irányítása valóban kifejezze az ország sajátosságait. Koncepciója szerint ennek alapja, hogy a politikai döntéshozatal illeszkedjen azokhoz a tér- és társadalomszerkezeti jegyekhez, amelyek a cselekvők világához fűződő viszonyt kialakították. A társadalmi reform és az egész politikai közösség sikeressége ekképpen az ehhez való alkalmazkodáson múlik.

A társadalom különböző társadalmi terekre oszlik, amelyekből eltérő viszonyrendszerek és értéktételezések következnek. Erdei mindenféle elméleti okfejtés nélkül is világossá teszi, hogy az elképzelése a társadalom többségét kitevő népi tömb társadalmi tereit helyezi a középpontba, és az ezt kifejező viszonyok és értéktételezések talaján szeretné újjáformálni a társadalmi viszonyokat. Ez hozhatja létre a valóban demokratikus társadalomirányítást, mivel a korábban negatívan megkülönböztetetteket hozza helyzetbe. Mindez pedig jelentős lépést jelenthet a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében is, mivel a társadalom irányítása immár a többségi társadalmat képviselők tér- és társadalomszerkezetén alapul. Ennek demokratikus voltához aligha férhet kétség, mivel ebben a modellben immár a népi tömbök jelentéstermelésének van meghatározó szerepe, szemben a korábbi korszakok gyakorlatával, amikor a hatalmi elit értékrendje és kollektív tapasztalata formálta a társadalmi viszonyokat és határozta meg a társadalom domináns tér- és társadalomszerkezetét.

Erdei elképzelésének erénye, hogy nem bolsevik radikalizmusról van szó, amely a társadalmi viszonyok átfordításával hoz létre új hatalmi rendet. Erdei koncepciója azon a történetiségen alapszik, amely a helyi sajátosságok szerepét hangsúlyozza a tér- és társadalomszerkezet kialakulásában. Ezáltal olyan társadalmi reformot támogat, amely a lokális közösségek értékrendjét, társadalmi viszonyait figyelembe vevő településrendezést céloz meg. Ez a koncepció emeli ki munkáját a korszak számtalan reformterve és elképzelése közül.

Egy átfogó reformelképzelés kapcsán nem lényegtelen az a kérdés, vajon mennyire megvalósítható. Több évtized távlatából, a létező szocializmusról szerzett tapasztalataink okán ezt a koncepciót – minden erénye ellenére – hajlamosak vagyunk meglehetősen naivnak nevezni. Utólag könnyen megállapítható, hogy ez a politikai rendszer eleve nem kínált lehetőséget semmiféle alulról jövő, különösen decentralizált társadalomirányítási elképzelés számára (vö. Kornai 1993).

Ha azonban a koncepció formálódásának időszakát szemléljük, jól látható, hogy a hatvanas években még messze nem dőlt el, hogy a politikai rendszer viszonyai formálhatóak-e. A munkástanácsok rendszere, a jugoszláv különutas gazdaság- és társadalomirányítás egyaránt olyan modellekben gondolkodott, amelyek centrum és periféria, a központi irányítás és a lokális közösségek kapcsolatát igyekeztek sikeresebbé tenni. Ezek a törekvések jelen vannak azokban a hatvanas évekbeli hazai törekvésekben is, amelyek az ötvenes évek korrekcióját célozzák a politikai rendszer határain belül. Ráadásul ezek az elképzelések jórészt megjelennek az új gazdasági mechanizmus irányítási elveiben is.

Erdei Ferenc *Város és vidék*ében kifejtett koncepciójának közvetlen társadalmi, politikai kontextusát pedig az jelenti, hogy az agrárlobbi és a keményvonalások közötti játszmák ebben az időszakban többnyire a reformpártiak sikerét hozzák Magyarországon (Varga 2013). Erdei átfogó reformelképzelése ebben a közegben született, azzal a nyilvánvaló hittel, hogy az ötvenes évek centralizált politikájának kudarca után a politikai rendszer lehetőséget kínál a társadalom alulról jövő átszervezésére is. A korabeli tapasztalatok és az ezt alátámasztó termelési eredmények azt igazolták, hogy ez az út járható. Más kérdés, hogy a hetvenes évek brezsnyevi politikája ezeket a törekvéseket alapjában vágja el, és olyan gazdasági pályára állítja a szocialista blokk országait, amely végül a rendszer gazdasági és politikai bukásához vezet. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné azokat a nagyszabású reformterveket, amelyek az ország társadalomfejlődését kifejező tér- és társadalomszerkezeti reformokat képviselnek, s amelyek akár a rendszerváltás utáni és jelenbeli társadalmi tervezés számára is impulzusokat adhatnak (vö. Faragó 2006; Enyedi 2010; Miklóssy 2011).

Irodalom

- Acsády Ignác (1906): *A magyar jobbágyságtörténete*. Budapest: Politzer-féle Könyvkiadóvállalat.
- Anderson, Benedict (2006): *Az elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan, Atelier.
- A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. (1958) *Társadalmi Szemle* 6: 38–69.
- Aronson, Elliot (2014): *A társas lény*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos (1984): *Piackörzetek. piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bácskai Vera (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baráth Katalin (2008): Az írástudó magányossága. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. *BUKSZ* 20(2): 119–124.
- Bartha Ákos (2013): Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás* 5: 92–101.
- Bartha Ákos (2014): A népi szociográfia elmélete és gyakorlata. Kovács Imre és A néma forradalom. *Szociológiai Szemle* 2: 116–138.
- Bartha Ákos (2017a): Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i). *Új Nézőpont* 3: 51–78.
- Bartha Ákos (2017b): Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás* 2: 40–57.
- Bartha Ákos (2018): A „nagyszociográfiák” válságképe. In: Tóth Péter Pál (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 107–121.
- Bartha Ákos (2019): Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén. A népi szociográfia és a korabeli falukutatás. *Hitel* 2: 105–120.
- Bartha Ákos (2022): 1937 – Megalakul a Márciusi Front. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 211–216.
- Bartha Ákos (2023): Erdei Ferenc: Több szerepben nyomot hagyva. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Budapest: MTA HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 335–342.
- Békés Márton (2009): *A hagyományforradalma. Németh László politikája*. Budapest: Kortárs.
- Belényi Gyula (1991): Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon 1950–1952. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica Tomus XCIII*. Szeged, 27–46.

- Belényi Gyula (1995): A Bibó–Erdei kapcsolat és a városmegyes reformterv. *Tiszatáj* 49(3): 54–58.
- Benda Gyula (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? *Európai Fórum* 1–2: 18–27.
- Benda Gyula (1997): A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* 3–4: 33–42.
- Benda Gyula (2002): *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá 1740–1848.* (PhD – doktori disszertáció, témavezető: Bácskai Vera, ELTE Történettudományi Doktori Iskola.)
- Benda Gyula (2006): *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest: Osiris.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Jószyöveg.
- Bertha Zoltán (2005): *Világképteremtő enciklopédizmus.* Budapest: Kairosz Kiadó.
- Bibó István (1940): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány* 20(4): 503–516.
- Bibó István (1973): Tanya és modernizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *Valóság* 16(12): 35–40.
- Bibó István (1981): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 1.* Bern: EPMSZ, 255–286.
- Bibó István (1982): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 2.* Bern: EPMSZ, 351–362.
- Bibó István (1983a): Társadalmi reform és közigazgatás (1946–1974). In: Kemény István – Sárközy Mátyás (s. a. rend.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3.* Bern: EPMSZ, 645–792.
- Bibó István (1983b): A magyar közigazgatási reform problémái. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3.* 673–694.
- Bibó István (1983c): A magyar közigazgatásról I–II. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3.* Bern: EPMSZ, 648–664.
- Bibó István – Erdei Ferenc (1983): A magyar közigazgatás reformja. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3.* Bern: EPMSZ, 695–701.
- Bod Péter Ákos (2018): Bérek, profitok és járadékok harca – magyar szemmel. *Századvég* 88: 51–74.
- Bod Péter Ákos (2019a): *Megint utat tévesztünk? Gazdaságunk állapotáról, kockázatairól és kilátásairól.* Budapest: Noran Libro.
- Bod Péter Ákos (2019b): A mi „brezsnyevi pangásunk”. Hat állítás a korrupcióról, a közjóról és a magánjavakról. *Heti Válasz* július 16.
- Bognár Bulcsu (2002): Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága*

- és a Laczkó Dezső Múzeum veszprémi konferenciája. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 163–211.
- Bognár Bulcsu (2003): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegében. *Valóság* 8: 59–79.
- Bognár Bulcsu (2004a): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall* 15–16: 226–247.
- Bognár Bulcsu (2004b): Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest: Hermész Kör – Osiris, 587–610.
- Bognár Bulcsu (2005a): Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc Parasztok című művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás* 1: 173–192.
- Bognár Bulcsu (2005b): A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 2: 40–56.
- Bognár Bulcsu (2005c): Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság* 1: 48–73.
- Bognár Bulcsu (2006a): A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *Aetas* 1: 47–62.
- Bognár Bulcsu (2006b): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás igézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* 3: 432–448.
- Bognár Bulcsu (2008): A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle* 1–4: 277–294.
- Bognár Bulcsu (2009a): A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall* 36: 141–159.
- Bognár Bulcsu (2009b): A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle* 2: 60–77.
- Bognár Bulcsu (2009c): A harmadik út eltérő képviselői. Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről. *Magyar Szemle* 7–8: 97–114.
- Bognár Bulcsu (2010a): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2010b): Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle* 4: 109–129.
- Bognár Bulcsu (2011a): *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiájának (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2011b): Szabó Dezső harmadik utas öröksége. A nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására. *Valóság* 3: 1–14.
- Bognár Bulcsu (2011c): Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja. *Valóság* 4: 11–24.
- Bognár Bulcsu (2011d): Szabó Dezső nemzeti radikalizmusának hatása Erdei Ferenc és Bibó István fajvédelmére. *Valóság* 5: 14–28.

- Bognár Bulcsu (2011e): A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. *Valóság* 12: 1–13.
- Bognár Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két háború között*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2015): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 1: 39–65.
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski.
- Boros János (2020): A politikai esszé normatív diskurzusa. Szabó Dezső néhány írásának elemzése. *Kultúratudományi Szemle* 2: 7–43.
- Braudel, Fernand (1972): A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok* 4–5: 988–1012.
- Braudel, Fernand (1985): *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Budapest: Gondolat.
- Braudel, Fernand (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Osiris.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Budai Balogh Sándor (1981): Bartók Béla és Szabó Dezső egymásról. *Confessio* 1: 101–104.
- Budai Balogh Sándor (1982a): Kodály Zoltán és Szabó Dezső barátsága. *Confessio* 1: 109–111.
- Budai Balogh Sándor (1982b): Szabó Dezső Ludas-Mátyás füzetei (1934–1942). Emlékezések, naplók, levelek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2: 209–228.
- Comte, August (1979): *A pozitív szellem. A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*. (Magyar Helikon.) Budapest: Európa.
- Concha Győző (1935): Van-e magyar társadalom? Nincs. In: uő: *Hatvan év tudományos mozgalmai között*. II. Budapest: MTA, 644–661.
- Croizier, Michael (1981): *A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáról, valamint a társadalmi és a kulturális rendszerrel való kapcsolataikról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csepeli György (1993): Bűvészinasok. A népi gondolkodás politikai antiszemitizmusa. *Kritika* 10: 20–23.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest: L'Harmattan.
- Elek Péter et al. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*. Budapest: Sylvester.
- Enyedi György (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika* 4: 398–405.
- Erdei Ferenc (1931): Királyhegyes. *Századunk* 1: 25–35.
- Erdei Ferenc (1932): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 4–6: 81–91.; 7–10: 140–148.; 11–12: 193–198.

- Erdei Ferenc (1934): *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Erdei Ferenc (1935a): Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 7–12: 244–252.
- Erdei Ferenc (1935b): Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1: 43–49.
- Erdei Ferenc (1935–36): Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935. 2: 137–148. 1936. 1: 143–154. 1936. 2: 251–263.
- Erdei Ferenc (1936): A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz* 9: 371–378.
- Erdei Ferenc (1937): *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe III.* (Magyarország felfedezése.) Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1938): *Parasztok*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1940): *Magyar falu*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom*. (Magyarságismeret, 5.) Budapest: Franklin.
- Erdei Ferenc (1942a): Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány* 4–5: 463–496.
- Erdei Ferenc (1942b): *Magyar tanyák*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1943a): A paraszti társadalom. In: Bartucz Lajos (szerk.): *A magyar nép*. (A művelődés könyvtára, 9.) Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 114–135.
- Erdei Ferenc (1943b): A magyar társadalom. In: *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet, 12–36.
- Erdei Ferenc (1945): A magyar értelmiség útja. In: *Új szellemi front*. Budapest: Szikra, 33–38.
- Erdei Ferenc (1946): A szövetkezeti mozgalom és a földművesszövetkezetek. *Fórum* 2: 164: 177.
- Erdei Ferenc (1954): A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* 8–9: 676–707.
- Erdei Ferenc (1959a): Előszó. In: George S. Wheeler: *Az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasága*. Budapest: Kossuth, 5–10.
- Erdei Ferenc (1959b): A „családi farm” a jelenkori tőkés mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle* 2: 128–146.
- Erdei Ferenc (1961): A mezőgazdaság jelenkori fejlődésének főbb jellemzői. *Valóság* 2: 12–19.
- Erdei Ferenc (1964): Ajánlás az olvasóknak. In: Komló László: *Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 11–13.
- Erdei Ferenc (1967a): Élelmezés és mezőgazdaság. *Kortárs* 6: 973–983.
- Erdei Ferenc (1967b): *A mezőgazdaság helye a nap alatt*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1967c): A háztáji és a kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. *Tudomány és Mezőgazdaság* 3: 1–8.
- Erdei Ferenc (1968): A szövetkezetek elméleti kérdései. *Valóság* 2: 27–39.
- Erdei Ferenc (1969): A mezőgazdasági termelőszövetkezetek néhány társadalmi kérdése. *Valóság* 2: 74–89.

- Erdei Ferenc (1971): *Város és vidéke*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 4: 23–53. 5: 36–58.
- Erdei Ferenc (1979): *Szövetkezeti írások I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (1984a): Vallomás egy útról, melyet sohasem tettem meg. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 448–452.
- Erdei Ferenc (1984b): Gondolatok a pályáról. In: Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 321–325.
- Erdei Ferenc (1988): *Politikai írások 1.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle* 20(4): 12–42.
- Faragó László (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom* 20(2): 83–102.
- Féja Géza (1965): *Szabadcsapat. Életrégény*. Budapest: Szépirodalmi.
- Féja Géza (1982): *Lapszélre*. Budapest: Szépirodalmi.
- Felkai Gábor (2003): Politikai eszmék szintetizálása Mannheim Károlynál. „Tervezés a szabadsáért.” In: Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (összeáll.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág, 248–282.
- Földes Györgyi (2013): Örült beszéd: de van benne rendszer. Szabó Dezső ellentmondásai. *Jelenkor* 56(2): 183–189.
- Füzi László (2001): Az etika jegyében. Németh László gondolkodása a hatvanas években. *Jelenkor* 4: 405–417.
- Füzi László (2017): Körülállások. Németh László Kossuth-díja 1957-ben. *Magyar Szemle* 9–10: 21–30.
- Geöcze Sarolta (1901): *Modern társadalmi feladatok*. Magyar Gazdaszövetség Kiadványa. (Különlenyomat a *Magyar Gazdák Szemléjéből*.)
- Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Giddens, Anthony (1995): *Die Konstitution der Gesellschaft*. Frankfurt am Main – New York: Campus.
- Gombos Gyula (1975): *Szabó Dezső*. New York: Püski.
- Görömbei András (2020): *A minőség jegyében. Írások Németh Lászlóról*. Budapest: Nap.
- Gróh Gáspár (szerk. és vál.) (2002): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Budapest: Nap.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4: 21–31.
- Gyáni Gábor (2010): Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológia Szemle* 20(4): 43–59.
- Gyáni Gábor (2024): Hajnal István rendhagyó történetírása. *Korunk* 35(4): 28–38.
- Gyarmati György (1979): Erdei Ferenc: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. *Szociológia* 1. 93–97.

- Györffy Sándor et al. (szerk.) (1983): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest: Kossuth.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztorténet*. Budapest: Osiris, 549–569.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég–Osiris.
- Hajnal István (1939): Történelem és szociológia. *Századok* 1: 1–32. 2: 137–166.
- Hajnal István (1942): Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*. Szekszárd: Babits Magyar–Amerikai Kiadó Rt., 163–200. (reprint: 1991.).
- Hajnal István (1988): *Az újkor története*. (Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet.) Budapest: Akadémiai Kiadó (reprint).
- Hajnal István (1993): *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) (História Könyvtár. Monográfiák, 2.) Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet.
- Halmos Károly (2003): A lövészárkok szelleme – Hajnal István arcképéhez. *Beszélő* 8(1–2): 82–92.
- Halmos Károly (2010a): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle* 20(4): 4–11.
- Halmos Károly (2010b): Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* 20(4): 60–108.
- Hankiss Elemér – Füstös László – Szakolczay Árpád (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Huszár Tibor (1984): *Nemzetlét, nemzettudat, értelmiség*. Budapest: Magvető.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Kolonel Lap- és Könyvkiadó.
- Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest – Makó: ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum.
- Huszár Tibor (2005): *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Huszár Tibor (2012): *Erdi Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. Budapest: Corvina.
- Illyés Gyula (1933): Pusztulás. *Úti jegyzetek. Nyugat* 17–18: 189–205.
- Illyés Gyula (1962): *Puszták népe*. Budapest: Szépirodalmi.
- Illyés Gyula (1976): *Itt élned kell!* Budapest: Szépirodalmi.
- Irinyi János (1962): Hajnal István szociológiai történelemszemléletéről. In: Rác István – Tokody Gyula – Varga Zoltán: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve. I*. Budapest: Tankönyvkiadó, 167–183.
- Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk. és utószó) (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest: Századvég.

- Jakab András – Urbán László (szerk.) (2017): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Jánossy Ferenc (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Jászi Oszkár (1918): *Mi a radikalizmus?* Budapest: Országos Polgári Radikális Párt.
- Joas, Hans (2000): *The Genesis of Values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Joyce, Patrick (1994): *Democratic Subjects. The Self and the Social in the Nineteenth-Century England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karácsony András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Karácsony András (2005): A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. *Századvég* 10(35): 69–104.
- Karsai László (szerk.) (1992): *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*. Budapest: Aura.
- Keller Tamás (2010): The Position of Hungary on Worldwide Map of Human Values. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 20(1): 27–51.
- Knoblauch, Hubert – Löw, Martina (2017): On the Spatial Re-figuration of the Social World. *Sociologica. Italian Journal of Sociology Online* 2., maggio–agosto.
- Knoblauch, Hubert – Löw, Martina (2020): The Re-figuration of Spaces and Refigured Modernity: Concept and Diagnosis. *Historical Social Research* 45: 263–292.
- Kondor Zsuzsanna (2004): A kreativitás mintázata: Hajnal István. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok és intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest: Áron, 203–204.
- Kondor Zsuzsanna (2007): Kritikai racionalitás a másodlagos írásbeliség korszakában. *Információs Társadalom* 7(4): 36–46.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: Heti Világgazdaság.
- Korom Mihály (1981): *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Kovács Dávid (2010): Szabó Dezső protestantizmus-szemlélete. In: Kulin Ferenc – Veliky János (szerk.): „Zengett Sziónon a zsoldár.” *A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*. Budapest: Argumentum, 160–180.
- Kovács Dávid (2014): *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Kovács Dávid (2017): Szabó Dezső történelemszemlélete és a függetlenségi-protestáns hagyomány. In: uő: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 21–34.
- Kovács Dávid (2021): Az elsodort falu eszmétörténeti jelentősége és helye Szabó Dezső szellemi életútjában. In: uő (szerk.): *Szabó Dezső helye a magyar kultúrában*. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 125–138.

- Kovács Imre (1989): *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi.
- Kovács Imre (1990): *Magyarország megszállása*. Budapest: Katalizátor Iroda.
- Kovács Imre (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Budapest: Gondolat Kiadó – Nyilvánosság Klub – Századvég.
- Kövér György (2024): Egy elveszettnek hitt könyv nyomában. Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között. *Aetas* 38(2): 149–161.
- Lakatos László (1982): Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. *Medvetánc* 2–3: 305–319.
- Lakatos László (1989): Hajnal István útja a szociológiához. *Szociológia* 2: 163–188.
- Lakatos László (1992): „Középkorimádat” vagy népiesség? Hajnal István történelemszemlélete. *Valóság* 11: 30–46.
- Lakatos László (1993): Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs: Tanulmány, 109–116.
- Lakatos László (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum.
- Lefebvre, Henri (1991): *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lengyel András (1991): Németh László Shylock-metaforája. *Valóság* 8: 56–74.
- Leopold Lajos (1988): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc* 2–3: 321–355.
- Lévi-Strauss, Claude (2003): *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa.
- Litván György (2003): *Jászi Oszkár*. Budapest: Osiris.
- Löw, Martina (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1987): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1993a): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1–4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1993b): Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition. In: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 9–71.
- Luhmann, Niklas (1993c): Individuum, Individualität und Individualismus. In: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 3*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 149–258.
- Luhmann, Niklas (1996): Tautologie und Paradoxie in den Selbstbeschreibungen der modernen Gesellschaft. In: uő: *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 79–106.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999a): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In: uő.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 55–100.
- Luhmann, Niklas (1999b): *Funktionen und Folgen formaler Organisation*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Luhmann, Niklas (2005): Az írás formája. In: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció, 431–454.
- Luhmann, Niklas (2008): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2009): Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massenmedien. In: uő: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Wiesbaden: VS Verlag, 355–368.
- Luhmann, Niklas (2011): *Organisation und Entscheidung*. Wiesbaden, VS Verlag.
- Lukács György (1945): *Írástudók felelőssége*. Budapest: Szikra.
- Lukács György (1947): *Irodalom és demokrácia*. Budapest: Szikra.
- Majtényi György (2010): Zöld Sándor tragédiája. Emlékezés, emlékezet, egy történet elbeszélése. In: Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.) *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum, 447–458.
- Malinowski, Bronisław (1972): *Baloma. Válogatott írások*. Budapest: Gondolat.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly (2000): A nemzedékek problémája. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 201–253.
- Márkus István (1973): Az utóparasztság arcképéhez. Gernelyapáti magnószalagok 1971. október. *Szociológia* 1: 53–67.
- Márkus István (1996): *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*. Budapest: Dinasztia.
- Miklóssy Endre (2011): „Város és vidéke.” Erdei Ferenc és Bibó István területi-társadalomszervezési elgondolásairól. *Területi Statisztika* 51(5): 511–529.
- Monostori Imre (1994): *Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról*. Budapest: Püski.
- Monostori Imre (2001): Az esszéíró Németh László világképe. *Korunk*, 5: 17–22.
- Monostori Imre (2012): Németh László 1956-os élménye és a hatvanas évek magyar szocializmusa. *Kortárs* 5: 81–92.
- Monostori Imre (2016): *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest: Nap.
- Monostori Imre (2018a): Szabó Dezső, az „útmutató”. Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968) 1. *Kortárs* 9: 49–59.
- Monostori Imre (2018b): Szabó Dezső, az „útmutató”. Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968) 2. *Kortárs* 10: 66–74.
- Monostori Imre (2018c): Szabó Dezső, az „útmutató”. Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968) 3. *Kortárs* 12: 72–79.
- Monostori Imre (2020): Az elfogadás kínjai. Egy fejezet a Németh László-recepció történetéből (1956–1960). *Kortárs* 64(7–8): 121–132.
- Nagy J. Endre (1993a): *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press.

- Nagy J. Endre (1993b): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúrajazának összefüggései az 1940-es évek elején. In: uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press, 103–117.
- Nagy Péter (1964): *Szabó Dezső*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Némédi Dénes (1978): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia* 4: 511–525.
- Némédi Dénes (1983): A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság* 5: 278–283.
- Némédi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Némédi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Németh László (1992a): A huszadik század vezérjelenségei. In: Németh: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I–III*. Budapest: Püski Kiadó, 166–178.
- Németh László (1992b): A kapitalizmus vége. In: *A minőség forradalma I*. 285–295.
- Németh László (1992c): Ady Endre. In: *A minőség forradalma I*. 440–453.
- Németh László (1992d): Új politika. In: *A minőség forradalma I*. 547–550.
- Németh László (1992e): Debreceni Káté. In: *A minőség forradalma I*. 551–554.
- Németh László (1992f): Népművelés. In: *A minőség forradalma I*. 622–638.
- Németh László (1992g): Töredék a reformból. In: *A minőség forradalma I*. 645–667.
- Németh László (1992h): Író és hatalom. In: *A minőség forradalma I*. 667–669.
- Németh László (1992i): Kisebbségben. In: *A minőség forradalma II*. 843–910.
- Németh László (1992j): Magyar radikalizmus. In: *A minőség forradalma II*. 1155–1164.
- Németh László (1992k): Népi író. In: *A minőség forradalma II*. 1297–1321.
- Németh László (1999a): Szabó Dezső. In: uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV*. Budapest: Püski, 1512–1523.
- Németh László (1999b): Visszatekintés. In: *A minőség forradalma III*. 1813–1830.
- Németh László (1999c): Magyarság és Európa. In: *A minőség forradalma III*. 1969–2034.
- Németh László (2011): *A magyar forradalomról*. Budapest: Nap.
- Neusüss, Arnheim (1968): *Utopisches Bewusstsein und frei schwebende Intelligenz. Zur Wissenssoziologie Karl Mannheims*. Meisenheim–Glan: Hain.
- Neusüss, Arnheim (1988): Die Entdeckung des blinden Flecks. Epitaph für Mannheim. *Düsseldorfer Debatte* 4: 44–63.
- Nietzsche, Friedrich (1989): *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nyíri Kristóf (1994): *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins – Lukács Archivum.
- Nyíri Kristóf (1998): Bevezetés Hajnal István „Írásbeliség és fejlődés” című írásához. *Rep-lika* 30: 191–193.
- Ortega y Gasset, José (1995): *A tömegek lázadása*. Budapest: Pont Könyvkereskedés.
- Ortega y Gasset, José (2003): *Korunk feladata*. Budapest: Napvilág.

- Öze Sándor (2010): Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában. *Magyar Szemle* 3–4: 64–86.
- Papp István (2010): Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest: Napvilág, 248–292.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest: Jaffa.
- Papp István (2014) Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. *Századok* 148(4): 1068–1071.
- Papp István (2017): *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz.
- Papp István (2021): Útkereső vagy tévelygő? Szabó Dezső 1918–1919-ben. In: Hőnrich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*. Budapest: Századvég, 251–264.
- Péter László (2003): Hajsza Németh László ellen. *Kortárs* 2: 102–103.
- Petrik Béla (2003): A teljes kép felé. Szabó Dezső a Magyar Életben. *Hitel*, 3.
- Petrik Béla (2005): Fogságban. Szabó Dezsőről. *Hitel* 1.
- Petrik Béla (2008): Összeomlás. Szabó Dezső életművének fogadástörténete 1945-től a monográfiák megszületéséig. *Kortárs* 5: 5–45.
- Petrik Béla (2009): Életmű az idő kapujában. (Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék.) *Hitel* 6: 113–117.
- Rézler Gyula (1945): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest: Faust.
- Schmid, Christian (2005): *Stadt, Raum und Gesellschaft. Henri Lefebvre und die Theorie der Produktion des Raumes*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Schulze, Gerhard (1993): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York: Campus.
- Schumpeter, Joseph A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sipos Levente (2010): Nagy Imre, az agrárpolitikus. In: uő (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest: Napvilág, 200–222.
- Soja, Edward W. (1989): *Postmodern Geographics*. London – New York: Verso.
- Soja, Edward W. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- Sombart, Werner (1911): *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Standeisky Éva (2005): *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Szabó Dezső [1938] (1991a): A holnap nácionalizmusa. In: *Az egész látóhatár I.* 15–58.
- Szabó Dezső [1936] (1991b): Toborzó. In: *Az egész látóhatár I.* 80–95.
- Szabó Dezső [1934] (1991c): Karácsonyi levél. In: *Az egész látóhatár I.* 96–118.
- Szabó Dezső [1936] (1991d): A népképviselő. In: *Az egész látóhatár I.* 118–132.
- Szabó Dezső [1938] (1991e): A választójog reformja. In: *Az egész látóhatár I.* 133–148.

- Szabó Dezső [1935] (1991f): Magyarország helye Európában. In: *Az egész látóhatár I.* 149–166.
- Szabó Dezső [1935] (1991g): A magyar középosztály megteremtése. In: *Az egész látóhatár I.* 167–182.
- Szabó Dezső [1923] (1991h): A magyar paraszt. In: *Az egész látóhatár I.* 182–200.
- Szabó Dezső [1936] (1991i): A magyar paraszt és a magyar kultúra. In: *Az egész látóhatár I.* 201–206.
- Szabó Dezső [1923] (1991j): A munkásság. In: *Az egész látóhatár I.* 211–223.
- Szabó Dezső [1938] (1991k): A végzet ellen. (Hungarizmus és halál.) In: *Az egész látóhatár I.* 438–482.
- Szabó Dezső [1923] (1991l): Rokamból-romantika. In: *Az egész látóhatár I.* 483–500.
- Szabó Dezső [1938] (1991m): Az antijudaizmus bírálata. In: *Az egész látóhatár I.* 501–532.
- Szabó Dezső [1937] (1991n): A bírói tekintély lélektana. In: *Az egész látóhatár II.* 689–710.
- Szabó Dezső [1941] (1991o): Az ifjúság: mint érték és funkció a nemzet életében. In: *Az egész látóhatár II.* 1081–1090.
- Szabó Dezső [1912] (2003a): Az irodalom, mint társadalmi funkció. In: *Egyenes úton I.* 136–145.
- Szabó Dezső [1912] (2003b): A magyar protestantizmus problémája. In: *Egyenes úton I.* 145–149.
- Szabó Dezső [1915] (2003c): Az individualizmus csödjé. In: *Egyenes úton I.* 156–166.
- Szabó Dezső (2003d): Faj és világirodalom. In: *Egyenes úton I.* 252–261.
- Szabó Dezső [1911] (2003e): Válasz. In: *Egyenes úton I.* 353–355.
- Szabó Dezső [1919] (2003f): Az egész emberért. In: *Egyenes úton I.* 355–362.
- Szabó Dezső [1929] (2003g): Az út – előre. A belső válság megoldása felé. In: *Egyenes úton I.* 362–377.
- Szabó Dezső [1929] (2003h): Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In: *Egyenes úton I.* 377–383.
- Szabó Dezső [1923] (2003i): Habsburg-destrukció és fehér bolsevizmus. In: *Egyenes úton I.* 383–403.
- Szabó Dezső [1923] (2003j): Remény nélkül. In: *Egyenes úton I.* 410–417.
- Szabó Dezső [1923] (2003k): Új magyar ideológia elé. In: *Egyenes úton I.* 417–480.
- Szabó Dezső (2003l): Végzet. In: *Egyenes úton II.* 524–579.
- Szabó Dezső [1937] (2003m): Virrasztó Koppány. In: *Egyenes úton II.* 579–614.
- Szabó Dezső (2003n): Az őrtoronyról. In: *Egyenes úton II.* 702–719.
- Szabó Dezső [1941] (2003o): A paraszt-probléma és az irodalom. In: *Egyenes úton I.* 719–738.
- Szabó Dezső [1931] (2003p): A németiség útja. In: *Egyenes úton II.* 738–752.
- Szabó Dezső [1936] (2003q): A mai magyar politikai horizont. In: *Egyenes úton II.* 752–782.
- Szabó Dezső (1989): *Az elsodort falu*. Debrecen: Csokonai.
- Szabó Dezső (1991): *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Budapest: Püski.

- Szabó Dezső (1996): *Életeim I–II. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. Budapest: Püski.
- Szabó Dezső (2003): *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Budapest: Püski.
- Szabó Miklós (1989a): Új vonások a századforduló magyar konzervatív gondolkodásában. In: uő: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: ELTE – Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete, 109–176.
- Szabó Miklós (1989b): Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In: uő: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. 209–216.
- Szabó Miklós (2000): Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő* 1: 57–58.
- Szabó István (1940): *A magyar parasztság története*. Budapest Magyar Szemle Társaság.
- Szabó Zoltán (1934): Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarország* 9: 163–169.
- Szabó Zoltán (1936): *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szabó Zoltán (1937): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Maecenas Könyvkiadó – Állami Könyvterjesztő Vállalat.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.
- Tamás Gáspár Miklós (2001): Az éleslátó vak. Száz éve született Németh László. *Magyar Hírlap*, április 23.
- Tokaji Nagy Erzsébet – Szádeczky-Kardoss Zsófia (2018): *Szabó Zoltán*. Budapest: Kortárs – Országos Széchenyi Könyvtár.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Ungvári Tamás (1986): A „Németh László-pör” margójára. *Élet és Irodalom*, március 14. 5–6.
- Varga Zsuzsanna (2010): Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. Budapest: Napvilág, 223–247.
- Varga Zsuzsanna (2013): *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest: Gondolat.
- Varga Zsuzsanna (2018): Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából. In: Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok, 20. század*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 391–404.
- Veres András (2013): Szabó Dezső újraértékelése. *Jelenkor* 1: 61–68.
- Veres Péter (1963): *Számadás. Önéletrajz*. Budapest: Szépirodalmi.
- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (2020): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: L'Harmattan.

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15, 37
10124 Torino
T.: (39) 011.817.13.88 / (39) 348.39.89.198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-646-244-4
ISBN 978-963-646-467-7 (pdf)
DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-467-7>

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.
A kiadó köteti megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
Nyomdai kivitelezés: EPDB Nyomtatási Központ Zrt.
felelős vezető: Gellér Ágoston József vezérigazgató